

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Тимчук Інна Миколаївна

УДК 378.14 : 504

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ
ГУМАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ЕКОЛОГІВ
У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук,
професор
Барановська Л.В.

Біла Церква – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГУМАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ЕКОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ.....	16
1.1. Проблема гуманізації навчання студентів у зарубіжній теорії та практиці.....	16
1.2. Аналіз стану досліджуваної проблеми у вітчизняній теорії та практиці.....	33
1.3. Поняттєво-категоріальний апарат з проблеми дослідження.....	47
Висновки до розділу 1.....	57
 РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНО СПРЯМОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ЕКОЛОГА У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ЗА ФАХОМ	59
2.1. Структура гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога.....	59
2.2. Рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості фахівця-еколога та їх діагностика у процесі фахової підготовки.....	79
Висновки до розділу 2.....	98
 РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ГУМАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ЕКОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ	100

3.1. Педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.....	100
3.2. Організація експериментального дослідження з гуманізації навчання майбутніх фахівців-екологів.....	139
3.3.Динаміка рівнів сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів.....	175
Висновки до розділу 3	184
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	187
ДОДАТКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	247

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ОКР – освітньо-кваліфікаційний рівень

ОПП – освітньо-професійна програма

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

ККР – комплексна контрольна робота

СГСО – сформованість гуманістично спрямованої особистості

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Протягом останнього десятиріччя у наукових працях, присвячених проблемам збереження довкілля та гармонійного розвитку людства, велика увага приділяється питанням формування екологічної культури та свідомості, інформованості людей про екологічну ситуацію у світі, регіоні, на місці проживання, обізнаності з можливими шляхами вирішення різних екологічних проблем, з концептуальними підходами до збереження біосфери і цивілізації.

Шлях до високої екологічної культури суспільства лежить через ефективну екологічну освіту. Підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі нових критеріїв оцінки взаємовідносин людського суспільства й природи (не насильство, а гармонійне співіснування з нею) повинна стати одним з головних важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України.

Ця проблема є актуальною для процесу навчання, особливо студентської молоді, від професійної діяльності якої залежить майбутнє не лише організованого за здоровим глуздом довкілля, а й нації. Необхідно навчити студентів, особливо екологів, розуміти цілісність природи Землі, єдність її процесів, виявляти зв'язок людини з природою. Гармонійне співіснування людини з природним середовищем є суттєвим чинником формування гуманістично спрямованої особистості фахівця, підвищення рівня гуманістичного статусу суспільства.

До фахової підготовки майбутніх екологів висуваються надзвичайні вимоги, що реалізуються шляхом виконання певних завдань і надзавдань. Суть перших полягає у створенні умов для засвоєння студентами екологічних знань і формуванні в них практичних навичок і умінь, друге – у розвитку екологічної свідомості, культури, етики, моралі, усвідомлення людиною свого місця в

природі, зв'язків зі світом природи і Всесвітом включно. Надзавданням екологічної освіти у вищій професійній школі має бути вирішення глобальної проблеми сьогодення – сприяння виживанню людини як виду *homo sapiens*. Саме тому підготовка кваліфікованого еколога, який розуміє тенденції розвитку науки, вміє логічно мислити, тобто різнобічно підходити до вивчення кожного явища в природі та суспільстві, досконало знає природу рідного краю – є основним завданням вищої школи і полягає у формуванні цілісної особистості з пріоритетом загальнолюдських цінностей. А це можливо лише за умови гуманізації навчання у вищій школі та підготовки гуманістично спрямованого фахівця з екології. Гуманізація навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки не лише ставить студента в центр навчальних впливів, орієнтує на розвиток особистості, виявляє її особливості, створює умови для розвитку здібностей, прилучає до духовних і культурних цінностей, а й віддзеркалює систему його ставлення до себе, до інших людей, до суспільства, держави, природи, праці, світу. Лише гуманістично спрямовані майбутні фахівці-екологи зможуть вирішувати екологічні проблеми на основі наукового знання процесів у природі, набутого практичного досвіду, керуючись загальнолюдськими гуманістичними ідеалами: любові і поваги до природи – фундаменту і умови людського життя, миру і спокою.

У контексті нашого дослідження особливого значення набувають наукові праці, присвячені підготовці майбутніх фахівців в умовах вищого навчального закладу (В. Андрущенко, Р. Гуревич, А. Дьомін, Н. Мойсеюк, О. Мороз, Н. Ничкало, Л. Романишина, В. Сластьонін, М. Сметанський, О. Сухомлинська, О. Пехота, В. Шахов та ін.). Цінними є праці науковців, присвячені: питанням гуманізму, його ролі у структурі навчального процесу (А. Бондар, С. Гончаренко, І. Зязюн, Б. Косов, І. Кузнецова, Ю. Мальований, М. Романенко, С. Сисоєва та ін.); психологічним основам процесу гуманізації (Г. Балл, Л. Виготський, Г. Костюк, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Семиченко, та ін.); особистісно орієнтованій освіті (Ю. Бабанський, Н. Бібик, І. Бех, С. Подмазін, В. Рибалко, М. Скаткін, І. Якиманська та ін.); різноманітним

аспектам гуманізації освіти, гуманізації особистості, обґрунтуванню гуманістичних принципів і методів навчання і виховання (К. Балтремус, Л. Бобко, Р. Беланова, А. Богуш, О. Горшкова, М. Добрускін, В. Терещенко, В. Мазуріна, Е. Панасенко, І. Родигіна, М. Семенов та ін.); гуманізації навчального процесу при підготовці майбутніх фахівців (Г. Білецька, І. Герасимова, В. Зінкевічус, І. Кіреєва, О. Коломієць, В. Крижанівська, О. Листопад).

Проблема екологічної освіти висвітлюється в численних працях науковців. Її концептуальні, філософські та історичні аспекти знайшли відображення у працях Г. Білявського, В. Вербицького, С. Деребо, М. Дробнохода, І. Костицької, В. Крисаченка, Н. Пустовіт, В. Скребця, М. Хилька, В. Червонецького, С. Ясвіна та ін. Проблеми екологічної освіти дітей та молоді присвятили свої дослідження П. Бачинський, Л. Білик, Г. Білецька, Н. Грейда, С. Кравченко, М. Колесник, Н. Левчук, Л. Лук'янова, О. Мітрясова, Н. Магура, Н. Негруца, Г. Пустовіт, О. Тепла, М. Швед та ін. Проблему підготовки педагогічних та науково-педагогічних працівників до здійснення екологічної освіти досліджували О. Біда, І. Котенєва, Т. Нінова, С. Совгіра, В. Танська, Г. Тарасенко, О. Чернікова, Е. Флешар. Аспекти формування екологічної культури знайшли відображення у працях Т. Вайди, С. Іващенко, Н. Єфіменко, О. Король, С. Лебідь, О. Матеюк, О. Пруцакової, Н. Ясінської.

Аналіз наукових джерел, з'ясування стану гуманізації фахової підготовки екологів дає підстави стверджувати, що проблема гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки у вищій школі досліджена недостатньо. Відсутні спеціальні педагогічні дослідження, присвячені формуванню гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога. Водночас потребує розробки структура даного феномена, визначення комплексу педагогічних умов його становлення, дослідження впливу дисциплін фахової підготовки на формування гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів.

Вивчення наукової літератури та практики в галузі екологічної освіти дозволило виявити певні суперечності, які підлягають розв'язанню експериментально-дослідницьким шляхом, а саме:

- між складною та напруженою екологічною ситуацією в Україні, що склалася внаслідок відсутності орієнтованості економіки на екологічно безпечне середовище, безвідходне виробництво, здоров'я людей, та не зовсім об'єктивним її відображенням в системі фахової екологічної освіти;

- між потребами ринку праці в компетентних, ініціативних, гуманістично спрямованих охоронцях довкілля, перспективне мислення яких здатне моделювати шляхи порятунку людства від екологічних криз і катастроф, і реальним станом підготовки фахівців даного напрямку у ВНЗ;

- між очікуваннями молоді щодо використання в системі екологічної освіти інноваційних педагогічних технологій, заснованих на принципах людиноцентризму, і методичною консервативністю науково-педагогічних працівників, їхньою неготовністю до суб'єкт-суб'єктної взаємодії зі студентами.

Актуальність, теоретична і практична значущість розв'язання проблеми гуманізації навчання майбутніх екологів, недостатність її дослідження, необхідність подолання означених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана як наукове дослідження комплексної науково-дослідної теми кафедри педагогіки і психології Білоцерківського національного аграрного університету «Сучасні педагогічні технології формування фахівця нового покоління» (ДР№01090003100). Дисертаційна робота пов'язана з реалізацією міжнародних проектів: EU Tempus-Tacis Project «Agricultural Policy and Administration in Ukraine towards European Integration», 01.08.2005р.-09.04.2006р. (європейський номер реєстрації – JEP IB 24122-2003); EU Tempus-Tacis Joint Project «SusFood», 2001-2004 рр. (європейський номер реєстрації CD JEP-21123-2000). Тема дисертації затверджена рішенням вченої ради

економічного факультету Білоцерківського державного аграрного університету (протокол №10 від 19.04. 2003 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол №5 від 27.05.2003 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що ефективність гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки значно підвищиться за таких педагогічних умов:

- сформованості особистості викладача вищої школи, здатного здійснювати навчання студентів-екологів на гуманістичних засадах;
- забезпечення гуманістичної орієнтованості змісту навчання студентів;
- дотримання викладачами педагогічно доцільних гуманістичних принципів та застосування «екологічно спрямованих» методів навчання;
- гуманізації взаємовідносин між викладачами та студентами-екологами.

Відповідно до мети та гіпотези визначено **завдання дослідження.**

1. Теоретично обґрунтувати необхідність гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.
2. Проаналізувати стан дослідження проблеми гуманізації навчання студентів у зарубіжній та вітчизняній теорії і практиці. Уточнити поняттєво-категоріальний апарат з досліджуваної проблеми.
3. Розробити структуру гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога та визначити критерії і рівні її сформованості.
4. Виділити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.
5. Розробити методичні рекомендації для науково-педагогічних працівників щодо гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка екологів у вищому навчальному закладі.

Предмет дослідження – педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають: теорія наукового пізнання; ідеї про сутність людини (її місце і призначення у світі, сенс, буття, культуру, свободу особи, ідеали; перспективи розвитку людства); положення про пріоритет загальнолюдських цінностей у формуванні особистості; основні положення гуманістичної парадигми професійної освіти; особистісно-орієнтований підхід у навчанні та вихованні.

Загальною теоретичною базою дослідження стала концепція гуманізації та гуманітаризації загальної середньої та професійної освіти, концепція екологічної освіти, праці філософів, педагогів, психологів, в яких знайшли обґрунтування основні їх положення.

Інформаційною базою дослідження стали законодавчі й нормативні документи України з проблем освіти.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань, перевірки гіпотези, досягнення мети дослідження використовувався комплекс взаємопов'язаних теоретичних та емпіричних методів дослідження:

- теоретичні методи: аналіз філософської, психологічної, педагогічної та екологічної літератури з проблеми дослідження; аналіз теоретичних положень і прикладних дидактичних підходів у вітчизняній і зарубіжній педагогіці з проблеми гуманізації навчання з метою вивчення стану дослідженості проблеми світовою та вітчизняною теорією і практикою;

- аналіз навчальних планів і програм вищих навчальних закладів; вивчення досвіду впровадження новітніх педагогічних технологій у навчальний процес вищої професійної школи на етапі обґрунтування доцільності гуманізації навчання майбутніх екологів;

- моделювання (у процесі обґрунтування концепції дослідження, визначення педагогічних умов гуманізації навчання майбутніх екологів у

вищому навчальному закладі, вдосконалення методичної підготовки науково-педагогічних працівників, які реалізовуватимуть завдання гуманізації навчання майбутніх екологів, визначення структури гуманістично спрямованої особистості фахівця-еколога);

- емпіричні методи: анкетування, тестування, бесіди зі студентами та викладачами; педагогічне спостереження; аналіз продуктів діяльності майбутніх фахівців-екологів; педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний) – з метою забезпечення гуманістично зорієнтованого навчання студентів на формування гуманістично спрямованої особистості майбутніх фахівців-екологів;

- статистичні методи обробки результатів дослідження - з метою доведення вірогідності отриманих результатів, підтвердження ефективності педагогічних умов гуманізації навчання студентів-екологів з використанням критерія Пірсона (χ^2).

Організація та етапи дослідження. Дослідження здійснювалося у три етапи протягом 2003–2009 рр.

На *першому етапі* (2003–2004 рр.) визначено теоретичні передумови, методи дослідження, робочу гіпотезу та завдання; уточнено поняттєво-категоріальний апарат з досліджуваної проблеми.

На *другому етапі* (2004–2007 рр.) обґрунтовано структуру гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога; розроблено критерії, показники і рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів, програму констатувального та формувального етапів експерименту; визначено фактичний рівень сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів; здійснено формувальний експеримент, спрямований на перевірку вірогідності сформульованої гіпотези; перевірено педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі їх фахової підготовки.

На *третьому етапі* (2008–2009 рр.) проаналізовано й узагальнено матеріали дослідження, оброблено експериментальні дані, сформульовано

загальні висновки, апробовано результати дослідження, визначено ефективність запропонованих педагогічних умов гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на екологічному факультеті Білоцерківського національного аграрного університету, Херсонського державного аграрного університету, Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне) та на базі Південного філіалу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Кримський агротехнологічний університет». Дослідженням було охоплено 576 студентів, 24 викладачі; у формульованому експерименті взяли участь 316 студентів.

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів полягають у тому, що:

вперше обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки: сформованість особистості викладача вищої школи, здатного здійснювати навчання студентів-екологів на гуманістичних засадах; забезпечення гуманістичної орієнтованості змісту навчання студентів; дотримання викладачами педагогічно доцільних гуманістичних принципів та застосування «екологічно спрямованих» методів навчання; гуманізація взаємовідносин між викладачами та майбутніми екологами; введено до обігу поняття: «гуманізація вищої екологічної освіти», «гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога»;

уточнено структуру гуманістично спрямованої особистості фахівця-еколога (це фахівець з екоцентричним типом екологічної свідомості; йому властива екологічна відповідальність, нове екологічне мислення, екологічна культура, екологічні цінності; він є здатним до економативної поведінки, діє на основі принципу екологічної етики; має сформований «гуманістичний кодекс» – сукупність уявлень про добро і зло, справедливість як зміст моральних вимог до професійної поведінки і дій); критерії сформованості

гуманістично спрямованої особистості майбутнього еколога (змістовий, ціннісно-емоційний, діяльнісний) та її рівні; поняттєво-категоріальний апарат з проблеми дослідження гуманізації навчання майбутніх екологів;

подальшого розвитку набули наукові положення та висновки щодо гуманізації вищої екологічної освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає у створенні навчальної програми з дисципліни «Екологічна психологія» для студентів напряму підготовки «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування», у підготовці та впровадженні навчально-методичних посібників «Екологічна психологія», «Психологія взаємодії», навчального посібника під грифом МОН України «Основи психології та педагогіки», які можуть бути використані для підвищення якості навчання студентів як зазначеного, так і інших напрямів підготовки; в розробці діагностичного інструментарію щодо визначення рівнів сформованості гуманістично спрямованої особистості фахівців-екологів; гуманістично зорієнтованого змісту навчальних дисциплін психологічного циклу, методичних рекомендацій науково-педагогічним працівникам щодо гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки;

Основні положення й результати дисертаційного дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Білоцерківського національного аграрного університету (довідка №01-12/1085 від 17.11.08), Херсонського державного аграрного університету (довідка №66-05/51 від 08.05.09), Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне, довідка №19 від 05.05.09) та Південного філіалу Національного університету біоресурсів і природокористування України «Кримський агротехнологічний університет» (м. Сімферополь, довідка №631 від 22.05.09).

Особистий внесок. Основні результати роботи одержані автором особисто. Серед опублікованих 10 праць у фахових виданнях з переліку ВАК України 8 дисертантом написано одноосібно. У статті «Особистість гуманістично спрямованого фахівця-еколога: аналіз компонентів структури» (у

співавторстві з Барановською Л.В.) автору належить загальна характеристика гуманістично спрямованого фахівця-еколога, обґрунтування компонентів його структури та їх науковий аналіз; у статті «Психолого-педагогічна характеристика викладача, здатного до гуманізації навчання студентів» (у співавторстві з Барановською Л.В.) – створення моделі викладача, здатного гуманізувати навчання студентів. У кожному навчально-методичному посібнику, написаному у співавторстві, дисертантом структуровано практично-методичні матеріали за тематичним принципом, підібрано психологічні тести та методики. У навчально-методичному посібнику «Екологічна психологія» (співавтори Барановська Л.В., Барановський М.М., Слободенюк О.І.) внесок автора полягає у розробці робочої програми з навчальної дисципліни, укладенні теоретичної частини.

Апробація результатів дисертації здійснена шляхом участі у таких *міжнародних* конференціях: «Перспективныe разработки науки и техники» (Дніпропетровськ-Прага, 2005 р.), «Досвід та проблеми країн Європи (Великобританії, Німеччини, Франції, Іспанії, України) з реалізації ідей Болонської конвенції» (м. Біла Церква, 2006 р.); *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Еволюція освітнього простору України» (м. Біла Церква, БДАУ, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2003 р.), «Етнос. Культура. Нація» (Дрогобич, ДДПУ імені Івана Франка, 2004 р.), «Викладач і студент: проблеми ефективної співпраці» (Черкаси, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2006 р.), «Аграрна наука – виробництву» (м. Біла Церква, БДАУ, 2006 р.); на засіданнях кафедри педагогіки і психології БНАУ (2005-2009 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 21 науковій, навчальній та навчально-методичних працях (з них 15 одноосібних): 10 статей, опублікованих у провідних наукових фахових виданнях; 1 навчальний посібник під грифом МОН України, 3 навчально-методичних посібники, 6 опублікованих матеріалів участі у конференціях та методичні рекомендації (1) щодо гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі їхньої фахової підготовки.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 271 сторінку, основний зміст – 191 сторінка; 11 таблиць, 2 рисунки, 7 додатків. Список використаних джерел містить 239 найменування, з них 7 – іноземною (німецькою) мовою.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГУМАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ЕКОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

1.1. Проблема гуманізації навчання студентів у зарубіжній теорії та практиці

У даному розділі нами обґрунтовано важливість і сутність проблеми гуманізації навчання. Здійснено ретроспективний аналіз цього питання через характеристику наукових праць відомих філософів, учителів-риторів, педагогів, які зробили вагомий внесок у розвиток світової педагогічної думки. Історичний аналіз гуманістичних підходів до здійснення навчально-виховного процесу є необхідним для обґрунтування педагогічних засад гуманізації навчання студентів вищих навчальних закладів негуманітарного напрямку (що є предметом нашого дисертаційного інтересу).

Аналізуючи гуманістичні ідеї, ми враховували своєрідну генеалогію гуманізму. Ми розуміємо гуманізм як світоглядну течію епохи Відродження. Власне з Ренесансом ми пов'язуємо ідеї, які мали і мають місце в теорії та суспільній практиці, та які визначають певні ідейні позиції стосовно людей і світу. Ця світоглядна течія Відродження впливає з античної традиції [177, с. 9].

У державах давньої Греції та стародавнього Риму ідеї гуманізму яскраво відображені у філософії, в надрах якої закладались основи різних спеціальних галузей знань. Вони сприяли становленню декількох систем виховання підростаючого покоління, серед яких найбільш оригінальними були спартанська та афінська. З огляду на досліджувану нами проблему видається цінним досвід афінської системи.

Афінська система виховання залишила слід в історії педагогіки як провісник високої духовної культури, формування гармонійної людини, основними якостями якої були духовне багатство, моральна чистота та фізична досконалість

[91, с. 17]. Тобто, метою афінського виховання було досягнення калокагатії – гармонії тіла й духу [110, с. 101].

Найвидатніші філософи античної доби були також і виразниками педагогічних ідей. Засадовим для формування гуманістичної педагогічної теорії був метод навчання Сократа (469-399 до н.е.). Він дістав назву сократівського діалогу, оскільки його характерними рисами були: гуманне та поважне ставлення до того, кого навчають, орієнтація на співробітництво з ним [91, с. 336].

Найвідомішою постанню вченого Стародавнього Риму, чий науковий доробок з проблеми виховання гуманістичної особистості є найбільш вагомим, був Марк Фабій Квінтіліан. У своєму творі «Про виховання оратора» гуманними та доречними є його думки щодо утвердження рівних взаємин викладачів-риторів з вихованцями, виявлення поваги до них.

На зміну античній добі прийшла епоха Середньовіччя, коли ідеологічною твердинею феодалізму стали релігія і церква, які монополізували науку, мистецтво та освіту. На відміну від античності, коли виховання дітей і юнацтва було спрямоване на формування повноцінного громадянина полісу й держави, в Середні Віки основна увага акцентувалась на їх залученні до християнських цінностей об'єданого Святим Духом єдиного світу [99, с. 23].

Епоха Відродження (XIV-XVII) в історії розвитку гуманістичних ідей у країнах Центральної та Західної Європи є визначальною. Відродження від інших етапів розвитку людства вирізняється величезною увагою до людини, що передусім пояснюється перехідним характером цієї епохи від Середньовіччя до Нового часу, від феодалізму до буржуазного устрою суспільства. Від людини-піщинки у світобудові – мислителі Відродження прийшли до людини, яку поставили в центр Всесвіту. Побачивши її самоцінність, визнали за нею право на свободу, яке до того часу належало виключно Богові. Саме тоді були відкинуті станові заборони, і людина цінувалася лише за заслуги, а не за давність свого роду чи подвиги предків. Славу могли принести лише особиста освіченість, талант і звершення задля Батьківщини. Суспільним ідеалом на той час вважалась

людина, яка створює духовні цінності, вдосконалює і перетворює світ. Основним шляхом упровадження в життя гуманістичних ідей було втілення їх у суспільну свідомість [109, с. 160-161].

Гуманістичні ідеї епохи Відродження систематизовані представниками педагогіки гуманізму. Найбільш визначні її риси, як компонент педагогічних умов, були: критика всієї середньовічної системи схоластичної освіти; велика увага до дитини як до людини, яка розвивається, це передбачало врахування вікових та психологічних особливостей, заперечення тілесних покарань; турбота про здоров'я і нормальний фізичний розвиток людини; посилення розумового розвитку, врахування інтересів дитини у процесі навчання; вимога гармонійної всебічно розвиненої особистості; розвиток змісту освіти, його поглиблення та розширення; вимога художнього виховання; піднесення ролі морального виховання, без якого не дасть користі будь-яке знання; зменшення впливу церкви на школу, питомої ваги релігійних дисциплін у змісті освіти; увага до жіночої освіти; піднесення ролі вчителя в суспільстві [110, с. 101-106].

Перші гуманісти і перші теоретики гуманного виховання, всесвітньо відомі педагоги, були італійцями. Ім'я Франческо Петрарки є достатньо знаним. Він поставив людину в центр пізнання та тісно пов'язав поняття «знання» і «мораль». Знання, вважав учений, наділені можливістю великого впливу, причому не лише на розум, а й на почуття та волю, вони здатні примусити людину змінитися на краще. Гуманіст бачив користь у моральному впливі знань на життя, стверджував, що освіта сама по собі є непотрібною.

На розвиток ідей гуманістичного виховання істотно вплинула й діяльність педагогів-практиків. Серед них – Вітторіно да Фальтре, Джованні Конверсіні да Равена. Ці та інші італійські гуманісти утверджували доступність освіти для всіх, незалежно від суспільного та матеріального становища. Джованні Конверсіні да Равена особливого значення надавав ролі вчителя і сім'ї у вихованні дітей, умовам їхнього навчання в школі. Він розробив і запропонував нові методи виховання підростаючого покоління, які сьогодні ми називаємо гуманістичними. У

трактаті «Рахунок життя» автор наголошував, що викладач набагато більшого може досягти милосердям, добром та прихильністю [29; с.165].

Іспанець Йоган Людвік Вівес (1492-1540), видатний педагог-гуманіст, розглядав педагогіку як науку про всебічне виховання людини, що ґрунтується на поступовому розвитку її природних здібностей. Сенс людського життя, вважав педагог, у щасті, а його можна досягти в суспільстві, яке базується на принципах справедливості [99, с. 32].

Великого поширення в епоху Відродження набули ідеї Еразма з Роттердама (1466-1536). Педагог засуджує покарання, обґрунтовує програму гуманістичного навчання, вимагає відповідної підготовки вчителів, права жінок на вищі студії. Еразм вважав, що людина створена доброю, що мати Природа наділила її шляхетними поривами, здатністю творити світле й прекрасне [99, с. 23].

Великий французький письменник-гуманіст, один з найвидатніших представників педагогічної думки епохи Відродження, Франсуа Рабле (1494-1553) у своєму романі «Гаргантюа й Пантагрюель» піддав критиці схоластичне навчання, засноване на вільному інтересі та активності дитини. Автор зазначав, що джерелом знань слугують не тільки книги, а й вивчення природи шляхом спостереження, бесіди, які збуджують дитячу думку, цьому також сприяє широке ознайомлення з оточуючим світом. Важливою складовою різнобічного виховання гуманіст вважав мистецтво [91, с. 36].

Знаковою в епоху Відродження була діяльність французького філософа і письменника Мішеля Монтеня, який стверджував справжню науку, що вивчає не книги, а речі, не займається пустими роздумами, а спирається на досвід і розумне пояснення фактів. Він вважав, що освіта повинна розвивати розум учнів, їхню самостійність, формувати критичне ставлення до будь-яких думок і авторитетів [99, с. 33].

Усе зазначене вище дає нам підстави зробити узагальнення про те, що особливого розквіту гуманістична педагогічна традиція зазнала в епоху Відродження. Основна увага була приділена проблемі гуманістичного виховання, а саме гармонійному розвитку особистості. Гуманістична педагогіка

сприяла формуванню нового типу людської особистості – багатосторонньої, вільної, незалежної від догм і традицій, із розвиненим почуттям власної гідності.

Важливим етапом розвитку світової педагогічної думки стала епоха Просвітництва. Основною у цей період була концепція філантропізму, засадами якої була «любов до людини». Проблема виховання, як і в епоху Відродження стає серцевиною філософських і соціально-політичних поглядів просвітителів, які закликають до створення в суспільстві умов, сприятливих для формування людини-громадянина.

Визначною постаттю епохи Просвітництва був Я. Коменський (1592–1670) – видатний філософ-гуманіст, суспільний діяч, учений. Ним були знову відроджені ідеї людяності, розвитку людини, свободи, толерантності, миру, суспільної справедливості та прогресу, людського співтовариства. У «Великій дидактиці» та в «Законах добре організованої школи» Я. Коменський заклав ідеї виховання особистості, виховання людяності. Говорячи про виховання людяності, педагог виділяє чотири основних добродієвості: мудрість, поміркованість, мужність і справедливість. Я. Коменський підкреслює, що людина не народжується з моральними якостями – вони у неї виховуються протягом життя; моральність пов'язана з вихованням мудрості і любові до неї учнів. Великий педагог став, як це можна сьогодні визначити, ідеологом гуманізму та творцем гуманної освіти.

Ідеї гуманізму в навчанні та вихованні дітей були провідними і в діяльності іншого представника епохи Просвітництва – англійського філософа і педагога Джона Локка (1632–1704). Свої педагогічні погляди він виклав у праці «Деякі думки про виховання». Джон Локк усвідомив необхідність гуманного ставлення до дитини як принцип, що визначає добір педагогічних засобів у вихованні. Він рішуче відкинув догматизм у навчанні, придушення особистості вихованця. Д. Локк розробив методи і форми навчання, названі ним «м'якими». Це ігрові форми навчання, книги з малюнками, практичне закріплення вивченого, приклад, праця [109, с. 141-142].

Французький філософ-просвітителю Клод Гельвецій (1715–1771) ґрунтовно виклав свої гуманістичні ідеї в книзі «Про людину, її розумові здібності та її

виховання». Гельвецій зазначав, що мета виховання має полягати в тому, щоб розкрити серце дитини для гуманності, а розум – для правди; щоб виховувати патріотів, у свідомості яких ідея особистого добра має бути тісно пов'язана з ідеєю добра для всіх людей [91, с. 54].

Яскравим представником західноєвропейської гуманістично орієнтованої педагогіки кінця XVIII – першої половини XIX століття був Й. Песталоцці (1746–1827). Важливими для нашого дослідження є думки педагога, що виховуючи дітей, потрібно пам'ятати про те, що головне завдання вихователя полягає в сприянні «гармонійному розвитку сил і здібностей людини». Педагог зазначав, що основою виховання має стати формування людини, її морального обличчя, дійової любові до людей. Якраз це повинно вести людину вперед [91, с. 61].

Із зазначеного вище можемо зробити висновок, що діяльність представників просвітницького руху сприяла тому, аби ця епоха увійшла до скарбниці світової педагогічної думки своєрідною і необхідною складовою, щоб здобутки педагогіки Просвітництва і в подальшому могли збагачувати духовний світ людини через гуманістично зорієнтовані змістові та методичні елементи освіти та виховання.

Особливо значимим етапом розвитку гуманістичної педагогіки була середина XVIII ст., коли в Німеччині сформувалась буржуазна педагогічна течія – неогуманізм, яка сприяла відродженню інтересу до культури античного типу. Неогуманізм був своєрідним «другим Відродженням». Захоплення грецькою культурою і римським правом, ідеал всебічного розвитку, культ людини – ось деякі з характерних рис неогуманізму [91, с. 66]. Яскравим представником цієї течії був Й. Герbart (1776–1841). Основною метою виховання, за Герbartом, є формування добродійної людини. Визначаючи цю мету як вічну і недосяжну, він мав на увазі виховання людей, «які б з повагою ставилися до встановленого правопорядку». На основі своїх соціально-політичних поглядів Герbart розробив систему морального виховання дітей, що ґрунтується на моральних ідеях: внутрішньої волі, вдосконалення, приязні, права, справедливості [99, с. 62–63].

Неогуманізм був прогресивним рухом, тісно пов'язаним з демократичними тенденціями, концептуальним для неогуманістів було формування високоморальної добродійної особистості.

Великий німецький педагог Ф. Дистервег (1790–1866) метою виховання вважав підготовку гуманних і свідомих людей. Виховання любові до всього людства і до свого народу, на його думку, має бути головним завданням виховання дітей і молоді. З огляду на тему нашого дисертаційного дослідження, важливою є думка Дистервега про роль педагога у вихованні. Він спрямував свою наукову діяльність на піднесення морального рівня, загальнонаукової і педагогічної культури вчителів. Вчений зазначав, що кожен вихователь повинен постійно працювати над собою, над своєю освітою, бо він лише до тих пір сприятиме освіті інших, поки продовжує працювати над своєю освітою [91, с. 70].

Період з кінця XIX – початку XX століть є визначальним у розвитку світової педагогіки і дослідження проблеми гуманізації зокрема. Формуються нові концепції освіти і виховання, що склали у своїй сукупності якісно нову теоретичну базу розвитку шкільництва у Західній Європі та США. Провідною ознакою нових реформаторських педагогічних концепцій стала поглиблена увага до особистості вихованця. Засновники реформаторської педагогіки вважали головною її метою вивчення природи вихованця, обґрунтування шляхів формування його особистості. Виділимо основні напрями реформаторської педагогіки: теорія вільного виховання, своєрідним маніфестом якої стала книга шведської письменниці Елен Кей «Йдучи від дитини»; експериментальна педагогіка (В. Лай, Є. Мейман, А. Біне, О. Декролі, П. Бове, Є. Клапаред, Є. Торндайк); прагматична педагогіка Джона Дьюї, «навчання через діяльність» [91, с. 81].

Чим ближче до наших часів, тим різноманітнішими стають погляди на освіту, яка спиралася б на гуманістичні ідеї. Детальніше зупинимося на гуманістичних традиціях західної психології і педагогіки XX століття. Як було зазначено на початку розділу, гуманістична традиція в західній педагогіці виникла в глибоку давнину, з того часу як з'явилася потреба в олюдненні суспільства. Вітчизняні і

зарубіжні прогресивні мислителі намагалися пояснити багато вад суспільства недосконалістю виховання, недостатньою роботою різних типів навчальних закладів з підготовки людини до життя в нових умовах. Багато з них були глибоко переконані в тому, що із зміною характеру навчання і виховання можливо змінити саму сутність людини і характер людського суспільства.

Підхід у психології, який вбирає проблеми любові, внутрішньої включеності і спонтанності замість систематичного їх виключення, визначається як гуманістично спрямований. Прихильників гуманістичних теорій особистості насамперед цікавить те, як людина сприймає, розуміє й пояснює реальні події у своєму житті. Вони описують феноменологію особистості, а не шукають її пояснення. Описи особистості й подій у її житті тут в основному зосереджені на дійсному життєвому досвіді, а не на минулому або майбутньому, подаються в термінах типу «сенс життя», «цінності», «життєві цілі» тощо [114, с. 240].

Сучасні гуманістичні ідеї, що є основою для гуманізації вищої освіти, розроблялися на заході у період посилення тенденцій дегуманізації, поширення антигуманістичних цінностей, переважання матеріальних атрибутів життя людини над духовними. Виникла проблема поєднання інформаційно-технологічного та гуманістичного підходів у галузі побудови системи освіти сучасного європейського суспільства. Пошук шляхів такої оптимізації освітнього простору триває у різних регіонах світу донині [39, с. 43].

Ми проаналізували найбільш поширені педагогічні теорії з гуманістичною спрямованістю в руслі зарубіжної психолого-педагогічної думки ХХ століття і дійшли висновку, що методологічною основою сучасних неогуманістичних педагогічних концепцій є персоналістичні філософські, соціологічні та психологічні ідеї, серед яких провідну роль відіграють соціально-критична франкфуртська школа, екзистенціалізм та гуманістична психологічна школа.

На думку представників соціально-критичної франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе), в сучасному технократичному суспільстві людина все більше відчужується, знеособлюється, втрачає своє «Я», все більше

усвідомлює, що все її життя спрямовується сторонніми для неї силами, знеособленими соціальними інститутами, як то засоби масової інформації, реклама тощо. Саме вони формують смаки людей, їхні потреби, життєві цінності, стосунки. В уніфікованому суспільстві виникає уніфікована, або «одномірна», за Г. Маркузе, людина.

Представники екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр, К. Ясперс та ін.) вважають, що людина повинна творити себе сама, вірити в себе, у свої власні сили. Своєрідним гаслом стали для прихильників цієї філософської течії слова Ж.-П. Сартра: «Людина є не що інше як те, якою вона творить себе». Таке «творіння себе» відбувається у життєвих ситуаціях, коли їй доводиться робити вибір, приймати рішення, керуючись такими загальнолюдськими моральними категоріями як доброта, довіра, терпимість, любов, вдячність, допомога [109, с. 337].

Гуманістична психологія поруч із психоаналізом та біхевіоризмом виникла на початку 50-х років ХХ ст. у США і наприкінці шістдесятих років ХХ ст. поширилась у Європі. Один з провідних фундаторів гуманістичної психології А. Маслоу називав її психологією третьої сили, як протиставлення біхевіоризму та фрейдизму [102, с. 7–9]. Представники цього напрямку (А. Маслоу, К. Роджерс, Ф. Перлс, В. Франкл, К. Голдштайн) зосереджували увагу на автономності, самоактуалізації, самовдосконаленні, свободі вибору, відповідальності, прагненні людини до вищих цінностей тощо. У центрі уваги гуманістичної психології – проблеми особистості, її розвиток. На противагу психоаналізу, представники гуманістичної психології підкреслюють роль свідомості й самосвідомості в причинній зумовленості людини [68, с. 19].

Карла Роджерса один популярний американський журнал назвав «паном Гуманістом». Його особочентрична психотерапія – найпоширеніший вид гуманістичної психотерапії у світі. Її суть полягає в тому, щоб допомогти клієнту бути самим собою, йдеться про особистісний розвиток, рух клієнта в напрямі реалізації свого потенціалу [53, с. 65]. У творі «Щодо науки про особистість» Роджерс пророкував значні зміни завдяки реалізації постулатів

гуманістичної теорії: людина буде розглядатись як суб'єктивно вільна, вільна у своєму виборі, самовідповідальна.

Принципи гуманістичної психології обґрунтовані з урахуванням «базових постулатів та орієнтації»:

- людина як людська істота є більш суттєвою, ніж сума її складових. Це означає, що хоча знання функцій складових людини являє собою важливі знання, однак особистість людини є своєрідною;

- людське існування відбувається у людському контексті, тобто завжди пов'язане із стосунками між людьми;

- людина живе свідомо: свідомість є суттєвою ознакою людини й основою розуміння людських переживань;

- людина здатна робити і приймати рішення. Людині не потрібно перебувати в стані пасивного спостерігача, шляхом активних дій вона здатна змінити свою життєву ситуацію;

- людина живе цілеспрямовано, чим і відрізняється від інших істот.

Аналіз основних принципів гуманістичної психології дозволяє виділити її орієнтовні напрями.

1. У центрі гуманістичної психології знаходиться людина. Представники гуманістичної психології наполягають на тому, що людина, яка досліджує, завжди повинна бути частиною дослідження про людину.

2. Гуманістична психологія надає більшого значення змісту і постановці проблем, ніж методам. Тобто при всій необхідності розвитку наукових методів, вона готова знехтувати методичними підходами, займаючись взаємозв'язками людського буття.

3. Гуманістична психологія при встановленні достовірності тверджень, положень спирається на людські критерії, тобто гуманістична психологія не заперечує можливість застосування статистичних методів і тестів, але вимагає підпорядкування цих методів критеріям людського досвіду.

4. Гуманістична психологія проголошує відносно значення всього пізнання, тобто вона пропонує використовувати всі безкінечні можливості нашого уявлення та творчості задля розширення нашого знання [234, с. 3-16].

«Батьком» гуманістичної психології вважають Курта Гольдштайна. Головний мотив людського життя, на думку вченого, є самореалізація. Він відхиляє прийняття більшості стимулів за Фрейдом і підпорядковує їх всіх самореалізації. Курт Гольдштайн здійснює опис людини, яка постійно й неперервно спрямована на розкриття даних їй можливостей; цей головний мотив визначає напрям її розвитку (від безладного до упорядкованого), а також дозволяє чітко зрозуміти, що процес самореалізації є цілісним, властивим організму процес. Суттєвим елементом процесу самореалізації є зіткнення індивіда з оточуючим світом, що неминуче веде до «потрясінь» та «катастроф»; організм у співвідношенні з цим оточуючим світом виявляє себе як закрита система, що постійно стикається на межах своєї системи з ним [234, с. 98-101].

Найвизначнішим учнем Гольдштайна був Ф. Перлз, який розробив і обґрунтував техніку гештальттерапії. У межах гештальттерапії Ф. Перлза психологічне зростання особистості та її зрілість розглядаються як здатність перейти від опори на середовище й регуляцію середовища до опори на себе та саморегуляцію через рівновагу в собі та між собою й середовищем. Умовою досягнення цієї рівноваги є, на його думку, усвідомлення людиною потреб [68, с. 296].

Гуманістична психологія збагачена діяльністю Ш. Бюлер, яка вважала, що увесь відрізок життя людини має бути центром психологічної уваги. Вона розробила теорію розвитку людини, за якою в основі людської природи лежить намір (інтенція). Іntenціональність виявляється протягом життя у здійснюваних виборах для досягнення мети, яку сама людина може і не усвідомлювати. На думку Ш. Бюлер, лише один раз у житті, наприкінці його, людина здатна усвідомити глибину, сутність своїх очікувань та оцінити, наскільки їх досягнуто. Бюлер закріпила біографічний метод дослідження в гуманістичній психології і зробила її світською [68, с. 300].

Погляди лідера неогуманістичної психологічної школи, американського психолога А. Маслоу, є близькими до екзистенціалістських концепцій «олюднення». Вчений запровадив поняття самоактуалізації особистості: бажання людини стати тим, ким вона може стати. Людина, яка досягла цього рівня, досягає повної реалізації своїх талантів, здібностей і потенціалу особистості [219, с. 256]. Ця концепція базується на тому, що освіту не можна зводити до навчання; вона має бути також «процесом виховання характеру, формування особистості» [126, с. 99]. Освіта має сприяти становленню такої людини, яка «перебуває в русі, є творчою, імпровізаційною, довіряє собі, виявляє мужність і самостійність» [126, с. 101]. Слід всіляко сприяти самоактуалізації особистості кожного вихованця, тому, щоб він досяг «повної людськості», оволодів «найбільшою висотою, доступною для людського роду або для даного індивіда. Тобто, йдеться про те, щоб допомогти людині стати настільки хорошою, наскільки вона здатна» [126, с. 165]. Освіта має, не обмежуючись навчанням «умінь, навичок та інших інструментів..., найкращою мірою прилучати того, кого навчають, до буттєвих цінностей» [126, с. 39] (таких як добро, істина, краса, справедливість, досконалість, цілісність тощо).

Одним із представників зазначеного напрямку є А. Комбс. Головні причини тієї або іншої поведінки А. Комбс вбачає у переконаннях, цінностях, емоціях, стосунках, прагненнях людини, тобто у всьому тому, що складає внутрішнє життя особистості. Отже, ефективне виховання вимагає розуміння не тільки зовнішніх проявів особистості, а й внутрішнього її життя. Тому навчальні заклади повинні орієнтуватись на «пріоритет внутрішнього життя вихованців». Ці заклади, на його думку, повинні перетворитись у «мікрокосми накопичення такого досвіду..., де педагоги прагнуть активно моделювати гарні людські стосунки».

Однією з найбільш відомих неогуманістичних концепцій формування особистості є психотерапевтична концепція американського психолога К. Роджерса, обґрунтована ним у роботах «Центрована на клієнті психотерапія» (1951), „Становлення особистості” (1961), «Свобода навчатися»

(1969), «Розвиток особистості» (1973). У своїй теорії особистості вчений обґрунтував, що внутрішні труднощі клієнта – за умови відповідного втручання терапевтичного характеру – мають потяг до зовнішнього вираження. Людина виявляє здатність до розуміння власного стану і до зміни установок. Цю терапію називають розмовною. Особистісне зростання можливе і є центральним для структури організму – така основна ідея «терапії, центрованої на клієнті».

Роджерс зумів довести, що справжня довіра терапевта власному організму і організму свого клієнта дає можливість для особистого зростання його учасників. К. Роджерс пропонує не лише в терапії, а й у вихованні увійти в душу іншого й уявити собі світ переживань іншого із середини. За цим переконанням, кожна окрема людина повинна і може знайти шлях свого життя врешті решт сама. Ніхто не може позбавити людину сприймати світ навколо неї і вирішувати, який шлях до самореалізації буде правильним. Роджерс завжди розглядає самореалізацію як процес, який підтримують і заохочують батьки, вчителі й терапевти, при цьому вони дійсно переконані, що винятковість індивідуума є основою людського існування. Вроджене прагнення до актуалізації з метою набуття сили та урізноманітнення свого життя К. Роджерс назвав основним мотивом поведінки кожного індивіда [234, с. 180-186].

Підхід до людини, визначений К. Роджерсом, ґрунтується на використанні ключового поняття інтенціональність – необхідність для нормального існування людини свободи, гуманності, вибору. За глибоким переконанням Роджерса, сутність кожної людини – конструктивна, реалістична і заслуговує довіри, і якщо в особистості є вибір, вона завжди обирає позитивний шлях розвитку [220, с. 533].

Роджерс виділяє три умови, які є сензитивними для особистісного зростання і можуть бути створені самою особистістю або з допомогою педагога: справедливість (щирість), безумовне сприйняття іншої людини й здатність до емпатійного розуміння іншого, співпереживання. К. Роджерс зазначає, що особистість – це відкритість для переживання, чітка

усвідомлюваність, безумовне самобачення, гармонійні стосунки з іншими [169, с. 533].

Серед течій сучасної психології гуманістичного спрямування виділяється екзистенціальний аналіз В. Франкла, професора Віденського університету. Найголовнішим прагненням особистості Франкл вважає знайти сенс свого існування. В концепції особистості Франкла домінує такий постулат: для людини важливо не те, що трапилось, а її ставлення до того, що трапилось. Психологічну роботу з людьми автор назвав логотерапією, розуміючи її як засіб аналізу ситуації і як метод психологічного консультування. Ідеться не про те, щоб дати людині конкретні вказівки, як і для чого їй жити, а про те, щоб допомогти їй віднайти свою власну мету, шлях, життєве призначення, відповідні їй індивідуальності, допомогти зрозуміти, що життя ніколи не буває безнадійним і безглуздим [220, с. 25-26]. В. Франкл наголошує: «Справжня юна людина ніколи не приймає смисл життя як наперед даний. Вона має сміливість засумніватись в ньому» [214, с. 317]. Наслідком цього є необхідність переспрямування діяльності системи освіти. Їй, на думку Франкла, належить передусім «...удосконалювати здатність людини знаходити ті унікальні смисли, які не зачеплені розпадом універсальних цінностей. Освіта повинна давати людині засоби для виявлення смислів» [214, с. 310].

Як втілення ідей гуманістичної філософії й психології наприкінці 50-х рр. ХХ ст. у США виникла гуманістична педагогіка. У центрі уваги гуманістичної педагогіки – унікальна цілісна особистість, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей, відкрита для сприймання нового досвіду, здатна на свідомий і відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях. Метою функціонування гуманістичної педагогіки є формування гуманістичного світогляду.

Якщо у першій половині ХХ-го століття в педагогіці реформування йшлося перш за все про подолання формальних, далеких від життя структур «старої школи» і про практичний розгляд структурами і вимогами нової суспільної дійсності, яку визначають індустрія і техніка, в емансипованій педагогіці з

1968 р. про відміну «класової школи», про здійснення «освіти як громадянського права», то починаючи з 90-х рр. ХХ-го ст., у новому підході гуманістичної педагогіки йдеться перш за все про інтеграційне навчання як усвідомлення й формування не відчужених і безкорисливих стосунків між людьми в цьому одному світі (глобальна вимога); між людиною і природнім світом (екологічна вимога); у їхній поведінці між собою (вимога світу) [233, с. 182].

Дещо близькою до ідей Роджерса є концепція «вільного навчання» американського вченого У. Перкі, в якій особливого значення надається відкритому прояву з боку педагога почуття симпатії до вихованців. Акцент на психотерапевтичній техніці вербального спілкування, розуміння почуттів інших характерний для дидактичної концепції американського педагога Х. Джинотта, який підкреслює, що викладання як професійна діяльність є несумісним з в'їдливістю, сарказмом, тобто усім тим, що підриває впевненість вихованців у своїх силах, самоповагу, веде до так званих «дидактогенних» неврозів. Уміння педагога реалізовувати психотерапевтичний підхід у процесі викладання підвищує його «особистісну значимість» у житті вихованців, сприяє їх стійкій ідентифікації з ним, що слугує важливим чинником внутрішньої мотивації до навчання.

Важливе місце в системі гуманістичних педагогічних концепцій займають ідеї американського педагога Р. Барта, одного з лідерів феноменалістичного напрямку в дидактичній думці Заходу. Цей вчений виступає проти «жорстких формул» у роботі закладів освіти, він відхиляє систему єдиних вимог до знань учнів і вважає, що застосування певного стандарту як мінімально необхідного обсягу знань, умінь та навичок учнів породжує одноманітність і шаблони, в той час як ефективність навчання можуть забезпечити лише педагоги, здатні знайти альтернативні шляхи творчого підходу до кожної дитини.

Для багатьох положень сучасної неогуманістичної дидактики характерним є радикалізм (відсутність системного, наукового характеру змісту освіти, систематичних вимог до рівня знань тощо), який на думку дослідників, ставить

під сумнів можливості навчального закладу щодо успішної соціалізації молоді. Однак програма гуманістичної освіти містить і незаперечні психологічно обґрунтовані позиції.

Аналіз сучасних інноваційних концепцій навчання та освіти дає змогу визначити такі головні цілі навчального процесу: формування здібностей до освіти, до співробітництва та роботи в колективі, досконаліх навичок спілкування в різних життєвих ситуаціях; створення нових систем цінностей; розвиток здатності до творчого вирішення проблем, розв'язування двозначних, суперечливих, парадоксальних ситуацій, до вироблення та організації великої кількості інформації; розвиток майстерності; формування ефективної самооцінки, особистої прихильності до організаційних та глобальних цінностей. Всі концепції поєднані головною ідеєю – ідеєю гуманізації освіти [202, с. 72-74].

Ми згодні з думкою В. Тинного та В. Колечко, що для західно-європейської педагогіки характерний акцент на філософії наявного, його закріпленості та охорони, що вважається основним благом особистості. Під таким кутом зору стають зрозумілими норми стосунків між людьми. У межах цього загального підходу трактуються права особистості на здобуття різних рівнів освіти, на самовизначення, творче самовираження. Вони умовно позначили такий підхід у західноєвропейській педагогіці гуманізму "підтримувальним". Це характеризує суть підходу, спрямованого на охорону прав та свобод особистості, їх підтримку та захист. Проте було б неправильним вбачати в західноєвропейській педагогіці гуманізму тільки підтримуючі, охоронні тенденції. Безсумнівно, в Європі давно вже є природними погляди на студента як на особистість, що розвивається, яка потребує особливих умов. Тому серед європейських педагогів багато таких, що розуміють велику роль власної активності молоді людини у справі здобуття знань у процесі навчання. Про це свідчать публікації, що час від часу з'являються в педагогічній пресі. Так, французький педагог Ж. де Веккі у монографії «Допомогти вчитись» (1992) прагне дослідити проблему

стимуляції активності студентів у процесі навчання. Він стверджує, що пряма передача знань без залучення зусиль студента заважає останньому змодельовати власне бачення, пізнання, гальмує розвиток особистості, робить студента залежним від педагога [202, с. 75]. Для вітчизняних педагогів головні ідеї цієї роботи Ж. де Веккі становлять величезний інтерес, оскільки в ній ґрунтовно розроблено своєрідну систему заходів, спрямованих на впровадження гуманізації спілкування того, хто навчає, і того, хто навчається.

Яскравим прикладом реалізації педагогіки гуманізму є створення теорії «партнерського класу», яка набула значного поширення за кордоном. Базова ідея цієї теорії – співробітництво між викладачем та студентом у навчальному процесі, що стимулює розвиток як особистості студента, так і особистості викладача.

Таким чином, проаналізовані напрямки мають глибоке історичне коріння, тому що базуються на ідеях педагогів минулого. Гуманістичний напрям у педагогіці ґрунтується на увазі до індивідуальних здібностей та інтересів тих, кого навчають, на ідеї їх всебічного розвитку і формуванні особистості. Їхні потреби та інтереси в руслі цих ідей вважаються пріоритетними щодо потреб суспільства. У практиці навчання рекомендується орієнтуватися на пізнавальні прагнення тих, кого навчають і виховують, а не на логіку наук і зовнішніх вимог. Дитині надається протиставлення особистості і суспільства, яке істотно обмежує мету виховання і освіти в практиці реалізації даної педагогічної концепції.

Отже, характерними особливостями гуманістичних концепцій особистості ХХ століття є розуміння цього процесу як самоактуалізації «Я»-концепції, самореалізації особистістю своїх потенцій і творчих здібностей, як процес подолання негативних впливів середовища, що заважають саморозвитку та самоствердженню. Вихованець виступає суб'єктом процесу як система, з якою відбувається самостановлення та саморозвиток, що є продуктом самовиховання. Гуманістичний напрям вивчення природи людини значно наблизив суспільство до розуміння самоцінності людської особистості, до

необхідності наповнення реальним змістом того принципу, який був проголошений ще в античні часи Протагором – «людина – мірило всіх речей», до важливості збереження загальнолюдських цінностей, які є «золотим фондом» справжнього гуманізму; доброти, справедливості, чесності, сумлінності, милосердя, великодушності, правдивості, людської гідності.

1.2. Аналіз стану досліджуваної проблеми у вітчизняній теорії та практиці

У попередньому параграфі даного розділу нами узагальнено результати дослідження проблеми гуманізації навчання на основі досвіду зарубіжної педагогічної думки і практики. Логічним продовженням є характеристика вітчизняної педагогічної думки з часів Київської Русі і до середини ХХ-го століття з виокремленням у ній проблеми гуманізації навчання та виховання.

Україна має великий досвід гуманізації навчання та виховання. Прослідкуємо розвиток гуманістичних ідей в історії української педагогічної думки, яка тісно пов'язана з традиціями національного виховання.

Основними принципами виховання часів Київської Русі були: природовідповідність, культуровідповідність, гуманізм, активність дитини, трудова основа виховання, послідовність і систематичність, тобто виховання людини-трудівника, патріота, гуманіста, християнина, воїна [109, с. 141].

Визначальними у напрямі становлення системи поглядів на виховання особистості були літературні твори митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», Володимира Мономаха «Повчання», Нестора «Повісті врем'яних літ» та ін. Основою творів була релігійно-моральна програма формування особистості, самоусвідомлення руського народу [80, с.106]. Пам'ятка давньоруської літератури «Повчання» Володимира Мономаха є і пам'яткою педагогічної думки. Автор розглядає правила та норми поведінки, обґрунтовує

значимість любові до Батьківщини, зображує ідеальний образ князя, що піклується про свою державу і народ. З погляду на історію розвитку гуманістичної думки, можна зазначити, що поради Володимира Мономаха є основою гуманного ставлення до людей: мати благородну поведінку; поважати старших і коритися їм; вчитися гуманізму, любові, добру, у тому числі й до інших народів [80, с. 107-108]. Про те, що Володимир Мономах – яскравий представник християнського гуманізму, свідчить основний його постулат «Винний чи невинний – не вбивайте» [109, с. 146]. Педагогічні ідеї, обґрунтовані Іларіоном, Володимиром Мономахом, на думку вчених, стали вершиною європейської гуманістичної педагогіки XI – першої половини XIII ст.

XIV ст. – середина XVI ст. – формувалася українська народність, утверджувалася її система виховання. Перше національне відродження України XVI-XVII ст. почалося з організації міських братств, створюваних православними міщанами та шляхтою. Ці зміни відбувалися під впливом західних течій – гуманізму, реформації. Зароджувались прагнення до здобуття вищої освіти, потреби удосконалення рівня знань. Головними елементами системної організації педагогічного процесу братських шкіл були: глибоке національне виховання, розвиток і освіта молоді, чітка організація навчального процесу; ретельно продуманий зміст навчання і методи забезпечення педагогічного процесу [109, с. 151].

Важливим етапом у розвитку української гуманістичної думки є період козаччини. Створена козаками педагогіка увібрала в себе ідейно-моральний, емоційно-естетичний, психолого-педагогічний зміст епохи Відродження. Основне завдання козацької педагогіки – готувати фізично загартованих, з міцним здоров'ям, мужніх воїнів-захисників рідного народу від чужоземного поневолення; виховувати в молодого покоління український національний характер, світогляд, національні і загальнолюдські цінності; формувати високі лицарські якості, милосердя [170, с. 16]. У духовному житті молоді козацька педагогіка відводила особливу роль лицарській честі:

- любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини-України;
- готовність захищати слабших, молодших, зокрема дітей;
- прекрасне ставлення до дівчини, жінки, бабусі;
- уміння скрізь і всюди чинити виховано, виявляти інші чесноти і т.д [207, с. 71].

Можна стверджувати, що козацька педагогіка брала за свою основу неписані закони гуманізму, що допомагало вихованню лицарів духу, людей високого інтелекту – історично зумовленого типу українця, який завжди свято беріг заповіді дідів, батьків, прадідів, захисників своїх вільностей, що зі століття в століття надихало українську молодь на добрі героїчні справи [99, с. 98].

На зміст, характер і спрямованість української суспільної думки, освіти й культури етапу Відродження справили вплив ідеї Гуманізму і Реформації, які панували в Європі. Як уже зазначалося, гуманізм епохи Відродження знаменував собою становлення нових відносин у Європі. Нова гуманістична філософія звертає увагу на людину, її утвердження в світі, на пошук людського щастя, яке гуманісти вбачали в свободі й освіченості особистості, в справедливому суспільному ладі. З поширенням національної свідомості, інтересу до рідної історії, культури, мови, з виникненням потреби у розвитку освіти й науки гуманістичні ідеї знаходять поширення і в Україні. Провідниками гуманістичних ідей здебільшого були представники української інтелігенції, які навчалися в польських та західноєвропейських університетах, серед яких Юрій Дрогобич, педагог і поет-гуманіст Павло Русин [109, с. 167].

Важливою для задоволення нашого наукового інтересу є діяльність яскравого представника української педагогіки другої половини XVIII століття – Григорія Савовича Сковороди, видатного українського філософа, просвітителя-гуманіста, письменника, педагога. Вихідними і визначальними ідеями в системі педагогічних поглядів Г. Сковороди є ідеї демократизму, гуманізму, народності і патріотизму. Він завжди високо ставить людину: «Не

будь вельможею, ні лихварем, ні Алкідом, ні пігмеєм, будь тільки людиною, чуєш? Людиною і здобудеш благо» [99, с. 92]. Ідеал людяності є метою всього його життя, а також і метою виховання. Це новий позитивний ідеал, який кличе до гуманних, людяних ідей, до нового ставлення людини до людини. Аналізуючи творчий доробок педагога, можна зазначити, що принцип гуманізму вчений розглядав як розуміння вихователем думок, переживань та прагнень дитини, віру у благородне особистісне начало та в силу виховання. За Григорієм Савовичем, цей принцип реалізується лише за умови, коли вихователь виявлятиме високу чуйність і повагу до вихованця. До педагога великий мислитель висував такі вимоги: насамперед глибокі знання, відданість своєму народу, гуманність, повагу до тих, кого він навчає, здатність переконливо володіти словом, терплячість, безкорисливість [150, с. 53-64].

Виступаючи з просвітницьких позицій, характерних для XVIII ст, Г. Сковорода був глибоко переконаний у тому, що суспільство, в якому не буде насильства над людиною, духовної неволі, може виникнути шляхом поширення освіти: «Серце тоді насичується, коли освічується» [150, с. 64-78]. Ідеї, погляди, думки просвітителя-гуманіста є актуальними і в сучасній педагогіці.

Педагогічна думка України кінця XIX ст. представлена відомими громадсько-педагогічними діячами, такими, як: Т. Шевченко, Леся Українка, К. Ушинський, П. Куліш, Х. Алчевська та ін. Хоча Тарас Шевченко не був вчителем і не писав педагогічних творів, крім «Букваря Южноруського», та у багатьох його віршах, повістях і драмах, у щоденнику і листуванні з близькими є багато цінних думок про освіту й виховання. З творів Т. Шевченка постає виховний ідеал – людина з багатогранними знаннями, високими моральними якостями, здатна застосовувати ці знання в житті, вона любить працю, вміє цінувати мистецтво. За Т. Шевченком, гуманність людини свідчить про рівень її освіти, її здатність свідомо визначати свою поведінку в суспільстві. Брак гуманності здебільшого свідчить про серйозні прогалини в освіті людини, про вузькість її світогляду, нездатність оцінювати свої дії та їх суспільні наслідки [211, с. 35-36].

Великий педагог-гуманіст К. Ушинський зазначав, що «тільки людина, в якій розум добрий і серце добре, цілком хороша і надійна людина». Виховання, вважав К. Ушинський, має виробляти у вихованців такі якості, як любов до Батьківщини, гуманність, працьовитість, правдивість, почуття відповідальності, дисциплінованість, естетичне почуття, тверду волю і характер. Учений прагнув утвердити принципи гуманного виховання: «Виховання повинне просвітити свідомість людини, щоб перед її очима лежала чітка дорога добра». Педагог не раз вказував на необхідність такої організації навчання і виховання, яка б мала сприяти формуванню таких якостей як почуття безкорисливості, скромності, гуманного ставлення до особистості людини, незважаючи на расу, національність [208, с. 310].

Заслугою педагога як гуманіста є те, що він вперше науково довів необхідність у вихованні й навчанні брати до уваги також національну належність дитини, національну особливість її характеру. Ця спадкова основа національної належності й характеру, за твердженням педагога, «служить найміцнішою основою для всього, що становить згодом повний характер людини» [209, с. 126]. Ідеї великого педагога є й нині актуальними, вони відіграють важливу роль у відродженні й розвитку української гуманної педагогіки.

На зламі століть (XIX-XX) стає на шлях боротьби за народну, посправжньому демократичну й гуманістичну освіту І. Франко. Освітній ідеал І. Франка – широка, всебічна, звільнена від усяких забобонів, глибоко народна, національна за формою і одночасно загальнолюдська гуманна школа [216, с. 404-410]. У своїх творах письменник засуджує схоластичний виклад матеріалу, малоефективні методи навчання, недосконалу методику навчання [215, с. 114-115]. Особливу увагу І. Франко виявляв до вчителів-гуманістів, які люблять дітей і готові віддати їм своє серце, розумних і чесних, майстрів педагогічної справи, образи яких змальовував у своїх творах («Борис Граб», «Учитель»). Педагогічні погляди І. Франка посіли чільне місце в історії розвитку гуманістичної педагогічної думки в Україні.

Засновником новаторської, гуманістичної педагогіки ХХ-го ст. став В. Сухомлинський. Педагог розглядав гуманізацію на соціальному, державному рівнях як принцип існування взаємин між суспільним і особистим, як сутність педагогіки, – її принцип, як мету формування взаємин, як базисний компонент змісту формування стосунків, якими мають бути пронизані навчальні плани, програми, підручники й інші засоби навчання, як якість способів виховання.

Загалом, виховання гуманності, на думку педагога, починається з виховання любові до всього живого, до рідних. У своїх книгах «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Павлиська середня школа» педагог пропонує конкретні форми, методи становлення гуманної поведінки дітей. У програмі роботи школи поряд із загальними категоріями етики (гідність, справедливість) реалізуються й такі як щастя, радість, совість, співчуття, духовність. Саме останні і відображають зміст гуманності як риси підростаючої особистості [187, 188, 189].

Гуманізм взаємин людини й колективу, за В. Сухомлинським, – це діалектична «єдність двох взаємопов'язаних і взаємозумовлених» сторін. Єдність, що постійно розвивається й удосконалюється. З одного боку, відповідальність і піклування людини про людину й колектив, з іншого, проїняття діяльності всього колективу духом відповідальності за людей. Лише така гармонізація стосунків між особою й суспільством, вважав учений, може створити «духовну спільність» між людьми в суспільстві [210].

Не існує, за В. Сухомлинським, спеціальної «науки любові», є наука людяності, і той, хто опанував цю азбуку, підготовлений до благородних духовно-психологічних і морально-етичних відносин, тому справжню гуманність педагогіки він розглядав як збереження радості, щастя, на які має право кожна дитина, а справжнє гуманне виховання – як таке, в якому людина відчуває себе не тільки вихованцем, а й відповідальною за долю інших людей, за життя колективу [189]. Ось чому особливого значення вчений надавав школі, яку вважав святим місцем гуманності, добра й правди, місцем, де має панувати увага до людської гідності, взаємна довіра.

Важливе місце в розробленому педагогом гуманізмі взаємин належить думкам про піднесення людини й утвердження її в ролі найвищої соціальної цінності, про необхідність так здійснювати свою владу над дитиною, щоб не зламати, не знеособити, а навпаки, – тільки підносити підтримувати її духовні сили, утверджувати її почуття гідності, формувати вміння самої дитини дорожити людиною, бути непримиренною, нетерпимою навіть до самої думки, що людині можна завдати лиха, образити, принизити її. На думку педагога-гуманіста, та людина, яка з повагою ставиться до себе, з повагою ставиться до інших людей, до колективу, до суспільства. Без цієї здатності неможливі свобода особистості, усвідомлення нею гармонії прав та обов'язку, особистого щастя й праці в ім'я блага інших людей.

Гуманістичні взаємини, які мають визначати стосунки особи й колективу, В. Сухомлинський розглядав також у зв'язку зі структурою людського світогляду, в якій обов'язковим повинен бути гуманістичний компонент (дбати про інших треба без розрахунку на похвалу чи винагороду, творення добра для людей має стати звичкою, нормою поведінки, перетворитися на природну звичку); із розкриттям, ствердженням сил і творчих здібностей людини, з пробудженням її індивідуальної неповторності, творчої самотності й самостійності; із пізнанням щастя повноти свого духовного життя, з необхідністю задоволення різноманітних розвиваючих потреб особистості, з вихованням у дітей моральної культури, зокрема, таких притаманних їй гуманістичних якостей, як любов, повага, розумна вимогливість, милосердя, товарицькість, добро, відчуття співпричетності [187, 189].

В. Сухомлинський неодноразово писав про мудру владу наставників дітей, про вміння дорожити дитячою довірою, розуміти беззахисність дитини. Добрі почуття, емоційна культура особи становлять серцевину людяності. На думку педагога, гуманність формується з віри в людину, в добре начало в ній, з творення добра стосунками, які розвиваються насамперед у праці на благо людей. Взаємини відтворюються у свідомості людей, у її діяльності, у таких вчинках, як допомога, співучасть, співпраця. Звертаючись до вчителів, він

писав: «Які б грані людської волі і розуму, серця і мудрості не відкрилися у вашій душі перед дитиною – схвалення, похвала, захоплення, гнів, обурення, догана (так, на ці почуття вихователь також має право, він не ангел) – будь-яка з цих граней повинна відкриватися на фоні головного – поваги до людської гідності, піднесення людини, бо людина – найвища цінність» [188].

В. Сухомлинський вказує різні шляхи виховання гуманності, які педагоги використовують і сьогодні, це: раціональна організація уроку, методика його проведення, індивідуальний підхід і власний приклад; це система бесід на етичні теми, диспути, казки, гумор. Великого значення надавав В. Сухомлинський і атмосфері, що панує у сім'ї: любов матері до батька, батька до матері, їх любов до людей – приклад для наслідування їхнім дітям. Для того щоб виховати гуманну людину, взаємини в сім'ї повинні бути гуманними [189].

На сучасному етапі духовного відродження педагогічна спадщина В. Сухомлинського набуває особливої актуальності, оскільки ще раз підтверджує, що головним принципом навчання і виховання повинен бути принцип гуманізму.

Отже, Україна має багату й самобутню історію педагогічної думки загальноєвропейського рівня. Всесвітньовідомими стали імена просвітителів-гуманістів, вчених Г. Сковороди, К. Ушинського, Т. Шевченка, І. Франка, В. Сухомлинського, чиї теоретичні надбання стали методологічно засадовими для розвитку сучасної гуманістично спрямованої педагогічної думки.

Визначною в даному аспекті є педагогіка співробітництва (80-90 рр. ХХ-го ст.). Її авторами та популяризаторами є відомі педагоги-науковці Ш. Амонашвілі, який виділяв два підходи до навчання – імперативний та гуманний, що передбачає ставлення до вихованців як до самостійних суб'єктів, які здатні навчатися за власним бажанням і за власним вибором, у результаті навчання набуває особистісного змісту [2, 3, 4]; І. Якиманська, С. Сисоева, Н. Бібік, С. Подмазін, В. Рибалка, Л. Романишина [229, 230, 231, 176, 24, 154, 155, 156, 162, 163, 167]. І. Бех розкрив наукову сутність особистісно зорієнтованої освіти. Він вперше в науковій літературі виклав принцип

організації виховного процесу, який забезпечує формування і розвиток особистості, системи особистісних цінностей як регуляторів її суспільно значущої поведінки. Науковець створив інноваційні технології, спрямовані на духовне зростання людини [21].

Головні положення гуманізації та гуманітаризації освіти було закладено в основоположних нормативних документах, які визначили напрями освітньої реформи 90-х рр. в Україні. Це – Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття); Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту»; Концепція національного виховання [58, 70, 69, 93].

У контексті нашого дослідження особливого значення набувають наукові праці, присвячені підготовці майбутніх фахівців в умовах вищого навчального закладу (В.Андрущенко, О. Біда, Р. Гуревич, М. Сметанський, О. Пехота, В. Шахов) [5, 25, 55, 182, 151, 223].

Загальнопедагогічні основи наукового розроблення проблеми сучасного гуманізму та його освітніх втілень розглядає відомий вчений-педагог Г. Балл. Він обґрунтував необхідність гуманізації суспільних відносин і охарактеризував її принципи. Г. Балл приділяє увагу висвітленню психолого-педагогічних орієнтирів гуманізації загальної та професійної освіти [9, 10, 11].

Філософські проблеми гуманізації освіти, теоретико-концептуальні основи антропологізму як чинник гуманізації освіти, механізми гуманізації розглядають у своїх наукових педагогічних працях І. Аносов, І.Зязюн, Л. Зязюн, М. Євтух, О. Сухомлинська [74, 76, 77, 6, 66, 186]. Цілями гуманізації освіти І. Зязюн вважає «...забезпечення творчого характеру майбутньої діяльності спеціаліста, його здатності до гнучкої її переорієнтації згідно зі змінами в системі соціальних інститутів, орієнтованого на людські цінності; формування особистісних якостей людини, які визначають не лише її суто професійні характеристики, але й духовність, стиль мислення, рівень культури, інтелектуальний розвиток» [74, с. 59].

Сутність, шляхи гуманізації та гуманітаризації освіти проаналізовано С. Бондар: розглянуто умови, за яких вихованець буде систематично

розвиватися як суб'єкт діяльності, а це: гуманістична спрямованість методів і форм навчання, принцип гуманізації як один із найголовніших в компонентній структурі навчання [52].

Автором Світланою Бондар також розглядається навчально-виховний процес, побудований на гуманістичних засадах. Педагог розкрила способи реалізації принципу гуманізації в структурних компонентах процесу навчання: цільовому, мотиваційному, змістовому, операційно-діяльнісному, контрольному-регульовальному й результативному [33, с. 37-40].

Питанням гуманізації освіти в Україні приділяють увагу С. Гончаренко і Ю. Мальований. Вчені розробили проект концепції “Гуманітаризації загальної середньої освіти”. Автори проекту зазначають, що вивчення будь-якого предмета повинно носити гуманітарний характер. Значний гуманітарний потенціал мають і природничонаукові предмети. Вони формують особливий тип раціональності – раціональності критично-аналітичної, яка привчає людей до пошуку нестандартних рішень [48]. С. Гончаренко сформулював такі принципи гуманізації навчально-виховного процесу: формування відносин співробітництва між усіма учасниками педагогічного процесу; виховання учасників педагогічного процесу морально-емоційної культури взаємин; формування в учнів емоційно-ціннісного досвіду розуміння людини; створення матеріально-технічних умов для нормального функціонування педагогічного процесу, що виховує гуманну особистість: щирю, людяну, доброзичливу, милосердну, із розвинутим почуттям власної гідності й поваги до гідності інших людей [47].

Теоретико-методологічні узагальнення, зразки практичних педагогічних технологій з питань гуманізації різноманітних аспектів освітньої діяльності розглядаються у працях М. Романенко, Н. Ничкало [166, 135].

Сутнісні ознаки гуманістичної парадигми навчання і виховання, чинники, які забезпечують опосередкований вплив педагога на вихованця, проаналізовано Л. Онищук. Педагог розкрила основні напрями гуманізації навчально-виховного процесу та запропонувала практичний матеріал,

спрямований на гуманізацію освітньої діяльності учасників навчально-виховного процесу [139, 140].

Орієнтовну модель гуманізації навчально-виховного процесу створила Л. Хоружа. Дослідниця розглядає гуманізацію як сучасну педагогічну ідеологію людиноцентризму, що є системотвірним компонентом складових педагогічного процесу. Л. Хоружа виділяє такі функціональні компоненти гуманізації навчально-виховного процесу: аксіологічний компонент визначає та включає моральні цінності гуманістичного підходу в навчанні та вихованні; етичний компонент є складовою формування саме етичних цінностей, які визначають правила професійної підготовки педагога; гностичний компонент охоплює не тільки знання предмета, а й методологічну підготовку; управлінський компонент складається з особистості вчителя та його управлінського хисту; змістовий компонент передбачає перебудову змісту освіти на основі недиспаратного (відсутність нейтральності навчального змісту стосовно процесу морального становлення) підходу до неї; комунікативний компонент; перцептивний компонент, що виконує функцію внутрішнього регулятора поведінки і має афективно-емоційну природу; організаційний компонент; творчо-конструктивний; проєктивний [218, с. 47-54].

Роль гуманізації вбачається насамперед у розвитку особи. Такої думки дотримується Б. Косов. Вчений виділяє такі стратегії гуманізації вищої освіти: традиційний інформаційний підхід, що складається з передачі ідей гуманізації за допомогою гуманітарних знань шляхом збільшення годин на їх вивчення; гуманізація негуманітарних дисципліни у ВНЗ різних профілів; спрямованість на інтелектуальний розвиток вихованця; особистісно-розвивальна стратегія [95, с. 9-19].

Концепція гуманізації та гуманітаризації вищої технічної освіти розроблена І. Кузнецовою. В основі цієї концепції лежить орієнтація діяльності ВНЗ на оптимальне задоволення потреб курсантів у духовному, культурному і моральному розвитку, на гармонійний розвиток їхніх здібностей; підготовка спеціалістів у сфері гуманітарних знань, духовного життя людини і суспільства;

відмова від «привілею» окремих дисциплін гуманітарного циклу, забезпечення їх рівності в організаційних питаннях [105].

Різні аспекти гуманізації навчально-виховного процесу у школі розглядають у своїх дисертаційних дослідженнях М. Семенов (в умовах інформаційних технологій), К. Балтремус (виховання старшокласників), В. Терещенко (гуманізація як засіб профілактики правопорушень), О. Горшкова (діяльності класного керівника), В. Мазуріна (взаємовідносин учителів та старшокласників) [174, 12, 194, 49, 121]. Дисертаційне дослідження І. Родигіної стосується питань гуманітаризації та гуманізації шкільної освіти. Дослідниця розробила структуру визначення основних категорій з проблеми гуманізації. Гуманізація включає в себе: розкриття здібностей і задоволення освітніх потреб, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей; забезпечення гармонії людини і навколишнього середовища, суспільства і природи [164, с. 27]. Гуманізацію навчання в основній школі засобами інформаційних технологій дослідила Г. Дегтярьова [56]. Проблему гуманізації вищої освіти, гуманізацію особистості, гуманістичні принципи навчання та виховання у вищій школі розглядають: Е. Панасенко (гуманізація педагогічної освіти), А. Богущ, М. Добрускін (гуманізація технічної освіти), Р. Беланова. Гуманістичний аспект виховання студентів досліджує Л. Бобко [144, 32, 60, 22, 23, 30].

Гуманізації навчально-виховного процесу підготовки майбутніх фахівців присвятили свої дисертаційні дослідження: І. Герасимова (майбутніх менеджерів); В. Зінкевічус – гуманізації педагогічного спілкування в умовах модульного навчання студентів університету; І. Кіреєва розглядає дидактичні умови гуманізації навчального процесу у процесі вивчення педагогіки. О. Коломієць обґрунтувала, що гуманістичну культуру майбутніх інженерів формує відповідне педагогічне забезпечення культурологічної складової; О. Тепла висвітлила особливості формування гуманістичних цінностей у студентів-аграріїв. Дидактичні умови гуманізації навчання майбутніх учителів в університеті дослідила О. Листопад; В. Крижанівська досліджує

впровадження особистісно зорієнтованих технологій в економічних коледжах [44, 72, 83, 88, 89, 193, 113, 103].

З огляду на проблему нашої дисертаційної роботи, актуальними є наукові роботи, які стосуються екологізації освіти молоді. За об'єктом та змістом дослідження їх можна умовно віднести до певних груп:

1. *Роботи, в яких висвітлюються філософські, концептуальні засади екологічної освіти та виховання:* В. Вербицький, М. Дробноход, Г. Білявський, М. Кисельов, В. Крисаченко, Н. Пустовіт, В. Червонецький, М. Швед, М. Хилько [37, 61, 62, 28, 85, 104, 161, 221, 224, 217]. Роботи, автори яких досліджують історичні аспекти екологічної освіти: І. Костицька, Г. Марченко, О. Плахотнік [96, 125, 153].

2. *Проблему формування екологічної культури особистості досліджували:* Т. Вайда, Н. Грейда, Н. Єфіменко, С. Іващенко, О. Король, С. Лебідь, О. Матеюк, О. Пруцакова, Г. Пономарьова, Н. Ясінська [35, 50, 67, 78, 94, 108, 127, 158, 157, 232]. Так, зокрема, Н. Єфіменко обґрунтувала сутність екологічної культури на рівні підготовки студентів вищих технічних закладів освіти, її структуру та основні компоненти [67]. Н. Ясінська встановила, що розвиток екологічної культури особистості базується на використанні активних методів післядипломної освіти, систематичності екологічно-пізнавальної роботи у вирішенні конкретних завдань збереження та примноження багатств довкілля [232].

3. *Праці, в яких розглядаються аспекти підготовки педагогічних кадрів (здебільшого стосуються підготовки вчителя) до здійснення екологічної освіти.* Це, здебільшого, дисертаційні дослідження О. Біди (вчителя початкових класів) [25], І. Котеневої, Н. Нінової (вчителя хімії) [98, 136], С. Совгіри (сформульовано вимоги до сучасної екологічної підготовки майбутнього вчителя біології, географії; визначено зміст і форми професійної підготовки вчителів до екологічного виховання) [183], Г. Тарасенко (теоретико-методологічні аспекти формування естетико-екологічної культури вчителя) [192], В. Танської (вчителя біології) [191], Є. Флешар (вчителя

біології; розроблено екологічні маршрути та створено екологічні станції для проведення спеціальних спостережень за природою в місцевих умовах) [213], О. Чернікової (вчителя біології; уточнено поняття «екологічна культура», «екологічна свідомість») [222].

4. Роботи, присвячені різноманітним аспектам дослідження екологічної освіти: а) *учнів ЗОШ* — Г. Пустовіт М. Колесник, О. Лазебна, Н. Левчук (теоретико-методичні основи екологічної освіти в загальноосвітній школі; розроблення педагогічних умов формування активної екологічної позиції, екологічного виховання та систематизації екологічних знань) [160, 87, 107, 112]; б) *тих, хто навчається у професійно-технічних навчальних закладах* — Н. Магура (формування екологічних знань) [120]; Л. Лук'янова (досліджено перебіг процесів становлення і розвитку екологічної освіти; науковцем створено авторську концепцію системи екологічної освіти у професійно-технічних закладах України та обґрунтовано складові системи на основі взаємозв'язків між професійною діяльністю, професійними вміннями і вимогами певної галузі до екологічної підготовки фахівців; визначено й теоретично обґрунтовано підходи, принципи відбору та конструювання змісту екологічної освіти учнів ПТНЗ) [117]; в) *студентів ВНЗ* — Л. Білик (розроблено та впроваджено в практику навчально-виховного процесу концепцію формування екологічної відповідальності студентів вищих технічних навчальних закладів засобами виховання в них ціннісного ставлення до природи; створено інноваційну систему виховного процесу та розроблено її теоретичну модель, в центрі якої знаходиться екологічно-відповідальний за стан довкілля фахівець; запропоновано активні форми, методи і засоби формування екологічної відповідальності студентів [27]; С. Кравченко, Н. Негруца, М. Швед (питання формування екологічного світогляду, екологічної відповідальності, екологічних цінностей та екологічного мислення студентів) [101, 134, 225].

Проблема підготовки майбутніх фахівців-екологів була предметом дослідження Г. Білецької. Науковцем визначено та обґрунтовано педагогічні

умови формування інтегрованої системи знань у майбутніх екологів: в основу курсів фундаментальних дисциплін покладені принципи системного підходу і врахована практична спрямованість теоретичного матеріалу; розроблена система трьохетапного навчання, за якою на першому етапі формується ядро екологічної освіти на базі фундаментальних законів, на другому – закладаються основи екологічного мислення, на третьому – здатність аналізувати екологічні проблеми і застосовувати теоретичні знання для їхнього вирішення; обґрунтовано доцільність екологізації змісту таких дисциплін, як біологія, хімія, фізика, математика, інформатика; здійснення міжпредметних зв'язків між фундаментальними дисциплінами у процесі їхнього викладання, синтезу різнопредметних знань під час виконання лабораторних робіт з професійно орієнтованих дисциплін, проведення лекцій з інтегрованих курсів, на яких розглядаються екологічні проблеми; створення інтегрованих спецкурсів [26].

Зроблений нами аналіз показав: не незважаючи на те, що за останні десять років з'явилося багато публікацій та дисертаційних досліджень з проблеми гуманізації та екологізації освіти, залишилась нерозробленою проблема підготовки гуманістично спрямованих особистостей майбутніх фахівців-екологів. Потреба дослідження цієї проблеми визначається змістом нової епохи: на порозі – глобальна революція – мирна революція екології. Її мета – виживання і благополуччя людини. Це революція гуманізму, шлях любові і щастя, здоров'я, миру і радості для людей всієї планети.

1.3. Поняттєво-категоріальний апарат з проблеми дослідження

Процес європейської інтеграції дедалі помітніше впливає на всі сфери життя держави, не оминув він і вищої освіти. Україна чітко визначила орієнтири на входження в освітній та науковий простір Європи, здійснює модернізацію освітньої діяльності у контексті європейських вимог.

Європейський напрям у розвитку України зумовлений історичними, економічними та соціальними чинниками. Його суть полягає у виборі шляху розвитку в напрямі європейської цивілізаційної моделі, що дає можливість досягти прогресу в усіх сферах життєдіяльності суспільства і держави. Європейський вибір України – це водночас і рух до стандартів демократії, інформаційного суспільства, соціально орієнтованого ринкового господарства, що базується на засадах верховенства прав та свобод людини і громадянина [38, с. 5].

Європейська цивілізаційна модель – це модель суспільства, заснованого на загальнолюдських цінностях; розуміння людини як найвищої цінності, від якої залежить успішність суспільно-економічного розвитку; утвердження особистісно орієнтованої педагогічної системи. Це особливо важливо для України, яка тривалий час страждала від поневолення, тоталітаризму та авторитаризму. Сьогодні потрібно робити все можливе, щоб замінити авторитарну педагогіку суб'єкт-суб'єктною моделлю стосунків [106, с. 78].

Європейська цивілізаційна модель – це модель суспільства, заснованого на взаєморозумінні, гуманізації суспільних відносин, толерантності, любові. У справі вдосконалення суспільства важливе місце займає вища освіта, яка як відтворює суспільні традиції, так і перетворює їх. Гуманізація вищої освіти постає найвагомим завданням з її модернізації, а гуманізація навчання студентів є одним із важливих напрямів формування європейської цивілізаційної моделі вищої освіти.

Вважаємо доцільним обґрунтувати сутність понять, що є ключовими для розуміння змісту проблеми «гуманізація навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки». Серед них ключовим є поняття «гуманізація». У найширшому значенні його трактує філософська думка. Як філософська категорія *гуманізація* – це система ідей та поглядів на людину як на найвищу цінність. Термін «гуманізація» є похідним від поняття «гуманізм».

Гуманізм виник у рабовласницькому суспільстві і досяг з V ст. до н. е. свого першого історичного піку в ідеях грецької матеріалістичної філософії і

мистецтві – античний гуманізм. У XIV-XVI ст. він досяг свого подальшого розвитку і нового розквіту як прогресивний культурний і освітній рух. Внаслідок цього руху людей з вищезгаданими основними позиціями називають гуманістами, а в понятті гуманізм об'єднують всі ці ідеї [239, с. 47-48].

Гуманізм – це історично зумовлена система поглядів, яка визнає людину самодостатньою цінністю, розглядає її як свідомого суб'єкта своїх дій, розвиток якого за законами власної діяльності є необхідною умовою розвитку суспільства [145, с. 116]. Золоте правило гуманізму було виведено більше двох з половиною тисячоліть назад трьома давньогрецькими мудрецьми: Клеобул стверджував: «Те, що викликає в тебе почуття ненависті, не бажай іншим», Питтак підкреслював: «Що обурює тебе в ближньому, того не роби сам»; Фалес на запитання: «Як прожити найкраще і праведне життя?» відповів: «Не роби того, що засуджуєш в інших». Думки давньогрецьких вчених поділяли давньоіндійський учитель законів Хилел, який радив: «Не роби нікому того, чого не хочеш, щоб було зроблено і тобі» та Конфуцій [227, с. 394].

Під *гуманізмом* (від лат. *humanus* – людський) розуміють прагнення до людяності, до створення гідних людського життя умов, а також турботу про щастя окремих людей і народів. Гуманізм – чуйне ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності [190, с. 143]. Таким чином, гуманізм – це світогляд, у центрі якого ідея людини як вища цінність і пріоритетна стосовно себе реальність у ряді всіх інших матеріальних і духовних цінностей [204].

Вагомим для нашого дослідження є також положення вчених щодо розуміння сутності гуманізму, в якому стверджується думка про те, що гуманізм поєднує ідеї і прагнення, які базуються на переконанні, що людина здатна до освіти і розвитку, на повазі до людських достоїнств, їх недоторканості, які поєднують боротьбу за правовий суспільний лад з боротьбою за звільнення людини. Гуманізм у XXI-ому ст. має стати дійсністю і кінцевою метою. Прагнення до гуманізму (як практичний прояв гуманізму) пов'язане таким чином із боротьбою за мир, прогрес, проти експлуатації і

пригноблення, проти ворожих людству ідеологій, як то расизм, шовінізм, фашизм, та ін [239, с. 48].

Люди, які принципом своєї діяльності вважають гуманізм, є *гуманістами*. Для гуманістів особистість – вихідна реальність, абсолютна щодо себе і відносна в ряді всіх інших. Вони стверджують рівноправність людини як матеріально-духовної істоти стосовно іншої людини, природи, суспільства і всіх інших реальностей та істот; вважають, що гуманізм виражає гідність особистості, її зовні відносну, але внутрішньо абсолютно і неухильно прогресуючу самостійність, самодостатність і рівноправність перед усіма іншими реальностями; гуманізм як феномен суспільного та культурного життя є необмеженим, тому що передбачає відкритість, динамізм і розвиток, можливість радикальних внутрішніх трансформацій перед змінами і новими перспективами людини і її світу. Гуманісти визнають і антигуманне в людині та прагнуть максимальним чином обмежити його сферу і вплив. Вони переконані в можливості успішного і надійного приборкання негативних якостей людської істоти в ході поступального розвитку світової цивілізації і особистісного самовдосконалення [204].

В особистостях, які є представниками гуманізму, провідною рисою є *гуманність*. Її описують як дружелюбність, упевненість в собі, правдолюбність, товариськість, толерантність і готовність допомогти, повагу до людських достоїнств [238, с. 26].

Формування нової генерації особистостей, людей, які працюватимуть у різноманітних сферах професійної діяльності, є можливим за гуманізації освіти, котру здобуває молодь. *Гуманізацію освіти* розуміють як перехід від авторитарної педагогіки – педагогіки тиску на особистість, що заперечує загальногуманістичу цінність свободи як можливість самоактуалізації і творчості, ігнорує проблему міжособистісних стосунків між педагогом та вихованцем, до особистісно-орієнтованої педагогіки, яка надає абсолютну перевагу особистій свободі та вмінню індивіда прогнозувати і контролювати

свою діяльність, вчинки, особисте життя, утвердження гуманних стосунків між учасниками навчально-виховного процесу.

Гуманізація освіти має стати центральною складовою нового педагогічного мислення, яке передбачає перегляд і переоцінку всіх компонентів педагогічного процесу у світлі їхньої людинотворної функції [46, с. 76]. І. Зязюн констатує, що один із аспектів гуманізації освіти вбачається у зменшенні ворожих інтересів суспільства, індивідуалістичних і егоїстичних прагнень на основі усвідомлення кожною особистістю її належності до спільноти людей. Найважливішою метою гуманізації освіти є засвоєння підростаючим поколінням єдиних для всіх членів суспільства цінностей [51, с. 17].

Гуманізація освіти передбачає створення змісту, форм і методів навчання й виховання, які забезпечують ефективний розвиток індивідуальності – її пізнавальних процесів, особистісних якостей, таких умов, за яких людина може і прагне навчатися, особисто зацікавлена в тому, щоб сприймати навчальні і виховні впливи. Основною функцією навчання при цьому стає не стільки формування високого рівня інтелекту, скільки формування розвиненої особистості з високими, громадськозначущими цілями й ідеалами. Гуманізація сприяє перетворенню освіти на таку, що створює найкращі умови для саморозвитку всіх психічних, фізичних, моральних можливостей дитини, формування в неї рис особистості гуманіста [52, с. 8].

Гуманізація освіти пов'язана з вирішенням трьох головних завдань, якими є: демократизація устрою системи освіти; перетворення взаємодії педагога й вихованців в процес творчого саморозвитку останніх; створення умов формування у вихованців і педагогів особистості гуманіста, демократа, творця [52, с. 8].

Гуманістична освіта може, на думку В. Сластьоніна, виконувати такі функції: розвиток духовних сил, здібностей та вмінь, що допомагають людині переборювати життєві труднощі; формування характеру та моральної відповідальності; забезпечення можливостей для особистісного та професійного зростання і самореалізації; оволодіння засобами, необхідними

для досягнення інтелектуально-моральної свободи, особистої автономії та щастя; створення умов для саморозвитку творчої індивідуальності особистості й розкриття її духовних потенцій [179, с. 189].

Майбутній фахівець готується в системі вищої освіти, а тому зупинимось на дефініції «гуманізація вищої освіти». І. Кузнєцова вбачає в гуманізації вищої освіти орієнтацію ВНЗ на оптимальне задоволення потреб студентів у духовному, культурному і моральному розвитку, на гармонійний розвиток особистості; неперервний характер гуманітарної освіти протягом усього терміну навчання; прилучення молодих спеціалістів до світового досвіду, нагромадженого людством у різних сферах діяльності [105, с. 10].

І. Зязюн виділяє такі цілі гуманізації вищої освіти: 1) забезпечення творчого характеру майбутньої діяльності спеціаліста, його здатності до гнучкої її переорієнтації згідно зі змінами в системі соціальних інститутів, орієнтованого, насамперед, на людські цінності; 2) формування особистісних якостей людини, які визначають не лише її суто професійні характеристики, але й духовність, стиль мислення, рівень культури, інтелектуальний розвиток [74, с. 59].

На нашу думку, реалізація педагогічних умов гуманістичної вищої освіти є можливою за виконання певних завдань:

- надання студенту системних знань про закономірні взаємозв'язки людини з природою, суспільством, державою; про процеси становлення особистості, її ставлення до інших та самої себе;

- формування вмінь оцінювати соціальні та природні явища, феномени культури, оволодівати засобами набуття й інтерпретації наукової інформації, її обробки та зберігання;

- озброєння студента системою антропологічних знань, що набуваються в навчальних курсах психолого-педагогічних, соціогуманітарних та культурологічних дисциплін;

- забезпечення становлення особистісної та професійної культури фахівця як способу його життєдіяльності, «інструмента» реалізації індивідуальних

творчих сил у діяльності [179, с. 235-236].

Основним засобом здобуття студентами вищої освіти є навчання, а тому зупинимося на змісті поняття *«гуманізація навчання»*. Гуманізація навчання передбачає перебудову навчального процесу відповідно до ідей гуманізації освіти, що означає насамперед перехід від авторитарного навчання з його нехтуванням особистістю студента, її пригніченням, із безумовним пріоритетом позиції викладача як єдино можливої, безапеляційно правильної і незаперечної до утвердження навчання гуманного, що побудоване на визнанні педагога і вихованця рівноправними партнерами у навчальному процесі, які однаково зацікавлені у його позитивних результатах і підпорядковують цьому свою діяльність [52, с. 9].

Навчання, побудоване на принципах гуманізації, – це місткий, виважений процес, спрямований безпосередньо на становлення особистості. Він зумовлює переорієнтацію мети навчання, врахування особистісних цілей і інтересів вихованця, наповнення олюдненим змістом навчальних предметів, застосування активних методів і форм навчання, де оволодіння знаннями здійснюється в процесі пошуку істини, зіткнення думок. Все це сприятиме зростанню творчого, духовного потенціалу особистості [33, с. 40].

Студент за умови гуманізації навчання стає повноцінним суб'єктом навчання. Тобто наступною дефініцією, що є базовою для розуміння проблеми дослідження, є *«суб'єкт-суб'єктна взаємодія»*. Під нею розуміємо таку організацію навчальної співпраці науково-педагогічних працівників та студентів, за якої утверджується студент як суб'єкт навчального процесу, оскільки він перетворюється на свідомого, активного, небайдужого його учасника.

Оскільки за умов гуманізації освіти студент є людиною, що представляє центр освітнього та навчального процесів, доцільно окреслити сутність поняття *«людиноцентризм»*. Це такий підхід, за якого людина визнається найвищою цінністю, стверджується повага до особистості, до її гідності, запитів та інтересів, особистих цілей і прагнень, створення максимальних умов для

найповнішого розкриття її здібностей, для її постійного самовдосконалення та самоствердження [7, с. 6].

Основою організації навчання студентів є певні принципи. В. Нудько виділяє наступні принципи:

1) принцип активності особистості, який полягає в тому, що студент розглядається як активний, цілеспрямований, внутрішньо-мотивований суб'єкт навчальної діяльності, він синтезує внутрішню і зовнішню активність (виявляється у спілкуванні, прояві емоцій і почуттів);

2) принцип аксіологічності ґрунтується на виділенні аксіологічного ядра в навчальному матеріалі;

3) принцип проблемності характеризується вмінням викладача пропонувати студентам для обговорення матеріал, проблемний за змістом, який би стимулював інтерес вихованців; обговорення і вирішення запропонованої проблеми – це самостійне, активне розуміння і засвоєння матеріалу;

4) принцип діалогічності розкривається в розумінні необхідності того, що студент на заняттях повинен не лише слухати нову інформацію, але й висловлювати своє ставлення до неї, так як під час діалогу інформація засвоюється більш усвідомлено і емоційно осмислено;

5) принцип індивідуалізації, який спрямований на усвідомлення індивідуальності студента як індивіда (темперамент, задатки), суб'єкта (вміння працювати, природні здібності) і особистості (життєвий досвід; сфера інтересів, духовних потреб; світогляд; статус у колективі і т. ін.) [138, с. 110-112].

До принципів гуманістичного навчання Н. Борис також відносить: формування особистісного стилю взаємин студента з однолітками по навчанню та з викладачем (спілкування і взаємодія є основним механізмом передачі соціального досвіду, а особистісний характер взаємин найбільше відповідає завданням гуманізації навчання і виховання); активну взаємодію з однолітками і взаємне збагачення; включення студентів у творчу діяльність і розвиток творчих здібностей (творча діяльність є засобом інтенсивного розвитку інтелектуальних здібностей і особистісних якостей студента) [34, с. 71-75].

Нашим дослідженням передбачено виявлення педагогічних умов гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової освіти, тому логічним є обґрунтування змісту поняття «*гуманізація вищої екологічної освіти*». На наш погляд, це феномен, провідним принципом якого є визнання особистості головним багатством суспільства; формування нового типу гуманістично спрямованих фахівців-екологів, основним змістом діяльності яких є не лише сукупність відповідних поглядів та уявлень про природоохоронну діяльність, а й сформованість у студентської молоді готовності до такої діяльності, результатом котрої має стати не лише збалансованість компонентів довкілля, а загалом – збереження людства.

Важливою умовою успішності реалізації цілей гуманізації вищої екологічної освіти та гуманізації навчання майбутніх студентів екологів є гуманістична спрямованість особистості науково-педагогічного працівника. Смысл цього поняття розуміємо таким чином: «ставлення до студента як до найвищої цінності, визнання його права на свободу і щастя, вільний розвиток і прояв своїх здібностей».

Оскільки кінцевим результатом гуманізації вищої екологічної освіти має бути «гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога», визначимо цю дефініцію. *Гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога* – це особистість, що живе в гармонії із людьми й природою; до людей і до природи ставиться як до найвищої цінності; їй характерний сформований екоцентричний тип екологічної свідомості; це особистість, яка має право на розвиток своїх здібностей, на щастя і свободу.

Особистісним новоутворенням такого фахівця має бути сформована *екологічна свідомість*. Це сукупність уявлень про взаємозв'язки в системі «людина-природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею [57, с. 8].

Провідною професійною властивістю гуманістично спрямованого майбутнього природоохоронця повинна бути *екологічна відповідальність* – морально-екологічна якість, яка полягає перш за все в адекватному ставленні

особистості до природи і узагальнює всі основні ознаки таких категорій, як чуйність, бережливість, гуманність [172, с. 18].

Професійне навчання формує особливий тип мислення. В екологів це, звичайно, *екологічне мислення*. Ми, услід за К. Костюковою, під екологічним мисленням розуміємо активний процес пізнавальної діяльності, спрямований на сприйняття та відображення єдиного образу світу в його істотних зв'язках і відносинах, у практичному та духовному злитті з ним, як усвідомлення різноманітних цінностей природного середовища, що сприяє гармонізації відносин людини з навколишнім світом [97, с. 243].

Сформована особистість діє на основі екологічних цінностей. *Екологічні цінності* – бажання захистити природу від нераціональної людської діяльності; вони виявляються в критичному ставленні до тих досягнень науки і техніки, які використовуються для пригнічення природи та маніпулювання людиною; в схильності до пошуків шляхів виходу з екологічної кризи, у почутті єдності з природою, відмові від задоволення прагматичних потреб [123, с. 107]. Екологічні цінності є засторогою до проявів екодевіантної поведінки. Цей термін розуміємо таким чином: це поведінка, в основі якої відслідковуються риси, які наносять шкоду природному або антропогенному середовищу. Екодевіант – людина з поведінкою, яка відхиляється від здорового екологічного глузду [178, с. 48-49].

Кожен студент, фахівець мають прагнути до формування високого рівня професійної культури, що дозволить бути не лише професійно придатним, а й дасть можливість конкурувати на вітчизняному та світовому ринках праці. Екологам у цьому відношенні необхідно працювати в напрямі формування *екологічної культури*. Це здатність відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля [104, с. 212].

Аналіз поняттєво-категоріального апарату з проблеми, здійснений в цьому параграфі, слугуватиме в подальшому дослідженні проблеми гуманізації майбутніх екологів у процесі фахової підготовки своєрідним теоретичним

підґрунтям для створення моделей викладача, здатного гуманізувати навчання студентів; гуманістично спрямованої особистості фахівця з екології; дозволить визначити зміст експериментального навчання студентів.

Висновки до розділу 1

1. Дослідження проблеми гуманізації навчання у ВНЗ дозволило констатувати, що проблема гуманізації освіти вивчається на теоретичному та прикладному рівнях; створено орієнтовну модель гуманізації навчально-виховного процесу; визначено сутнісні ознаки гуманістичної парадигми навчання і виховання. Гуманізація вищої освіти досліджується на рівні розробки методів, прийомів, принципів гуманізації навчання і виховання; обґрунтована концепція гуманізації та гуманітаризації вищої технічної освіти; дисертаційні роботи виконані на матеріалах гуманізації навчально-виховного процесу при підготовці майбутніх фахівців-менеджерів, медиків, вчителів, студентів технічних закладів.

2. Аналіз наукової літератури засвідчив, що проблема екологічної освіти є актуальною і розглядається в різних аспектах, які можна умовно поділити на 4-и групи: філософські, концептуальні та історичні аспекти екологічної освіти; аспекти формування екологічної культури; аспекти підготовки педагогічних та науково-педагогічних працівників до здійснення екологічної освіти; екологічна освіта дітей і молоді. Здійснений нами аналіз наукових праць показав: незважаючи на те, що за останні десять років з'явилося багато публікацій та дисертаційних досліджень з проблеми гуманізації та екологізації освіти, залишилась нерозробленою проблема підготовки гуманістично спрямованих особистостей майбутніх фахівців-екологів.

3. На основі детально проаналізованого поняттєво-категоріального апарату з проблеми дослідження: «гуманізм», «гуманність», «гуманізація», «гуманізація

освіти», «гуманізація навчання», «гуманізація вищої освіти» розкрито та введено до обігу нові поняття:

- «гуманізація вищої екологічної освіти» – це феномен, провідним принципом якого є визнання особистості головним багатством суспільства; формування нового типу гуманістично спрямованих фахівців-екологів, основним змістом діяльності яких є не лише сукупність відповідних поглядів та уявлень про природоохоронну діяльність, а й сформованість у студентської молоді готовності до такої діяльності, результатом котрої має стати не лише збалансованість компонентів довкілля, а загалом – збереження людства;

- «гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога» – це особистість, що живе в гармонії із людьми й природою; до людей і до природи ставиться як до найвищої цінності; їй характерний сформований екоцентричний тип екологічної свідомості; це особистість, яка має право на розвиток своїх здібностей, на щастя і свободу.

Зміст даних дефініцій є засадовим для обґрунтування в наступному розділі дисертації структури гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога.

Матеріали першого розділу дисертаційного дослідження висвітлені у трьох публікаціях [196, 199, 200]

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНО СПРЯМОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ЕКОЛОГА У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ЗА ФАХОМ

2.1. Структура гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога

Важливим результатом і наслідком екологічної освіти має бути сформованість гуманістично спрямованої особистості фахівця з екоцентричним типом свідомості, чого неможливо досягти без вирішення таких завдань:

- формування адекватних екологічних уявлень, тобто уявлень про взаємозв'язок в системі „людина-природа” і в самій природі;
- формування ставлень до природи (з точки зору екологічної доцільності);
- формування системи уявлень, навичок (технологій) та стратегій взаємодії з природою [57, с. 23].

Науковці уточнюють, що метою екологічної освіти є формування у студентів екологічної культури; формування мотивів, потреб, звичок цілеспрямованої екологічної поведінки та природоохоронної діяльності, здорового способу життя [148, с. 382].

До завдань екологічної освіти також доречно, як вбачають Х. Штейнбах та В. Єленський, віднести: 1) формування екологічної свідомості – уміння розуміти віддалені наслідки вибору способу життєдіяльності і використання технологічних досягнень; 2) навчити прогнозувати наслідки тих чи інших проектів, створених людиною. Х. Штейнбах виділяє два істотних моменти для прогнозу: а) складання віддалених прогнозів з використання наукових розробок (у невеликій кількості шкідливі речовини мають тенденцію до накопичення; всі надсекретні руйнівні технології з часом потрапляють до рук людей, від яких складно очікувати відповідної поведінки; наукові технології, які впроваджують

на мікрорівнях в живі організми, непередбачливим чином можуть відобразитися на здоров'ї живих організмів через декілька поколінь, тобто та перевірка на нешкідливість, якою зазвичай задовольняються вчені, не ековалентна, оскільки знаходиться на рівні сучасних знань про живе, а їх явно недостатньо); б) культурні традиції поряд з тим, що несуть позитивний досвід, часто є лише артефактом, тобто випадковим вибором із багатьох можливих способів дії [228, с. 43-44].

Підготовка кваліфікованого еколога, який розуміє тенденції та розвиток науки, вміє логічно мислити, тобто різнобічно підходити до вивчення кожного явища в природі та суспільстві, досконало знає природу рідного краю – є основним завданням вищої школи і полягає у формуванні цілісної особистості з пріоритетом загальнолюдських цінностей. А це можливо лише за умови гуманізації навчання у вищій школі та підготовки гуманістично спрямованої особистості фахівця з екології.

С. Максименко вважає, що спрямованість особистості – це система домінуючих цілей і мотивів її діяльності, які визначають її самоцінність і суспільну значущість; спрямованість разом зі світоглядом є вищим регулятором поведінки і дій людини [124, с. 55-56].

Вчені визначають спрямованість особистості як систему спонукань, що зумовлює вибірковість ставлень та активність особистості. Найчастіше під спрямованістю особистості у науковій літературі розуміють сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості і є відносно незалежними від наявної ситуації. Спрямованість особистості завжди соціально зумовлена і формується в процесі виховання. Спрямованість – це установки, що стали властивостями особистості і виявляються в таких формах як потяг, бажання, інтерес, переконання.

Учені-психологи вважають, що спрямованість особистості як інтегративна властивість особистості яскраво виявляється в ранній юності (16-21 років); ними визначено такі її види, характерні саме для цього періоду розвитку особистості:

- 1) гуманістична спрямованість – ставлення до себе та до суспільства позитивні;
- 2) егоїстична спрямованість – вона сама є набагато більш значимою, ніж суспільство;
- 3) депресивна спрямованість – вона сама не є цінністю для себе, ставлення до суспільства – умовно позитивне;
- 4) суїцидальна спрямованість – ні суспільство, ні особистість для самої себе не є цінними [124, с. 55-56].

Така класифікація видів спрямованості особистості в юності відображає, на нашу думку, особливості пошуку людиною саме цього віку свого місця в оточенні інших людей, визначення своєї ролі в житті суспільства, обґрунтування корисності власного життя, діяльності для людства. Тобто мова йде про процес становлення «Я»-концепції особистості.

Фахівці з психології управління пропонують свій, характерний саме для цього періоду розвитку особистості, підхід до класифікації видів спрямованості особистості. За основу такої класифікації, на наш погляд, взято критерії комунікативності та соціальної результативності. Це такі види спрямованості:

- спрямованість на себе – орієнтація на пряму винагороду і задоволення незалежно від роботи і співробітників, агресивність у досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність, інтровертованість;

- спрямованість на спілкування – прагнення за будь-яких обставин підтримувати стосунки з людьми, орієнтація на спільну діяльність, але іноді на шкоду виконанню конкретних завдань чи наданню щирої допомоги людям, орієнтація на соціальне схвалення, залежність від групи, потреба в прихильності та емоційних стосунках з людьми;

- спрямованість на справу, або ділова спрямованість – зацікавленість у вирішенні ділових проблем, найкраще виконання роботи, орієнтація на ділове співробітництво, здатність відстоювати в інтересах справи власну думку, яка є корисною для досягнення спільної мети [17, с. 76]

Для нашого дослідження найсуттєвішими з даної проблеми є результати наукового пошуку фахівців з екологічної психології. Вони виділяють екологічно спрямовану особистість, яка характеризується сукупністю стійких мотивів і намірів, що орієнтують діяльність людини в екологічно опосередкованому плані, особливо в тих випадках, коли суб'єкт не залежить безпосередньо від існуючих екологічно шкідливих обставин [178, с. 48].

Дещо особливим є педагогічний підхід до розуміння спрямованості особистості. Вчені-педагоги вважають, що спрямованість – це основа, що визначає психологічний зміст без виключення властивостей особистості, це своєрідний стрижень особистості. Тип спрямованості особистості – це той провідний напрям, у якому людина себе стверджує, розвиває свої здібності. За основу виділення типів спрямованості особистості С. Вітвицькою пропонується покладати суспільну цінність потреб, прагнень:

- тип будівничого (до цієї категорії належать студенти, що утверджують себе справами для інших людей, і це приносить їм задоволення);

- тип споживача (провідні мотиви їх активності пов'язані із споживанням; самоствердження у споживанні духовних і матеріальних цінностей);

- тип руйнівника (джерелом задоволення є саме по собі руйнування того, що створюється іншими) [40, с. 117-118].

Ми вважаємо, що фахівець з екології повинен бути особистістю будівничого, спрямованого на справу. А тому завданням педагогів вищої школи є формування у майбутніх фахівців особливої спрямованості – гуманістичної. На нашу думку, гуманістично спрямований еколог не може бути типом споживача чи руйнівника. Він має бути гуманістично спрямованою особистістю. Ми приймаємо таке визначення даної категорії, запропоноване С. Гончаренком. Це унікальна цілісна особистість, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації), відкрита для сприймання нового досвіду, здатна на свідомий і відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях [46, с. 77].

Усе зазначене вище, дозволяє зробити певні узагальнення. Гуманістично спрямована особистість – це універсальна категорія стосовно особистостей безвідносно їхніх професійних особливостей. Оскільки інтерес нашого наукового дослідження пов'язаний з проблемами підготовки фахівців екологічної сфери, ми пропонуємо такий зміст для визначення поняття «гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога» – це особистість, що живе в гармонії із людьми й природою; це особистість, яка до людей і до природи ставиться як до найвищої цінності; для неї характерний сформований екоцентричний тип екологічної свідомості; вона має право на розвиток своїх здібностей, на щастя і свободу. Структурні компоненти гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця еколога подані в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Структурні компоненти гуманістично спрямованої особистості
майбутнього фахівця еколога**

Компонети	Зміст компонента
екоцентричний тип екологічної свідомості	характеризується тим, що у ставленні людини до навколишнього середовища наголос робиться на гармонії, взаємозв'язку, взаємодії та взаєморозвитку.
Екологічна відповідальність	морально-екологічна якість, яка полягає перш за все в адекватному ставленні особистості до природи і узагальнює всі основні ознаки таких категорій, як чуйність, бережливість гуманність. Екологічна відповідальність виявляється в почутті обов'язку, у таких діях, вчинках і ставленні особистості до природи, які відповідають моральним принципам і правовим нормам.
Нове екологічне мислення	активний процес пізнавальної діяльності, спрямований на сприйняття та відображення єдиного образу світу в його істотних зв'язках і відносинах, у практичному та духовному злитті з ним, як усвідомлення різноманітних цінностей природного середовища, що сприяє гармонізації відносин людини з навколишнім світом
Екологічна культура	є мірою моральної зрілості людини й, будучи глибоко закоріненою в підсвідомості, зовні проявляється як наявність або відсутність здорового глузду в окремого індивіда чи всього суспільства.
Екологічні цінності	Їх сформованість відображається в бажанні захистити природу від нерациональної людської діяльності, критичному ставленні до тих досягнень науки і техніки, які використовуються для пригнічення природи та маніпулювання людиною, схильності до пошуків шляхів виходу з екологічної кризи, почутті єдності з природою, відмові від задоволення прагматичних потреб
Принцип екологічної	значно глибше розкриває суть особистості, відкриває перед молодого

етики	людиною нові горизонти пізнання природного середовища, можливості діалогічного їх спілкування і духовного збагачення, джерела „симбіотичності” їх існування
Гуманістичний кодекс	— сукупність уявлень про добро і зло, справедливість як зміст моральних вимог до професійної поведінки і дій (любов до людей, терпимість, повага до особистості, доброта, доброзичливість, чемність, тактовність, вихованість, гідність, совість, благородство, порядність, некорисливість, справедливість).

Сьогодні людство, яке виживає в умовах соціальної, політичної, екологічної кризових ситуацій, повинно докласти зусиль для збереження життя на Землі, що неминуче передбачатиме закінчення ери техногенної цивілізації. Таким чином виникає необхідність ґрунтовного дослідження проблем екологічного навчання та зумовлює необхідність революційних перетворень у розвитку науки, які полягатимуть у зміні її спрямування з техногенно-економічного на гуманістично-екологічне. Автор моделі стійкого екологічно безпечного розвитку М. Дробноход вважає, що ефективність науково-технічного прогресу доречно оцінювати з гуманістично-екологічних позицій, потреб коеволюції людини із природою [61, с. 15]. А це, у свою чергу, зумовлює потребу формування в кожній людині широкого екологічного світогляду з властивими їй рисами бережливого ставлення до природи, розуміння домінанти природних благ над створеними людьми матеріальними благами, усвідомлення розумної необхідності власних потреб, відсутності споживацької психології, агресивності, жорстокості, егоїзму, готовності добровільно підпорядковувати власні інтереси законам природи, інтересам нації, суспільства [61, с. 15]. Одним із складників гуманістично спрямованої особистості майбутнього еколога є екологічна свідомість, її зміст трактується через використання сутності поняття «свідомість». Відомий дослідник цього феномена О. Спіркін зазначає, що свідомість – вища, притаманна лише людині й пов'язана з мовою функція мозку, яка полягає: в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності; у попередній уявній побудові дій і передбаченні їхніх результатів; у розумному регулюванні й самоконтролі поведінки людини [118, с. 126].

Функціями свідомості є:

- пізнавальна – відображення світу у свідомості людини є суспільно-історичним процесом, у якому кожний акт пізнання "накладається" на інформацію минулого досвіду, на вже наявні уявлення про дану річ, явище, хоча й неповні й не зовсім точні;

- конструктивна – свідомість є випереджаючим відображенням і цілеспрямованим перетворенням дійсності, в результаті чого людина творчо створює нові речі, яких немає у природному світі;

- регулятивна, яка "вплетена" у взаємодію людини із зовнішнім світом, виступає у двох формах – спонукальних мотивів і виконавчої регуляції суспільного життя, тобто приведення дій людини у відповідність до її потреб [118, с. 127].

Структурними компонентами свідомості, за дослідження С. Максименка, є:

- знання про навколишню дійсність, природу, суспільство: рівень свідомості безпосередньо залежить від рівня засвоєння знань і досвіду особистості. У процесі суспільно-історичного розвитку в людини розвинулася потреба в знаннях, яка є найважливішою її спонукою, мотивом пізнавальної діяльності;

- виокремлення людиною себе у предметному світі як суб'єкта пізнання, розрізнення суб'єкта «Я» та об'єкта «не Я», протиставлення себе як особистості іншому об'єктивному світові: характерним щодо цього є самопізнання, що стало підґрунтям для самосвідомості, тобто усвідомлення власних фізичних і морально-психологічних якостей;

- цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів: цей бік свідомості виявляється в самоконтролі та коригуванні власних дій, їх перебудові, у змісті стратегії і тактики, якщо цього потребують обставини;

- ставлення особистості до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе: ставлення особистості до оточення виявляється в оцінюванні та самокритиці, в яких важливу роль відіграє емоційно-вольова сфера особистості.

Рівень розвитку й виявлення свідомості в кожній людині є індивідуальним. Він зумовлюється рівнем розвитку її знань та наукового світогляду, ідейних і моральних переконань, ставленням до інших людей і до самої себе, до форм суспільного життя [124, с. 17-18].

Свідомість – це вища інтегрована форма психіки, яка складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її спілкування за допомогою мови з іншими людьми. Основними характеристиками свідомості є: відображення навколишнього світу за допомогою пізнавальних процесів; розрізнення того, що належить «Я» і «не Я»; забезпечення цілеутворюючої діяльності людини; наявність емоційно-оцінних ставлень до всього, що відбувається навколо, до інших людей. Завдяки свідомості людина пристосовується до навколишнього світу. Свідомість людини виявляється в її діяльності [68, с. 94-96].

У самому слові «свідомість», якою б мовою воно не звучало, відображаються складна й суперечлива природа та структура цього явища. Наприклад, українською мовою «свідомість» означає – «з відомостями про світ», російською – «зі знаннями» («сознание»), німецькою – «знання про буття» тощо. Тобто у понятті «свідомість» фіксуються два суттєві моменти: ставлення і знання. Людина – свідомо істота, бо вона має здатність зі знанням ставитися до світу, до своєї діяльності з його перетворенням відповідно до власних потреб [118, с. 124-125].

В епоху необхідності кардинальних змін у свідомості сучасної молоді пильною стає увага вчених до одного з видів – суспільної свідомості. Це сукупність, система почуттів, звичаїв, звичок, традицій, думок, ідеалів, ідей, теорій, які відображають суспільне буття і функціонують у суспільстві, скеровуючи, спрямовуючи життя суспільства у відповідному напрямі [118, с. 139].

Рівнями суспільної свідомості є суспільні психологія та ідеологія, а основними формами – економічна, політична, правова, етична, естетична, наукова, релігійна, філософська, історична, екологічна свідомість. Кожна з форм суспільної свідомості по-своєму відбиває ту чи іншу грань, особливість певної сфери суспільного буття. Наприклад, економічна свідомість є відображенням таких процесів життєдіяльності суспільства як виробництво, обмін, споживання продуктів людської праці. Політична свідомість – це відображення та ідеальне функціонування відносин щодо влади, способів, методів її завоювання, утримання і використання. Правова свідомість є відображенням і функціонуванням норм, правил, принципів поведінки в суспільстві, які визначаються державою. Тому вона є волею людини до дотримання права і закону, волею до законослухняності. Естетична свідомість – це відображення і функціонування дійсності на засадах розуміння прекрасного «за законами краси» [118, с. 140].

Терміном «екологічна свідомість» традиційно позначають сукупність уявлень про взаємозв'язки в системі «людина-природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею [57, с. 8]. *Екологічна свідомість*, на думку А. Львовичкіної, – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення. Як зазначає дослідниця, для екологічної свідомості властиві всі ознаки свідомої діяльності людини з тією особливістю, що вона ініційована екологічним змістом [119, с. 79].

Увагу вчених привертає процес формування екологічної свідомості. Формування екологічної свідомості, на думку А. Кмець, відбуватиметься за умови розумного поєднання двох шляхів: безпосереднього відображення у свідомості нинішньої екологічної ситуації та формування екологічної свідомості шляхом цілеспрямованого впливу з боку суспільства [86, с. 98]. Вирізняють декілька напрямків цілеспрямованого формування екологічної

свідомості: науковий – базується на формуванні в особистості системи екологічних знань, теоретичних, практичних, конструктивно-творчих знань в галузі екології, психології, педагогіки, філософії. У психолого-педагогічному напрямі важливим засобом формування екологічної свідомості є вивчення студентами курсу «Екологічна психологія».

На думку С. Іващенко, з метою формування екологічної свідомості, важливо змінити уявлення студентів про екологію із зовнішнього знання на внутрішнє, особистісно значуще. Потрібно передусім, щоб екологія стала складовою психічної сутності індивідуальної і суспільної свідомості. Тобто екологія з абстрактного уявлення має зайняти належну їй психологічну нішу в їхній свідомості і почуттях. Головне – відродити примат біологічного в природі людини, тобто оприроднення людини через олюднення природи в її свідомості, основою якого є духовний зв'язок людини зі світом природи [79, с. 108-114].

У структурі екологічної свідомості виділяють три компоненти: когнітивний (психічне відображення середовища), емотивний (ставлення до середовища) та конативний (стратегії та технології взаємодії) [119, с. 79]. А. Львовчіна вважає, що, аналізуючи екологічну свідомість людини за допомогою зазначеної структури, можна відповісти на такі запитання: як людина сприймає навколишнє середовище, як вона ставиться до цього середовища, як поводить себе в довіллі? [119, с. 79-80].

В екологічній свідомості може переважати якийсь із цих компонентів. Залежно від особливостей когнітивного, емотивного та конативного компонентів свідомості виокремлюють три типи екологічної свідомості: антропоцентричний, біоцентричний та екоцентричний.

Сутність антропоцентричного типу свідомості розкривається у світоглядних принципах, визначених С. ДЕРЕБО, В. ЯСВІНИМ, А.ЛЬВОВЧІНОЮ:

1. Найвищою цінністю є людина. Все інше в довіллі цінне настільки, наскільки корисне людині. Довкілля – це власність людини і вона може розпоряджатися ним на власний розсуд.

2. Світ має ієрархічну будову. Вершину ієрархії займає людина, середину – речі, створені людиною, фундамент – об'єкти природи, які, у свою чергу, впорядковуються залежно від корисності для людини.

3. Метою взаємодії з довколишнім середовищем є використання його для задоволення тих чи інших потреб людини, для отримання нею "корисного продукту". Природа – об'єкт дії людини, а не самодостатній суб'єкт.

4. Розвиток довкілля має підпорядковуватися розвитку людства [57, с. 7-8].

Учені характеризують світоглядні принципи природоцентричного типу свідомості:

1. Найвищу цінність має природа. Людство повинно підкоритися природі. Вся діяльність людини оцінюється лише з точки зору корисності для довкілля.

2. Ієрархічна картина світу має такий вигляд: на вершині піраміди – природа, а в її основі — людство, що спрямувало свій потенціал на службу природі.

3. Метою взаємодії з природою є збереження її недоторканною в усьому розмаїтті форм і видів, у тому числі й тих, які шкодять як людству загалом, так і окремій людині.

Розвиток природи мислиться як процес, якому має бути підпорядкований розвиток людства [119, с. 84].

Як справжня альтернатива двом крайнім типам свідомості є екоцентричний тип екосвідомості. Цей тип свідомості характеризується тим, що у ставленні людини до навколишнього середовища наголос робиться на гармонії, взаємозв'язку, взаємодії та взаєморозвитку:

1. Найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини й природи. Людина – не власник природи, а один із членів природної спільноти.

2. Відмова від ієрархічної будови світу. Розум людини не дає їй привілеїв, а навпаки, накладає на неї додаткові обов'язки щодо довкілля. Соціум не протистоїть світові природи, вони є елементами єдиної системи.

3. Мета взаємодії з природою – максимальне задоволення як потреб

людини, так і всієї природної спільноти. Людині нема звідки брати засобів для існування, окрім як з навколишнього середовища. Але вона повинна не тільки брати, а й давати. Вплив на природу замінюється взаємодією з нею.

4. Розвиток природи й людства мислиться як процес коеволюції, взаємовигідної єдності [57, с. 12-13].

У структурі особистості фахівця, який обирає фахове майбутнє як гармонізацію діяльності та довкілля, має бути наявна властивість – *екологічна відповідальність*. Під нею розуміють морально-екологічну якість, яка полягає перш за все в адекватному ставленні особистості до природи і узагальнює всі основні ознаки таких категорій, як чуйність, бережливість гуманність. Екологічна відповідальність виявляється в почутті обов'язку, у таких діях, вчинках і ставленні особистості до природи, які відповідають моральним принципам і правовим нормам. У загальному вигляді екологічна відповідальність формується через чуйність-гуманність-бережливість-раціональність-відповідальність [172, с. 18].

Найбільш негативним наслідком технократизму ХХ-го століття є перетворення самого суспільства з культурно-історичного у технологічне і зміна особистості – гуманної, що прагне до високих ідеалів, у бездуховну, автономну від совісті, діяльність якої регулюється технократичним мисленням. Н. Піщулін підкреслює важливість подолання технократичного підходу у формуванні моделі майбутнього фахівця: «і справа тут не тільки в тому, що забруднюються ріки та повітря, розум та душі, відбуваються у прямому розумінні атомні катастрофи: порушується кровний взаємозв'язок природи та людини, звужується і згрублюється вся повнота їх взаємодії. Бездуховна, егоїстична людина відходить від своєї родової сутності, деформує природу, суспільство, сама себе» [152, с. 101].

Подолання технократичного підходу до довкілля та екологічна відповідальність може бути сформованою в людини з новим типом екологічного мислення. Екологічне мислення – це рівень знань, культури, виховання, за якого кожен у своїй професійній та непрофесійній діяльності

переслідує цілі створення та організації найкращих умов психоемоційного, природного та соціального середовища для подальшого розвитку людини, збереження та розвитку її здоров'я [165, с. 5]. *Нове екологічне мислення* – активний процес пізнавальної діяльності, спрямований на сприйняття та відображення єдиного образу світу в його істотних зв'язках і відносинах, у практичному та духовному злитті з ним, як усвідомлення різноманітних цінностей природного середовища, що сприяє гармонізації відносин людини з навколишнім світом [97, с. 243].

З огляду на ці положення актуальною є думка вчених про те, що всі негаразди у взаємовідносинах суспільства й природи починаються з втрати екологічної культури на рівні особистісних цінностей. З огляду на такий висновок доречно зробити спробу характеристики екологічної культури. *Екологічна культура* є мірою моральної зрілості людини й, будучи глибоко закоріненою в підсвідомості, зовні проявляється як наявність або відсутність здорового глузду в окремого індивіда чи всього суспільства. Прояви екологічної культури людини передусім впадають в око, можна сказати, починаючи від під'їзду будинку, де вона мешкає, і далі – до облаштування місць загального користування, аж до організації виробничого процесу та святкового карнавалу. Зазначимо, що сьогодні люди непогано усвідомлюють важливість високої екологічної культури для здоров'я й життя. Всі знають шкідливість забрудненого довкілля, неякісної їжі тощо, але кожен чомусь вважає, що конкретно його це не стосується, що він може уникнути небезпеки чи саме його вона обмине. Все це призводить до того, що кожна окремо взята людина начебто екологічно свідомо, проте суспільство живе і діє за принципом самогубства [61, с. 5-17].

Екологічна культура виявляється у таких сферах: когнітивній – відображає норми і цінності професійної діяльності, стиль мислення і систему екологічних ставлень; емоційній – розвиток духовно-моральних і емоційних проявів по відношенню до навколишнього середовища; мотиваційно-вольовій сфері – відображає соціально-моральну позицію майбутнього еколога у вирішенні

проблем екології, його гуманістичних якостей та переконань; конативній сфері – реалізація екологічного світогляду у професійному, соціокультурному просторі, обумовленому виборі шляхів досягнення цілей екології [31, с. 132-133].

Одним із засобів формування екологічної культури є екологічна освіта. На думку В. Крисаченка, вона покликана виховувати у студентів-екологів здатність відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля, готувати людину до цілепокладаючої діяльності, спрямованої на організацію та трансформацію природного світу відповідно до власних потреб та намірів.

Екологічна культура звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі і на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті [104, с. 212].

Із змістом понять «екологічна свідомість», «екологічне мислення», «екологічна культура» нерозривно пов'язане поняття *екологічних цінностей*. Сформованість екологічних цінностей відображається в бажанні захистити природу від нераціональної людської діяльності, критичному ставленні до тих досягнень науки і техніки, які використовуються для пригнічення природи та маніпулювання людиною, схильності до пошуків шляхів виходу з екологічної кризи, почутті єдності з природою, відмові від задоволення прагматичних потреб [123, с. 107].

Ми вважаємо, що лише сформована система екологічно орієнтованих потреб, цінностей, установок майбутніх екологів може забезпечити в подальшому гуманізацію їх професійної діяльності, гуманістичне спрямування економічних, адміністративних рішень у сфері охорони навколишнього середовища. На основі моделі взаємодії людини з природним об'єктом (прагматична-непрагматична) об'єктом чи суб'єктом ставлення особистості є природа, а також залежно від сфери виявлення суб'єктного ставлення особистості (афективна, пізнавальна, практична, вчинкова) дослідники

виділяють п'ять типів суб'єктного ставлення до природи: перцептивно-афективний об'єктно-непрагматичний, когнітивний суб'єктно-непрагматичний, когнітивний суб'єктно-прагматичний, практичний об'єктно-прагматичний та вчинковий суб'єктно-непрагматичний. На основі аналізу типів суб'єктного ставлення до природи можна дійти висновку про те, що екологом із гуманістично спрямованою екологічною діяльністю може бути фахівець когнітивного суб'єктно-непрагматичного типу: це та особистість, що прагне отримати щонайбільше знань про флору та фауну, про біологічні, екологічні особливості їх представників і т. ін. При цьому вона не прагне отримати «корисний продукт» і не допускає деструктивних чи руйнівних дій. Або ж це може бути вчинковий суб'єктно-непрагматичний тип особистості: природа цією особистістю розглядається не як джерело корисності: вона цінна сама по собі. Ставлення особистості проявляється у відповідних вчинках, в природоохоронній діяльності, спрямованій як на збереження самих природних об'єктів, так і на вплив на людей, які з ним взаємодіють. Нашим завданням є не допустити формування особистості студента практичного об'єктно-прагматичного типу. Цей тип формувала колишня освіта, пронизана інформацією про те, що природа – це, перш за все, «загальнонародна власність», джерело корисних ресурсів [57, с. 57-74].

Важливим аспектом гуманізації фахової освіти майбутніх екологів є подолання хижацького ставлення до природи та екологічного невігластва. У процесах і явищах дегуманізації освіти закладена реальна небезпека не лише подібних до Чорнобильської аварії, але й загроза фізичному існуванню людей на Землі. Сьогодні знання, не осяяні моральністю, духовністю, що не пройшли крізь призму гуманістичних цінностей, можуть принести непоправну шкоду людству. У руках людини-оператора із загальною низькою культурою будь-яка найбільш досконала техніка може не тільки вмиць перетворитися на купу металобрухту, а й стати загрозою для населення і навколишнього середовища [54, с. 12-13].

Важливим компонентом гуманістично спрямованої особистості еколога є його *еконормативна поведінка*. В основі еконормативної поведінки лежить сукупність правил та вимог раціональної взаємодії людини з природним, соціальним та штучним оточенням свого існування навіть в екологічно несприятливих умовах.

Одне із першочергових завдань суспільства, освіти – профілактика екодевіантної поведінки. Екодевіантна поведінка – це поведінка, в основі якої відслідковуються риси, які наносять шкоду природному або антропогенному середовищу. Екодевіант – людина з поведінкою, яка відхиляється від здорового екологічного глузду [178, с. 48-49].

Однією з головних причин екодевіантної поведінки є психологія сучасної людини, орієнтованої на негайне одержання результатів і не здатної передбачити віддалені наслідки своїх дій. О. Максименко зазначає, що парадоксально, але у давні часи люди і природа були єдиним цілим, вони не протиставляли себе їй і, навіть не знаючи її законів, жили згідно з ними. Тепер людина, ставши сильнішою завдяки своєму інтелектуальному розвитку, оголосила себе господарем природи і прагне підкорити біосферу, замість того, щоб пізнавати її закони, формувати і коригувати стратегію своєї поведінки відповідно до них [123, с. 105].

Під профілактикою екодевіантної поведінки розуміють науково обгрунтовані і вчасно здійснені дії, спрямовані на запобігання можливих обставин, які сприяють прояву екодевіантної поведінки; збереження і підтримку нормального рівня життя і здоров'я людини; розкриття внутрішнього потенціалу. У профілактичній роботі виділяють такі підходи: інформаційний (інформування молоді через ЗМІ, через систему спеціально організованого навчання про наслідки екодевіантних дій); соціально-профілактичний (виявляються, усуваються і нейтралізуються причини та умови, що викликають різного роду негативні явища, через систему соціально-економічних, організаційних, правових і виховних заходів, які проводяться державою, суспільством, конкретною установою); педагогічний – здійснення

педагогами індивідуальної профілактичної роботи та роботи у масових формах: конференції, фестивалі, виставки, телепередачі [116, с. 242-243].

Важливим елементом професійної характеристики майбутнього еколога-гуманіста є *сформованість у нього принципу екологічної етики*. Цей принцип значно глибше розкриває суть особистості, відкриває перед молодого людиною нові горизонти пізнання природного середовища, можливості діалогічного їх спілкування і духовного збагачення, джерела «симбіотичності» їх існування [146, с. 345].

Для докорінної зміни екологічного навчання студентів, на думку В. Баранюка, бракує системності. Під системністю розуміють основну, необхідну і достатню, логічну й послідовну підготовку студента до екологічної діяльності. Досягнення цілей екологічного виховання неможливе без залучення психологічної, теоретичної, методичної та практичної підготовки з кожного із цих напрямів [20, с. 120-122].

Психологічна підготовка студента до екологічної діяльності включає допомогу йому в усвідомленні особистої і загальної суспільної значущості екологічної діяльності; впевненість у необхідності екологічного самовиховання та екологічного виховання інших людей; формуванні екологічної свідомості, екологізації діяльності, екологізації знань. Ці етапи тісно пов'язані між собою. Людина, яка має лише знання, але у своїй практичній діяльності відступає від вимог екологізації, безумовно, не має екологічної культури, і, навпаки, не може здійснювати практичну діяльність без оволодіння визначеними знаннями. Екологізація свідомості, з одного боку, містить у собі як сукупність знань, так і можливість цілеспрямованої діяльності [20, с. 120-122].

Гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога повинна мати сформований *«гуманістичний кодекс»* – сукупність уявлень про добро і зло, справедливість як зміст моральних вимог до професійної поведінки і дій. Його складовими є такі якості особистості.

Любов до людей – основа гуманності майбутнього еколога, який повинен бачити в людях позитивні якості – саме вони можуть стати основою їх любові до них.

Терпимість – обов'язкова якість особистості гуманістично спрямованого еколога. Терпимість – моральна якість, що характеризує ставлення з повагою до інтересів, переконань, вірувань, звичок інших людей [180, с. 337]. Терпимість ґрунтується на вмінні приймати людину такою, якою вона є, на визнанні її права бути самою собою, мати свої власні звички, погляди, переконання, вести таке життя, яке вона вважає за потрібне, якщо воно не є соціально небезпечним [128, с. 87].

Основною складовою гуманності, на нашу думку, є *повага до особистості*, любов до неї, співчуття. Проявляти повагу до особистості іншої людини означає уважно до неї ставитись, виявляти довіру, справедливість, доброзичливість, ввічливість. З повагою несумісні насильство, порушення прав і свобод, жорстокість, приниження.

Доброта – дружнє ставлення до людей. Доброта базується на гуманізмі і любові до людей. Вона втілюється в турботі про людей, створенні позитивних умов для їх життя, в позитивному емоційному настрої. Доброта не означає потурання людським слабкостям, а, навпаки, здатність навчити людей протистояти негативним явищам, долати труднощі, бути відповідальним за свою долю і долі близьких [128, с. 88]. *Доброзичливість* тісно пов'язана із зазначеною вище якістю. Це основа моральної культури, що базується на побажанні людям добра і творінні добра. Доброзичливість є відображенням і виявом любові до людей.

Чемність – форма взаємовідносин між людьми, яка включає в себе такі людські прояви, як уважність, готовність стати в нагоді кожному, хто цього потребує. У житті можуть зустрічатись ситуації, коли ми вимушені мати справу з людиною, котра з різних причин не заслуговує на повагу. Але це не дає нам права принижувати її. Треба за всіх обставин залишатися чемним. Чемність має

декілька відтінків: коректність, люб'язність, гречність, делікатність. Чемна людина завжди тактовна.

Тактовність передбачає чутливість до переживань іншої людини і здатність рахуватися з нею безкорисливо, а не заради власного благополуччя. Інтегрованою гуманістичною властивістю є вихованість – уміння триматися в товаристві, чемність, ввічливість. Дж. Локк зазначав: «У погано вихованої людині сміливість набирає вигляду грубощів... вченість стає в ній педантизмом, дотепність – блазенством, простота – неотесаністю, добродушність – улесливістю. Добрі якості – істотне багатство душі, але тільки вихованість стає для них оправою» [8, с. 26].

Доречними з огляду на зазначене, є такі відомості. Антон Павлович Чехов у листі до молодшого брата підкреслював, яким умовам повинні відповідати виховані люди:

«1. Вони поважають людську особистість, а тому завжди поблажливі, лагідні, ввічливі, поступливі...

2. Вони співчутливі не тільки до жебраків і котів. Вони уболюють і за те, чого не побачиш простим оком...

3. Вони поважають чужу власність, а тому платять борги.

4. Вони щиросердні і бояться брехні, як вогню. Вони не обманюють навіть у дрібницях. Брехня образлива для слухача й принижує в його очах того, хто говорить... Вони не балакучі і не лізуть з відвертими розмовами, коли їх не просять... З поваги до чужих вух вони частіше мовчать.

5. Вони не принижують себе задля того, щоб викликати співчуття в іншого... бо це все викликає дешевий ефект, усе це низьке, старе, фальшиве...

6. Вони не метушливі. Їх не цікавлять такі фальшиві діаманти, як знайомства із відомими людьми... Справжні таланти завжди сидять у сутінках, у натовпі, якнайдалі від виставки...

7. Якщо вони мають у собі талант, то поважають його. Вони жертвують заради нього спокоєм, жінками, вином, сусою...

8. Вони виховують у собі естетику. Вони не можуть заснути в одязі, бачити на стіні щілини з блощицями, дихати гидким повітрям, ходити по запльованій підлозі...

Отакі виховані... Стати вихованим – не досить прочитати тільки Пікквіка й визубрити монолог з Фауста...

Тут потрібні неперервна денна і нічна праця, постійне читання, студіювання, воля... Тут дорога кожна година» [8, с. 27-28].

До гуманістичного кодексу належать також: *гідність* – сукупність уявлень про самоцінність особи, її соціальну рівність з іншими людьми, за допомогою яких визначають конкретну міру суспільної цінності людини; *совість* – почуття й усвідомлення людиною відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; ця риса допомагає людині контролювати виконання своїх обов'язків перед суспільством і самим собою, що суспільством визнається як показник досконалості та самодостатності; *благородство* – здатність жертвувати особистими інтересами на користь інших, діяти чесно, відкрито, сміливо, не принижуватися заради особистої користі; *відповідальність* – покладене на когось чи взяте кимсь зобов'язання прийняти на себе вину за можливі наслідки їх [8, с. 31].

До складників гуманістичного кодексу належить також і *порядність* – почуття та усвідомлення людиною причетності та відповідальності стосовно долі інших людей. Порядна людина є безпосереднім носієм та суб'єктом загальних суспільних цінностей – добра, краси, правди, виявляє себе гідною, достойною, чесною. Як правило, людську порядність вбачають у конкретних позитивних вчинках: відповідальності за долю інших людей, особистій причетності до суспільного життя [118, с. 102]; *некорисливість* – необхідний принцип роботи майбутнього еколога; майбутній спеціаліст повинен робити для природи і людей навіть більше, ніж це зазначено у посадовій інструкції; *справедливість* – майбутній фахівець-еколог може мати свої симпатії і антипатії, але вони не повинні позначатися на якості його роботи; *справедливість* повинна виявлятися і в стосунках із колегами – кожен вчинок

колеги повинен отримати справедливу оцінку, без перебільшення чи зменшення його заслуг чи недоліків, із врахуванням об'єктивних і суб'єктивних факторів [128, с. 86].

Наявність в особистісній структурі компонентів гуманістичного кодексу дозволить фахівцю реалізувати у своїй професійній діяльності настанови:

1. Утвердження цінності людської особи та особистості.
2. Віра у безмежні можливості людини, довіра до неї.
3. Повага до гідності і прав індивіда.
4. Задоволення потреб та інтересів людей як головної мети суспільства [185, 107-108].

Складові структури гуманістично спрямованого фахівця-еколога можуть слугувати критеріальними показниками сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутнього фахівця з екології.

Усе, зазначене вище, дає підстави дійти висновку про те, що особистість гуманістично спрямованого фахівця з екології може бути осхарактеризована з позиції сформованості в неї екоцентричного типу свідомості, екологічного мислення, розвиненості навичок економативної поведінки та наявності компонентів гуманістичного кодексу.

2.2. Рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості фахівця-еколога та їх діагностика у процесі фахової підготовки

Результатом гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки має бути гуманістично спрямована особистість фахівця-еколога, дії якого є гуманними як в соціумі, так і в довкіллі. Щоб ґрунтовно підійти до отримання такого результату, потрібно було дослідити стан гуманізації навчання студентів, що оволодівають екологічною спеціальністю у ВНЗ і рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх фахівців-

екологів, що було зроблено у процесі проведення констатувального дослідження.

Констатувальний етап експерименту проводився протягом 2004-2005 рр. на базі Білоцерківського національного аграрного університету, Херсонського державного аграрного університету, Національного університету водного господарства та природокористування, (м. Рівне) та на базі Південного філіалу національного університету біоресурсів і природокористування України «Кримський агротехнологічний університет» (м. Сімферополь). Ним було охоплено 316 студентів другого курсу екологічного факультету, які оволодівали спеціальністю: 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування», з них: 158 студентів – експериментальна група (ЕГ) та 158 студентів – контрольна група (КГ). Програмою констатувального експерименту передбачалось розв’язання таких завдань з часткової реалізації мети дослідження:

- 1) визначити зміст дослідницької роботи на даному етапі;
- 2) обґрунтувати критерії, показники для визначення рівнів сформованості гуманістичної спрямованості майбутніх екологів у процесі фахової підготовки;
- 3) визначити рівні сформованості гуманістичної спрямованості майбутніх екологів у процесі їх фахової підготовки;
- 4) дослідити стан володіння майбутніми екологами поняттєво-категоріальним апаратом з досліджуваної проблеми;
- 5) узагальнити результати дослідження щодо стану сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів за окремими її показниками в загальному, та окремо – в контрольних та експериментальних групах.

Змістом роботи на даному етапі дослідження було:

- обґрунтування критеріїв та показників для визначення в подальшому СГСО майбутніх екологів;
- проведення опитування студентів;

- розробка системи діагностичних завдань для проведення контрольних зрізів;
- проведення контрольних зрізів;
- виконання математичної обробки отриманих результатів;
- узагальнення результатів проведення констатувального дослідження.

З метою реалізації поставлених завдань констатувального експерименту ми застосовували такі методи дослідження: вивчення документів із проблеми гуманізації освіти в Україні; наукове спостереження; розроблення анкет та проведення анкетування; вивчення продуктів навчальної діяльності студентів; аналіз; синтез; методи математичної статистики.

Ключовими моментами кожного експериментального дослідження є вибір і мотивування критеріїв та показників. Вибір критеріїв має свої труднощі, оскільки відсутні загальноприйняті визначення понять «критерій» та «показник», не встановлений їх взаємозв'язок.

Критерій характеризується як засіб, за допомогою якого вимірюються альтернативи. Він слугує для реалізації перевірки мети і для оцінки ступеня цієї реалізації. Показник є конкретним вимірником критерію; показник робить його доступним для спостереження та вимірювання. Головною характеристикою показника є його конкретність. Критерії і показники повинні бути об'єктивними; мають формулюватися лаконічно, ясно, точно; включати основні моменти досліджуваного явища.

У розробленні критеріїв досліджуваного педагогічного явища, визначеного в нашій роботі, ми спиралися на наукові розробки О. Теплої [193], яка обґрунтувала такий критеріальний підхід до діагностики гуманності: мотиваційно-чуттєвий, інформаційно-змістовий та практично-діяльнісний; І. Герасимової [44], яка, керуючись структурою гуманістичної спрямованості менеджера виробничої сфери, визначила такі критерії її сформованості: ставлення до професійної діяльності, ставлення до інших людей, ставлення до себе.

Спираючись на ці розробки та структуру особистості гуманістично спрямованого майбутнього фахівця з екології, обгрунтовану нами в попередньому параграфі, виділяємо такі критерії для визначення рівнів сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога: змістовий; ціннісно-емоційний; діяльнісний. Кожен з цих критеріїв потребував конкретизації, що було нами здійснено шляхом визначення відповідних показників (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Критерії та показники сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів

КРИТЕРІЙ	ЗМІСТ КРИТЕРІЮ	ПОКАЗНИКИ
ЗМІСТОВИЙ	дозволяє виявити глибину, повноту й осмисленість відповідних знань	<ul style="list-style-type: none"> - розуміння сутності гуманістичних понять: „гуманізм”, „гуманність”, „суб’єкт-суб’єктна взаємодія”, „гуманістична спрямованість особистості”, „гуманістичний кодекс особистості”; - наявність базових екологічних та спеціальних знань про екологічну свідомість, екологічну відповідальність, екологічне мислення, екологічну культуру, екологічні цінності; - усвідомлення ролі фахівця-еколога у вирішенні найактуальнішої проблеми сучасності – виживання людства.
ЦІННІСНО-ЕМОЦІЙНИЙ	дозволяє виявити рівень емоційно-чуттєвого сприйняття довкілля та оточення	<ul style="list-style-type: none"> - адекватне ставлення до себе як до суб’єкта суспільного співжиття, позитивна «Я-концепція»; - об’єктивне оцінювання наявності в себе та інших духовно-моральних цінностей; - знання «гуманістичного кодексу», які необхідні для формування гуманістичної спрямованості особистості майбутнього фахівця, що включає в себе: любов до людей, терпимість, доброту, доброзичливість, чемність, тактовність, гідність, порядність; - здатність до емоційно-ціннісного сприйняття довкілля.
ДІЯЛЬНІСНИЙ	допомагає виявити здатність студентів до гуманістично спрямованої діяльності в соціумі та довкіллі	<ul style="list-style-type: none"> - здатність застосовувати психологічні знання з метою самоактуалізації та самовдосконалення; - готовність до суб’єкт-суб’єктної взаємодії; - сформованість екоцентричного типу свідомості; - наявність навичок гуманної та екологічно доцільної поведінки.

Розробляючи критерії та показники сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів, ми виділили лише деякі з можливих.

Вирішальна роль у визначенні рівнів СГСО студентів-екологів у процесі фахової підготовки була відведена опитуванню студентів, спостереженню за ними, проведенню комплексної контрольної роботи.

За результатами опитування студентів, спостереження за ними та проведення комплексної контрольної роботи (ККР) з використанням розробленого нами діагностичного інструментарію було визначено три рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця з екології: низький, середній, високий.

Низький рівень СГСО майбутніх екологів виявляється у відсутності або елементарності фрагментарних гуманістичних знань студентів з поняттєво-категоріального апарату з проблеми гуманізації та гуманізації фахової підготовки. Базові психолого-екологічні знання щодо сутності гуманістичної особистості, адекватної самооцінки, позитивної «Я»-концепції, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, екологічної свідомості, екологічної відповідальності, екологічного мислення, екологічної культури, екологічних цінностей є негрунтовними, студенти неспроможні визначити складові екологічної свідомості. Природна здатність любити людей у студентів, що віднесені до низького рівня СГСО майбутніх екологів, на нашу думку, загальмована під впливом негативних суспільних чинників; метою контактів з іншими людьми вважають корисність, що є, насамперед, наслідком розвиненості раціонального мислення, несформованістю навичок з перетворення соціуму та довкілля; вияв емпатійності не є повсякденною нормою; не розвинені уміння сприймати людину об'єктивно; студенти цієї групи не замислюються над саморозвитком та самовдосконаленням; «Я»-концепція здебільшого негативна, відповідно, самооцінка є неадекватною; у поведінці з оточуючими ці студенти часто обирають стратегії об'єкт-об'єктної взаємодії. Усвідомлюють призначення

фахівця-еколога як спеціаліста з охорони довкілля; їм не характерне ставлення до майбутньої професії як до галузі, в якій вирішуються глобальні питання виживання людства; вони нездатні до повного вияву особистісних знань, умінь, здібностей та їх презентації; їм характерна несформованість потреби в гуманістично зорієнтованій діяльності.

Середній рівень СГСО майбутніх екологів виявляється в наявності не досить глибоких знань про сутність гуманістичних понять. Гуманістична діяльність студентами даного рівня здійснюється ситуативно. Базові психолого-екологічні знання є неповними. Фрагментарно сформоване ціннісне ставлення до людини. Характерне ситуативне прагнення прийти на допомогу, як правило, близьким і друзям. Природній здатності любити людей іноді заважають суспільні чинники (матеріальний статус). Середній рівень характеризується сформованою, але нестійкою самооцінкою; студенти розуміють необхідність самовдосконалення та самореалізації, але це прагнення є лише теоретичним. Призначення професії еколога частково пов'язують із можливістю поліпшення життя людства.

Високий рівень СГСО майбутніх екологів характеризується повними міцними базовими психолого-екологічними знаннями та чітко засвоєними поняттями про гуманізм та гуманізацію навчання; наявне стійке фаховоціннісне ставлення до людини, природи. Життєве кредо індивіда високого рівня – служити людям. Вчинки інших людей та власну діяльність вони оцінюють з точки зору гуманності. Сформоване прагнення прийти на допомогу, виявити милосердя, толерантність. Протидіють злу, насильству. Такий індивід прагне до вдосконалення та самореалізації. Має позитивну «Я»-концепцію та стійку адекватну самооцінку. Однією з основних професійних функцій вважають вирішення найактуальнішої проблеми сучасності – виживання людства і збереження природи. Це індивіди із сформованим екоцентричним типом свідомості. Для студентів цього рівня властива суб'єкт-суб'єктна взаємодія з оточуючими.

З метою виявлення реального стану гуманізації навчання студентів-екологів у процесі фахової підготовки, володіння основами поняттєво-категоріального апарату, була розроблена анкета (Додаток А), що складалася із 26 запитань. На перше запитання «Що таке гуманізм?», було отримано наступні відповіді: любов до людини (50%); це справедливе, людяне ставлення до людей; добре ставлення один до одного (10%); це ввічливість, доброзичливість, людяність, люб'язність (10%); це властивість, що визначається милосердям, терпимістю до людей, взаєморозумінням; це ставлення до людей, пройняте чуйністю та розумінням (10%); людяне ставлення до інших незалежно від віку, статі та національності (5%); це напрям Середньовіччя, коли певна група людей боролася за свободу слова, проти церкви (5%); любов не до себе, а до інших (1%); любов до життя (1%); це напрям, що був сформований в епоху гуманізму (1%); це рух епохи Відродження, що сформувався з метою піднесення людської гідності (1%); ставлення до людини, пронизане турботою про її блага, повагою до її гідності (1%); не знаю (5%). Отримані дані відповіді свідчать про те, що більшість студентів правильно розуміють суть поняття "гуманізм" – це людяний погляд на людину як найвищу цінність.

На друге запитання анкети – «На якому ґрунті, у який період історії людства сформувався гуманізм», 90% опитаних не змогли дати відповідь. 7% студентів прагнули відповісти на поставлене запитання, однак відповіді були не зовсім точними (давно; коли на землі з'явилася людина; коли відмінили рабство). Лише 3% опитаних зазначили, що гуманізм – прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження права людини на щастя, повагу до її гідності й розуму.

Аналіз відповідей на запитання «Яких видатних представників гуманізму в мистецтві, літературі ви знаєте?» дозволив ознайомитись з такими результатами: 70% студентів назвали видатними гуманістами відомих українських та російських письменників (Т. Шевченко, Л. Українка, І. Франко, Г. Сковорода, П. Мирний, П. Тичина, М. Стельмах, О. Блок, О. Пушкін,

А. Чехов, С. Єсенін). До переліку відомих гуманістів потрапили В. Шекспір, З. Фрейд, Шварценегер, Мікеланджело (20%). Саме 10% назвали таких видатних гуманістів, як Ф. Рабле, Леонардо да Вінчі, Ф. Петрарка. Цей перелік є підставою щодо висновку про негрунтовність вибору студентами критеріїв, за якими можна класифікувати осіб гуманістичної спрямованості. У них склався певний хибний стереотип ставлення до визначних особистостей з ідентифікацією їх як гуманістів: якщо творчість певного письменника детально вивчається, аналізується на заняттях з літератури; якщо актор є популярним, а всі фільми з його участю є відомими і цікавими, то таких людей можна назвати гуманістами.

З відповідей студентів на четверте та п'яте запитання анкети – «Кого з видатних історичних діячів ви можете назвати гуманістами? У чому полягала значимість їх діяльності?» та «На основі яких критеріїв ви визначили гуманність цих осіб?» – можна зробити висновок, що опитувані відчували труднощі у формулюванні відповідей на поставлені запитання. 80% респондентів не дали відповіді чи зазначили „не знаю”. Окремі відповіді були точними лише стосовно виявлення певних історичних постатей, які зробили суттєвий внесок у гуманізацію суспільного життя (10%): Марія Тереза – найбільше заслуговує, щоб її називали гуманісткою; Іван Павло II, Папа Римський; принцеса Діана, яка допомагала знедоленим людям, особливо дітям; Б.Хмельницький, Мазепа, Грушевський (10%) (вони були патріотами, чесними, справедливими, боролися за права людей, були послідовними у своїх рішеннях і вчинках). Ця відповідь говорить про те, що багато студентів ототожнюють поняття «гуманізм» і «патріотизм».

Узагальнення відповідей студентів на шосте запитання анкети «Які наслідки могла мати гуманістична діяльність людей?», дає такі результати: 100% опитаних стверджують лише про позитивні наслідки гуманістичної діяльності, що виявляються і в їхніх настроях: не буде воєн, конфліктів, бідності; «у суспільстві пануватиме демократія (ліберальність), гармонія; між

людьми буде рівність; люди стануть простішими та чуйнішими до чужих проблем; життя буде легшим та прекрасним»!

«Чи існує залежність між гуманістичними ідеями та соціально-економічним устроєм держави?» – таким було наступне запитання нашої анкети. Щодо нього думки студентів розділилися порівну: 35% респондентів зазначили, що така залежність існує; 35% переконані, що така залежність відсутня; 30% не дали відповіді на поставлене запитання.

На восьме запитання анкети «Проілюструйте це за допомогою життя України. Чи є актуальною проблема гуманізації в Україні в сучасних умовах?» отримали відповіді, які свідчать про те, що студенти переймаються і цікавляться проблемами гуманізації в Україні в сучасних умовах: люди не дуже поважають і цінують один одного в Україні; ця проблема є дуже актуальною для України тому, що в нашій державі гуманність не виявляється; протягом тривалого історичного періоду Україна зазнавала гноблення, і як наслідок – втрата оптимізму, гуманізму, довіри людей один до одного, байдужість у ставленні до всього; ця проблема є актуальною для всіх країн; українська нація є гуманною по відношенню до інших націй, але гуманізм у стосунках між самими українцями не виявляється; якби Україна стала гуманною державою, вона б стала більш економічно розвиненою, культурною, сильною державою; кожен бореться в Україні за своє життя. Деякі студенти навели конкретні приклади актуальності даної проблеми в Україні, зокрема: лікарі повинні бути гуманними, але вони проявляють жорстокість до одиноких людей похилого віку, які не можуть заплатити за лікування, відмовляються їм надавати безкоштовно знеболювальні засоби, і люди помирають у страшних муках. Ці відповіді свідчать про небайдужість студентів до проблеми гуманізації в Україні.

На дев'яте запитання анкети «У яких сферах діяльності людей виявляється гуманізм?» опитувані зазначили, що гуманізм характерний, насамперед, таким сферам діяльності: в освіті (діяльність викладачів, учителів) – 40%; в медицині – 50%; 5% респондентів назвали такі сфери, як мистецтво, художня література,

соціальна сфера (допомога пристарілим, благодійна діяльність по відношенню до мешканців дитячих будинків); сфери діяльності, що передбачають безпосереднє спілкування людини з людиною; сфери допомоги на добровільних засадах; армія; в діяльності людей, що належать до професій «людина-людина» та «людина-природа» (5%). На десяте запитання «У яких галузях гуманізм має бути засадовим компонентом?» студенти дали відповіді, аналогічні до відповідей на 9-е запитання.

Опитувані так запропонували закінчити одинадцятую позицію анкети «Гуманні взаємини людей – це ...»: добре ставлення (ставлення з повагою, ввічливе ставлення, милосердне ставлення) до оточуючих, один до одного (40%); розуміння людьми один одного (20%); стосунки, що базуються на підтримці і допомозі один одному, вони є рівноправними (10%); стосунки, основою яких є терплячість, любов, взаєморозуміння та милосердя (10%); чуйність, інтерес до людини, а не до її грошей (5%); гуманні стосунки повинні бути не лише між людьми, а й у ставленні до природи (15%).

Відповіді на дванадцяте та тринадцяте запитання анкети були аналогічними. Студенти стверджують: проявляти гуманність – значить: допомагати людині у скрутний момент; допомагати всім, хто потребує допомоги; проявляти співчуття (милосердя, чесність, доброту, терплячість, добродушність); допомагати іншим не лише морально, а й матеріально. «Бути гуманною людиною – це не тільки проявляти милосердя та терплячість до людей, а й ...» – ми отримали відповіді, схожі на попередні та ще наступні: ставитися до інших так, як би ти хотів, щоб ставилися до тебе; робити щось на користь інших людей; говорити правду у вічі, якщо потрібно – критикувати; висловлювати власні думки; бути самим собою; захищати власну думку; сприяти поширенню гуманізму, вчити інших бути гуманістами.

Результати продовження фрази «Гуманна людина в складних ситуаціях завжди...» є такий: 60% опитуваних переконані, що вона знайде правильний вихід із ситуації; поводить себе спокійно і допомагає іншій людині (20%). 10% набрали наступні відповіді: терпима і розсудлива; відгукнеться на допомогу;

знайде вихід, тому, що вона має підхід до людей; зберігає спокій і зважає свої вчинки; залишається гуманною; якщо вона добре ставилася до людей, то у складній ситуації вони придуть їй на допомогу; застереже від неправильного вчинку.

Проаналізувавши відповіді респондентів на п'ятнадцяте запитання анкети – «Коли думки гуманної людини розходяться з думками інших людей, вона...?» можна зробити висновок, що 100% студентів налаштовані на мирне вирішення ситуації, що склалася; з них: 50% респондентів переконані в тому, що потрібно відстоювати свої думки, але не вступаючи в конфлікт (шлях насилля, надмірна емоційність шкодить іншим людям), доречно аргументовано, терпляче відстоювати свою точку зору. 30% схиляються до того, що гуманна людина цінує думки інших, обережно корегує їх; поводить себе виховано і терпляче; 10% опитаних вважають, що гуманна людина переконує опонентів стати на гуманний шлях розв'язання ситуації. 10% респондентів залишилися при думці, що гуманна людина повинна будь-яким шляхом довести свою правоту, а якщо це їй не вдається, то вона змінює ставлення до людей.

Студенти переконані, що «гуманна людина вмє не тільки слухати, а й ..»: висловлювати свою думку (говорити) – 70%; допомагати іншим добрими порадами – 20%; вести цікаву розмову – 2%; робити висновки з почутого – 4%; поважати думки інших – 2%; радіти за співрозмовника – 2% .

Надзвичайно строкатими за змістом і кількісними характеристиками були відповіді студентів на 17 запитання анкети – «Гуманним може бути кожен якщо...»: буде терплячим; поважає інших; він дійсно «людина»; завжди буде дотримуватися свого слова; не буде ображати інших; він цього захоче; оточуючі його люди будуть також гуманними; вмє поважати і любити людей; поставить перед собою таку мету; буде бачити в кожній людині не лише погані, а й добрі якості; буде милосердним; не буде ставити себе вище інших; буде хоча б частково розуміти інших; гуманність не народжується з людиною, тому гуманним буде той, кого правильно в сім'ї виховували; буде задумуватися над своїми вчинками; буде чесним і добрим, справедливим; не буде байдужим до

інших. Відповіді різноманітні, та всі опитувані переконані, що гуманним може бути абсолютно кожен, якщо, перш за все, буде прагнути цього, навчиться любити і поважати інших людей.

Студенти добре розуміють, яка це «гуманна людина», які стосунки можна назвати гуманними і як розвинути в собі якості гуманної людини. Про це свідчать відповіді на вісімнадцяте запитання нашої анкети. Їх також важко подати в кількісному відношенні, тому що відповіді за змістом є різними: «Для того, щоб розвинути в собі якості гуманної людини, треба...»: бути оптимістом, вірити у свої сили, в добро; бачити в людях не лише погане; завжди намагатися допомогти ближньому, підтримувати інших у складній ситуації; не бути байдужим; мати силу волі та займатися самовихованням; намагатися розвивати в собі гуманістичні властивості; змінити своє ставлення до людей, бути поблажливим до інших; бути людяним; спілкуватися з гуманістами; боротися за гуманістичні ідеї, брати приклад з історичних гуманістичних постатей; читати твори, пронизані гуманістичними ідеями; самовдосконалюватися, бути рішучим та завзятим; слухати батьків, старших людей, які мають досвід; розвиватися духовно; займатися благодійництвом, допомагати сиротам, інвалідам; садити дерева.

Якщо на 1-18 запитання студенти відповідали охоче і виявили достатні знання про гуманізм, то відповіді на запитання анкети 19-26, що стосувалися гуманізації освіти, свідчили про низький рівень знань студентів або взагалі про їх відсутність. Близько 40% респондентів не знали відповідей на них. Розглянемо детальніше зміст наступних запитань анкети – «Що таке гуманізація освіти? Хто має її забезпечувати»? На це запитання дали відповіді лише 50% опитаних: це нормальні стосунки між викладачами та студентами, що проявляються в терпимості та взаєморозумінні – 20%; це позитивні, доброзичливі стосунки між студентами – 10%; це безкоштовна освіта для всіх прошарків молоді – 5%; поблажливість викладачів до студентів – 10%. Забезпечувати гуманізацію освіти мають, на думку опитаних, влада; ті люди, що мають гуманні якості. Студенти стверджують, що потрібно підвищувати

професійний рівень окремих викладачів; націлюючи їх на гуманність; необхідно збагачувати знання за рахунок вивчення літератури, психології, соціології.

На запитання «Назвіть напрям професійної підготовки, яким ви оволодіваєте. Який існує зв'язок між вашою майбутньою професійною діяльністю і гуманізмом»? Яка, на вашу думку, мета фахової підготовки в даному напрямі» не дали відповідь 95% опитаних, що ще раз підкреслює актуальність проблематики нашого дисертаційного дослідження. Студенти не змогли пояснити, чи існує зв'язок між професійною діяльністю екологів та гуманізмом. 5% респондентів переконані, що їх напрям підготовки (6.070800 «Екологія, охорона навколишнього середовища, та збалансоване природокористування») є гуманістичним, тому що: моя майбутня професія – гармонійні «взаємовідносини з природою»; цей напрям підготовки через любов до природи виховує гуманність у людей; мета підготовки – сформувані в людини свідоме ставлення до довкілля; навчити жити в гармонії з природою.

Серед дисциплін навчального плану з даної спеціальності (6.070800 «Екологія, охорона навколишнього середовища, та збалансоване природокористування»), які сприяють поглибленню гуманістичних знань (22 запитання анкети) на перше місце студенти поставили психологію – 40%; на друге – соціологію – 30%; філософія і культурологія посіли третє місце – 30%. Але конкретних тем чи фрагментів матеріалу цих дисциплін опитувані не назвали. В анкетуванні взяли участь студенти першого курсу, тому були названі дисципліни соціально-гуманітарного циклу, що вивчаються саме на цих курсах. Щодо гуманістичних можливостей дисциплін професійного спрямування виникали гіпотетичні думки, оскільки вони не знайомі з їх переліком.

Гуманізація навчання у ВНЗ (23 запитання анкети) залежить, на думку опитаних, від: викладача (якщо викладач буде цікаво розповідати, то студент буде слухати з задоволенням; знаходити спільну мову із студентами; викладач повинен бути гуманним, а студенти вчитися від нього гуманності; викладач не повинен «вбивати» бажання навчатися) – 70%; від ректора, декана – 30%.

Жоден студент не зазначив, у чому полягає його особиста роль в ефективності гуманізації навчання у ВНЗ.

На 24 запитання нашої анкети «Наведіть приклади гуманної поведінки викладачів, студентів» думки опитаних розділилися: одні стверджували, що не зустрічалися із викладачами і студентами, чия поведінка є гуманною; інші стверджують, що всі викладачі у їхньому ВНЗ є гуманними, зокрема, зазначають представників адміністрації – декан екологічного факультету, його заступник, одного з найстаріших і найдосвідченіших професорів факультету, ректора, що прагнуть створити нормальні умови для навчання студентів; інші вбачають гуманність викладачів в тому, що вони поблажливо ставляться до їх навчання (відпускають із занять, не ставлять двійок). Студенти наводять такі приклади гуманності викладачів: я багато занять пропустив через хворобу, але викладачі поставилися до пропусків із розумінням, допомагали їх відпрацювати і наздогнати інших студентів групи; наш куратор завжди вислухає і дасть пораду.

Відповіді на запитання 25 були пов'язані з наведенням прикладів антигуманної поведінки викладачів: 70% опитаних не зустрічалися з такими випадками. Проте, були й інші відповіді. 30% респондентів навели конкретні приклади антигуманної поведінки науково-педагогічних працівників: викладач постійно кричить, завжди знервований, я відчуваю перед ним страх; викладач «завалив» на іспиті; несправедливо мене оцінили під час іспиту; не дав висловити власну думку із проблеми, що розглядалася; «Вийдіть! Ви запізнилися на 1 хвилину! Не заходьте більше!»; один викладач називає нас «селюками», постійно підкреслює, що ми –«ніхто». Ці зразки відповідей свідчать про те, що гуманізація освіти фахової підготовки має починатись із викладача, його особистостою людяності, спеціальних знань про гуманізацію навчально-виховного процесу у ВНЗ, він має бути прикладом для наслідування студентами. Відповіді на ці питання анкети стали орієнтиром для розроблення нами навчальних рекомендацій для викладачів.

Аналіз відповідей на останнє запитання анкети – «Назвіть шляхи підвищення рівня гуманізації у ВНЗ» дав такі результати: 30% опитаних налаштовані песимістично і заявляють, що таких шляхів не існує; дуже великий відсоток респондентів (40%) вважають, що потрібно до навчального плану з їхнього напрямку підготовки ввести більше дисциплін, зміст яких формує моральні якості студентів. 30% респондентів назвали такі шляхи підвищення рівня гуманізації навчання у ВНЗ: продуктивна співпраця між викладачами та студентами; здійснення «профілактики діяльності негуманних викладачів»; введення посади практичного психолога, з яким в будь-який час можна порадитися чи просто поспілкуватися; мати завжди всім гарний настрій і поважати один одного; студенти і викладачі повинні бути рівні у правах.

Проаналізувавши всі відповіді нашої анкети ми дійшли висновку, що студенти розуміють суть понять «гуманізм», «гуманний»; вони згодні з тим, що доцільно поглиблювати гуманізацію навчання за їх напрямком підготовки, однак не можуть конкретизувати її зміст через певні шляхи, засоби тощо. Такі результати свідчать про необхідність підвищення рівня знань студентів про гуманізацію навчання, гуманні стосунки, суб'єкт-суб'єктну взаємодію.

Як зазначалось вище, для визначення рівнів сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутніх екологів була проведена комплексна контрольна робота (Додаток Б). Вона складалася з трьох частин, кожна з яких дозволила за конкретним критерієм (змістовим, ціннісно-орієнтаційним, діяльнісним) виявити певний рівень сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутніх екологів: 1) глибини, повноти й осмисленості еколого-психологічних знань; 2) емоційно-чуттєвого сприйняття довкілля та оточення; 3) здатності студентів до гуманістично спрямованої діяльності в соціумі та довкіллі.

У першій частині комплексної роботи студентам було запропоновано вирішити 20 тестових завдань із загальної та екологічної психології, дати відповідь на запитання щодо типів екологічної свідомості; основного призначення фахівця-еколога; гуманістичної спрямованості фахівця-еколога.

Згідно з кількістю помилок та повнотою відповідей визначалися рівні сформованості гуманістичної спрямованості студентів за змістовим критерієм.

Аналіз першої частини ККР засвідчив, що значні труднощі викликало завдання С, в якому потрібно було дати письмову відповідь на поставлені запитання. Тільки 67 студентів (34 осіб з контрольної групи і 33 осіб з експериментальної) із загальної кількості осіб, що становить 21,2%, виконали всі завдання правильно і набрали від 28 до 30 балів. Переважна більшість опитуваних (68 студентів у контрольній групі і 67 студентів в експериментальній групі) набрали від 20 до 27 балів. Серед усіх респондентів 56 студентів контрольної групи і 58 експериментальної набрали за свої відповіді від 0 до 19 балів. Відповідно до набраних балів визначалися рівні сформованості гуманістичної спрямованості майбутніх екологів за змістовим критерієм. Високим вважався рівень, коли студент набрав 30 балів за виконані завдання, середнім – 20-29 балів, низьким – 0-19. Кількісні показники сформованості даних знань відображені в табл. 1.3

Дані табл. 2.3. свідчать, що в контрольній і в експериментальній групах переважають середній та низький рівні СГСО і майбутніх екологів за змістовим критерієм. На нашу думку, це пов'язано з недостатнім рівнем знань студентів з даної проблеми, що дозволяє прогнозувати можливість удосконалення навчання студентів у даному напрямі.

Таблиця 2.3

**Рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості
майбутніх екологів за змістовим критерієм**

Змістовий критерій	Група	високий рівень	середній рівень	низький рівень
	контрольна група – 158 осіб	31 особа 19,6%	69 осіб 43,7%	58 осіб 36,7%
	експериментальна група – 158 осіб	29 осіб 18,4%	68 осіб 43%	61 особа 38,6%

Друга частина комплексної контрольної роботи була спрямована на визначення рівня самооцінки студентів, спрямованості їх особистості та визначення стилю спілкування, що допомогло встановити ціннісно-емоційний рівень СГСО майбутніх екологів. До високого рівня сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів за ціннісно-емоційним критерієм віднесено студентів, що мають адекватну самооцінку; позитивну «Я»-концепцію; їм характерні ознаки дипломатичного стилю (наявне прагнення враховувати думку інших членів групи; здатність до компромісу); спрямовані на спілкування (суб'єкт-суб'єктну взаємодію). Про середній рівень свідчить переважно неадекватна самооцінка (низька, висока); нестійка «Я»-концепція; наявність окремих ознак дипломатичного стилю у спілкуванні, але неготовність до компромісу; спрямованість особистості на справу, інколи – на спілкування. Низький рівень – самооцінка надзвичайно завищена або зовсім низька (негативна «Я»-концепція); ознаки авторитарного стилю у спілкуванні, формулюють свої думки категорично, не допускаючи заперечень, не досягають загальної згоди (чи хоча б схвалення), не шукають підтримки, необхідної для реалізації своїх ідей, спрямовані, здебільшого, на себе, інколи, на справу. Кількісні дані, що характеризують рівні СГСО майбутніх екологів за ціннісно-емоційним критерієм, відображені в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

**Рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості
майбутніх екологів за ціннісно-емоційним критерієм**

Ціннісно-емоційний критерій	Група	високий рівень	середній рівень	низький рівень
	контрольна група – 158 осіб	28 осіб 17,7%	50 осіб 31,6%	80 осіб 50,6%
експериментальна група – 158 осіб	29 осіб 18%	52 особи 33%	77 осіб 49%	

Дані табл. 2.4. засвідчили, що як у контрольній групі, так і в експериментальній групах, у студентів переважає низький рівень СГСО

майбутніх екологів за ціннісно-емоційним критерієм. Це пояснюємо частково тим, що, як зазначають психологи [147, с. 32-33], більшість людей мають неадекватну самооцінку. Якщо самооцінка низька, чи висока, «Я»-концепція особистості такого студента не буде стійкою, позитивною, що, певною мірою, може перешкоджати взаємодії з оточуючими.

Визначення рівнів СГСО майбутніх екологів за діяльнісним критерієм, було здійснено на основі виконаної студентами третьої частини ККР. Оцінка результатів здійснювалась у балах. 30-28 балів – відповідали високому рівню, 27-20 – середньому рівню, 19-0 – низькому. Кількісні дані, що характеризують рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів за діяльнісним критерієм, відображені в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

**Рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості
майбутніх екологів за діяльнісним критерієм**

Діяльнісний критерій	Група	високий рівень	середній рівень	низький рівень
	контрольна група – 158 осіб		26 осіб 16,5%	68 осіб 43%
експериментальна група – 158 осіб		24 особи 15,2%	66 осіб 41,8%	68 осіб 43%

Прокоментуємо дані таблиці 2.5. Тільки 50 осіб (15,8%) з 316 мають високий рівень сформованості гуманістичної спрямованості за діяльнісним критерієм (26 осіб, 16,5% у КГ; 24 осіб, 15,2% в ЕГ). Майже рівна кількість студентів середнього (68 осіб, 43% в КГ; 66 осіб, 41,8% в ЕГ) і низького рівнів (64 осіб; 40,5% в КГ та 68 осіб, 43% в ЕГ) як у контрольній, так і в експериментальній групах. На нашу думку, це пов'язано з відсутністю в студентів практичних навичок і умінь суб'єкт-суб'єктної взаємодії, умінь вирішувати конфлікт шляхом компромісу, несформованістю умінь суб'єктного ставлення до природи.

З метою визначення рівнів сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів ми проаналізували результати усіх виконаних діагностичних завдань. Викладені вище дані дозволили нам звести до спільного знаменника рівні СГСО майбутніх студентів-екологів в експериментальній та контрольній групах до початку дослідницької експериментальної роботи в табл. 2.6.

Таблиця 2.6

**Узагальнені кількісні дані про рівні сформованості
гуманістичної спрямованості особистості майбутніх екологів**

РІВНІ	ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ГРУПА		КОНТРОЛЬНА ГРУПА	
	осіб	%	осіб	%
Високий	27	17,1	28	17,8
Середній	62	39,2	63	39,8
Низький	69	43,7	67	42,4

Узагальнюючи дані таблиці 2.6, можемо зробити висновок, що результати констатувального етапу експериментального дослідження засвідчують приблизно однаковий рівень сформованості гуманістично спрямованої особистості у майбутніх екологів в КГ та ЕГ.

Узагальнення результатів констатувального дослідження дає підставу зробити висновок про те, що, незважаючи на визнання майбутніми екологами важливості гуманізації їх фахової підготовки, гуманізація навчання майбутніх екологів залишається однією з важливих проблем вищої освіти і потребує нагального вирішення. Зростає необхідність застосування таких педагогічних умов при фаховій підготовці майбутніх екологів, які б сприяли гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.

Нами здійснено опис організації, методики та ходу констатувального експерименту, а також висвітлено механізми системи критеріїв і рис

сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів. Саме розробка критеріїв і показників дозволила нам виявити початковий рівень СГСО у студентів експериментальних та контрольних груп до початку формувального експерименту.

Висновки до розділу 2

1. Досліджено, що гуманістично спрямована особистість – це універсальна категорія стосовно особистостей безвідносно їхніх професійних особливостей. Оскільки інтерес нашого наукового дослідження пов'язаний з проблемами підготовки фахівців екологічної сфери, нами запропоновано новий зміст для визначення поняття «гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога» та розроблено його структуру.

2. Проаналізовано структурні компоненти гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога: екоцентричний тип екологічної свідомості, екологічну відповідальність, нове екологічне мислення, екологічну культуру, екологічні цінності, принцип екологічної етики, гуманістичний кодекс.

3. Розроблена структура гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога дозволила обґрунтувати наступні критеріальні показники сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх фахівців з екології: змістовий (дозволяє виявити глибину, повноту й осмисленість відповідних знань), ціннісно-емоційний (дозволяє виявити рівень емоційно-чуттєвого сприйняття довкілля та оточення), діяльнісний (допомагає виявити здатність студентів до гуманістично спрямованої діяльності в соціумі та довкіллі).

На основі вказаних вище критеріальних характеристик було обґрунтовано три рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів: високий, середній, низький.

4. Аналіз відповідей проведеного анкетування показав, що студенти розуміють суть понять «гуманізм», «гуманний»; вони згодні з тим, що доцільно поглиблювати гуманізацію навчання за їх напрямком підготовки, однак не можуть конкретизувати її зміст через певні шляхи, засоби тощо. Такі результати свідчать про необхідність підвищення рівня знань студентів про гуманізацію навчання, гуманні стосунки, суб'єкт-суб'єкту взаємодію.

5. Результати констатувального етапу експериментального дослідження засвідчують приблизно однаковий рівень сформованості гуманістично спрямованої особистості у майбутніх екологів в КГ та ЕГ. Виявлено переважно низький (ЕГ – 43,7%, КГ – 42,4 %) та середній (ЕГ – 39,2 %, КГ – 39,8 %) рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів. Такі показники, на нашу думку, є результатом стихійного формування ГСО майбутніх екологів, що не забезпечує якісної підготовки багатьох студентів до ефективної фахової діяльності.

У зв'язку з цим існує необхідність у науковому обґрунтуванні педагогічних умов і визначенні шляхів підвищення ефективності гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.

Матеріали другого розділу дисертаційного дослідження висвітлені у двох публікаціях [14, 195].

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ГУМАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ЕКОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

3.1. Педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки

Аналіз та узагальнення теоретико-методичних досліджень з проблеми дають можливість припустити, що гуманізація навчання майбутніх екологів буде ефективною за таких педагогічних умов: сформованості особистості викладача вищої школи, здатного здійснювати навчання майбутніх екологів на гуманістичних засадах; забезпечення гуманістичної орієнтованості змісту навчання студентів; дотримання викладачами педагогічно доцільних гуманістичних принципів та застосування «екологічно спрямованих» методів навчання; гуманізації взаємовідносин між викладачами та майбутніми екологами.

Зупинимось на характеристиці зазначених умов.

1. *Сформованість особистості викладача вищої школи, здатного здійснювати навчання майбутніх екологів на гуманістичних засадах.* Результативність процесу гуманізації освіти у вищій школі зумовлюється особливостями педагогічної діяльності викладача, яка за своєю природою має гуманістичний характер. У цілісному педагогічному процесі викладач вирішує два основних завдання – адаптації та гуманізації. Адаптивна функція пов'язана з підготовкою студента, виховання до певної соціальної ситуації, до конкретних запитів суспільства, а гуманістична – з розвитком його особистості і творчої індивідуальності [132, с. 131-132].

Гуманістична налаштованість українських педагогів базується на такому положенні: освіта в Україні як демократичній державі повинна орієнтуватися

насамперед не на потреби господарчі, а на потреби людські, враховуючи у такий спосіб і проблеми господарчі [75, с. 20].

Психолого-педагогічна характеристика, в якій подається опис педагогічних умінь і навичок, здібностей, особистісних особливостей педагога була предметом дослідження багатьох педагогів, серед яких К. Ушинський, Г. Сковорода, Г. Ващенко, О. Духнович, В. Сухомлинський, О. Мороз, М. Шкіль та ін.

Одним із перших, хто звернувся до проблеми здійснення психолого-педагогічної характеристики вчителя був О. Духнович. Він обґрунтував систему вимог до педагога: «Наставник повинен бути обдарованим особливими якостями, і між ними: той, хто бажає вчити, повинен мати справжнє покликання до цієї служби; повинен мати добрі й правильні знання та відомості з того предмета, який хоче викладати іншим; повинен мати чистий і непорочний норов і процвітати добродіями; повинен бути вже від природи лагідним, поважним, з повним характером муж; повинен вихованців своїх любити та їхню любов також для себе заслужити; від природи треба йому володіти легким, зрозумілим способом викладання; повинен мати потрібні засоби для навчання і наставляння; повинен добрий порядок поважати, хто цих властивостей від природи дарованих не має, той не принесе педагогічній сфері ніякої користі, і краще йому відмовитися від цієї служби, ніж коли небудь... жахливо відповідати за недоліки бути навіки покараним» [181, с. 45].

Свій внесок щодо систематизації вимог до особистісних властивостей педагогів зробив О. Мороз. Вчений запропонував таку модель сучасного педагога національної школи:

— *загальногромадянські риси*: національна самосвідомість, патріотизм і толерантність щодо інших народів і культур; володіння українською мовою як державною; соціальний оптимізм, відповідальність і працелюбність;

— *морально-педагогічні якості*: любов до дітей і потреба взаємодіяти з ними; принциповість і стійкість переконань; високий рівень загальної та психологічної культури; чесність і щирість стосунків, гуманістичне

налаштування на взаємини з дітьми; дисциплінованість і вимогливість, справедливість і об'єктивність;

— *індивідуально-психологічні особливості*: професійно-педагогічна спрямованість; висока інтелектуально-пізнавальна зацікавленість і допитливість; позитивна «Я» - концепція, професійна ідентичність, високий рівень домагань; емоційна стійкість, витримка й самовладання; саморегуляція, самостійність і діловитість у досягненні життєво важливих цілей; педагогічні якості (педагогічна витримка та працездатність; педагогічна спостережливність; педагогічна увага; педагогічна інтуїція; педагогічний такт);

— *фахова компетентність і спеціальна підготовка*: ґрунтовні знання із загальноосвітніх і фахових дисциплін; педагогічне спрямування наукової ерудиції; володіння ефективною педагогічною технологією; уміння користуватися сучасною комп'ютерною технікою;

— *психолого-педагогічні здібності*: проектування цілей навчання та прогнозування шляхів особистісного становлення дитини; конструювання методичних підходів і здатність передбачати можливі результати; педагогічна творчість: адекватне сприйняття вихованця та безумовне прийняття його як особистості; педагогічний оптимізм; соціально-перцептивні та комунікативні здібності [133, с. 32-34].

Ефективність гуманізації вищої освіти визначається сформованістю викладача як особистості. Сучасні вимоги до особистості педагога на межі тисячоліть полягають у тому, що: «Педагогічним працівником повинна бути особа з високими моральними якостями, яка має відповідну педагогічну освіту, належний рівень професійної підготовки, здійснює педагогічну діяльність, забезпечує результативність та якість своєї роботи, фізичний та психічний стан здоров'я якої дозволяє виконувати професійні обов'язки в навчальних закладах» [41, с. 412].

Базовим компонентом моделі саме такого викладача є, на нашу думку, *спрямованість його особистості*. Це стійке домінування тих чи інших мотивів людини – постійна спрямованість її думок, інтересів, усієї діяльності [16, с. 69].

Вчені виділяють чотири види спрямованості особистості: ділову, спрямованість на взаємодію, особисту (спрямованість на самого себе), а також на офіційну субординацію.

Спрямованість на взаємодію, за нашими переконаннями, має найбільший гуманістичний потенціал при здійсненні навчання студентів, її визначають тоді, коли вчинки людини зумовлюються потребою у спілкуванні, прагненні підтримувати добрі стосунки з іншими людьми. Такі особистості виявляють інтерес до спільної діяльності, до справ її учасників, їхніх почуттів і переживань, уважно ставляться до людей, приділяють увагу їхнім проханням. Людина з домінуючою орієнтацією на взаємодію в разі потреби охоче залишає свої справи, щоб допомогти іншим людям; небайдуже ставиться до успіхів і невдач інших [130, с. 70-71].

У педагогічній науці сутність поняття «спрямованість особистості» розглядається як мотиваційна зумовленість дій, вчинків, усієї поведінки педагога конкретними життєвими цілями, джерелом яких є потреби, суспільні вимоги [132, с. 137], що дає підстави стверджувати про подібність тлумачень змісту даної категорії психологічними і педагогічними науками. Саме цим зумовлене, на нашу думку, обґрунтування вченими-педагогами також чотирьох типів педагогічної спрямованості: на себе, на засоби педагогічного впливу, на особистість вихованця, на мету педагогічної діяльності (на допомогу особистості вихованця в розвитку – гуманістична стратегія) [149, с. 31].

Професія педагога вищої школи відповідно до класифікації професій за основним предметом діяльності (Є. Климова) належить до групи «Людина-людина». Тому вважаємо, що особистість викладача повинна бути спрямована на взаємодію. Близькою до спрямованості на взаємодію є гуманістична спрямованість, що визначається педагогічною наукою.

В умовах панування тоталітарного режиму авторитарна педагогіка була далека від ідеї утвердження гуманістичної спрямованості. Історична необхідність розбудови України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави вимагає рішучого втілення у повсякденне життя

ідей гуманізму. Вони дійшли до нас ще із часів античності. Адже ще давньогрецький філософ Протагор (490-420 до н.е.) стверджував: «Людина є мірою всіх речей».

Гуманістична спрямованість – спрямованість на особистість іншої людини, утвердження словом і працею найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки і стосунків. Це вияв професійної ідеології педагога, його ціннісного ставлення до педагогічної дійсності, її мети, змісту, засобів, суб'єктів, підкреслюють І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос [149, с. 30-31].

Гуманістична спрямованість є виявом здатності бачити великі завдання у малих справах. Вона дає змогу оцінювати свою діяльність з точки зору не лише безпосередніх, а й опосередкованих результатів, тобто тих позитивних індивідуальних змін у життєдіяльності і структурі особистості своїх студентів, частковим організатором яких він є сам як особа, відповідальна за якість організації навчального та виховного процесу [149, с. 32].

Ми вважаємо, що гуманістична спрямованість особистості викладача означає ставлення до студента як до найвищої цінності, визнання його права на свободу і щастя, вільний розвиток і прояв своїх здібностей.

Не менш важливим компонентом психолого-педагогічної характеристики викладача, здатного здійснювати гуманізацію навчання є професійно значимі якості. Найважливішими з них є: *любов до вихованців, чуйність, вміння поважати їхню гідність*. Ще у XVII столітті чеський педагог-гуманіст Ян Амос Коменський порівнював вчителя із садівником, який з любов'ю вирощує рослини в саду; з архітектором, який дбайливо забудовує знаннями всі куточки людської істоти, зі скульптором, який старанно обтесує і шліфує розум і душі людей, з полководцем, який енергійно веде наступ проти варварства і нецтва [132, с. 137].

Той, хто не любить і не поважає студентів, не може досягти успіху в педагогічній праці. Бо тільки щира любов і глибока повага педагога до вихованців породжують відповідну любов і повагу до нього, до його ідей, поглядів, переконань, знань, які він вчить здобувати.

Любов до вихованця – це, за словами В. Сухомлинського, «плоть і кров вихователя як сили, здатної впливати на духовний світ іншої людини. Педагог без любові до дитини – це все одно, що співак без голосу, музикант без слуху, живописець без відчуття кольору». Йдеться про мудру, добру й вимогливу любов, що вчить жити [41, с. 413]. Педагог-гуманіст своєї позиції студенту не нав'язує: адже він не тільки любить його, а й поважає. Ця повага втілюється у шануванні особистої гідності студента; у врахуванні, наскільки це можливо, його уподобань і бажань при визначенні або конкретизації цілей навчання і способів їх досягнення; у цілком серйозному ставленні до його думок [46, с. 60].

Визначний український філософ і просвітител Г. Сковорода вважав, що тільки щиро люблячи своїх вихованців, гуманно ставлячись до них, педагог може успішно формувати їхнє моральне обличчя, збуджувати й утверджувати в них любов до людей, «...помічати або розуміти; а чим більше плаче надії, тим полум'яніше любить, з радістю творить добро, безмежно і безмірно, наскільки це можливо» [132, с. 137-138].

В умовах масового технократичного впливу на особистість, відірваність від природи, багатолітній прес жорстокого тоталітаризму вкрай негативно впливають на формування ніжності, чуйності, глибокої поваги до людини, бачення в ній найбільшої цінності в житті. Кожен студент повинен відчути справді гуманне ставлення до себе, знайти в навчальному закладі спокій і захист від впливу жорстокості та зневаги до нього [106, с. 19-22].

Іншою професійно важливою якістю викладача-гуманіста має бути *інтелігентність*. Інтелігентність – це сукупність особистісних якостей індивіда, що відповідають соціальним очікуванням, які ставляться переважно до осіб, які вважаються носіями культури. Комплекс основних ознак інтелігентності складають: загострене відчуття соціальної справедливості, прилучення до багатств світової та національної культури, засвоєння загальнолюдських цінностей, слідування велінням совісті, особиста порядність [46, с. 147]. Під інтелігентністю викладача-гуманіста ми розуміємо високий

рівень розвитку інтелекту, освіченість у галузі предмета викладання, високу культуру поведінки.

Вимогливість і справедливість – теж вагомими складниками професіограми гуманного викладача. Ми погоджуємося з думкою більшості видатних педагогів, які наголошували на єдності вимогливості й поваги, бо саме у вимогливості до людини полягає повага до неї. Любов до студентів не знижує актуальності такої риси як вимогливість. Всепрощення, безпринциповість, поблажливість до студентів, байдужість до негативного в їхньому навчанні, поведінці завдають великої шкоди вихованню особистості [41, с. 413]. Залежно від конкретної педагогічної ситуації, педагоги виділяють різні форми вимог: прохання, натяк, схвалення, засудження, порада, переконання, погроза, команда, вказівка, наказ, осуд. На нашу думку, вимоги педагога-гуманіста повинні бути чітко сформульовані, зрозумілі, доцільні та незалежно від ситуації поставлені лише у формі переконання: роз'яснення, розповіді, бесіди, доведення, прохання, лекції. Виявляючи повагу й вимогливість до студентів, викладач повинен дбати про збереження власної гідності, тобто, не припускати вчинків, висловів, які ганьблять його як педагога.

Студенти найбільше, як свідчать результати опитування, цінують у викладачів справедливість. Якщо вони виявляють особливу чуйність до окремих студентів, то вона повинна бути вмотивована і зрозуміла для інших. Несправедливими можуть здаватися студентам ті викладачі, які вдаються до навмисного завищення оцінки з метою стимуляції; які є непослідовними чи непостійними у своїх вимогах [205, с. 51]. Ми вбачаємо справедливість викладача в об'єктивному оцінюванні, неупередженому ставленні до студентів, здатності бути рівним у стосунках з усіма. Викладач не повинен виділяти улюбленців, безпідставно звинувачувати студентів. Проаналізувавши думки видатних педагогів про об'єктивне оцінювання, можна зробити висновок, що головне не оцінка, а судження, що супроводжує оцінку, в якому виявляється ставлення викладача як до його досягнень, так і до його невдач.

До моделі викладача-гуманіста можемо включити «культурний кодекс» гуманістичної поведінки, обґрунтований І. Трухіним. Це наче стовбур дерева, що має низку ідей-гілок, які зумовлюють і відповідні прояви поведінки. Назвемо найбільш суттєві з них:

— *конструктивне самоствердження*, тобто самоствердження не шляхом негативізму (заперечення достоїнств інших, позування, брехні), а створення матеріальних або духовних цінностей, гуманне ставлення до людей;

— *загальна миролюбна позиція*. Вона виявляється насамперед у щоденних стосунках з людьми і в спілкуванні, полягає в схильності до компромісів і згоди в конфліктних ситуаціях, тобто у відсутності конфліктної спрямованості. Миролюбність визначає і світоглядно-політичні позиції особи, неприйнятність расової, національної, релігійної, політичної дискримінації, пацифістську та інтернаціоналістську спрямованість;

— *духовна спрямованість*, прагнення до постійного духовного збагачення і самовдосконалення [205, с. 150].

Основним підґрунтям гуманних взаємовідносин є визнання кожним кожного найвищою цінністю. Ніколи не буде гуманних взаємовідносин, якщо бракує взаємного визнання, справжньої рівності, шанування. Будь-яка фальш, упередження, зверхня поведінка стають на заваді добрих взаємовідносин. Правдивість, щирість, делікатність, визнання прав іншого – це вияв природного закону в людині, святий обов'язок кожної інтелігентної людини. Натомість не можна стверджувати, що в системі моральних відносин «педагог – студент» відсутні нещирість, байдужість, заздрість, злорадство. Ці вади виявляються тоді, коли педагог перестає ставити високі моральні вимоги власне до себе [36, с. 302].

В. Доній, Г. Несен, Л. Сохань, І. Єрмаков виділяють такі шляхи гуманізації взаємовідносин: організація творчої життєдіяльності вищої школи на основі співдружності й співпраці педагогів та вихованців; вона можлива за умов: демократизації студентського життя; благодійної діяльності студентів; створення ситуацій гарантованого успіху; розвитку гуманістичних почуттів;

організація клубної роботи; організація правової та соціальної захищеності вихованця, озброєння його знаннями про Декларації прав людини і т.ін. [159, с. 309-311].

Суттєвим, на думку В. Розмариці, є створення атмосфери глибокої духовної спільності у стосунках викладачів і студентів (розширення духовного неформального спілкування, посилення інтересів педагогів до особистості вихованця, толерантність у взаєминах); послідовна реалізація принципів об'єктивності й справедливості у педагогічних діях і рішеннях, що забезпечує рівність можливостей студентів незалежно від посади батьків, національності, матеріального стану; єдність поваги і вимогливості у спілкуванні із студентами (недопустимість крайнощів – панібратства та гіпертрофії вимог) [51, с. 21].

Усі зазначені вище властивості є базовими для формування *здатності викладача до особистісно орієнтованого педагогічного спілкування*, яка є особливо значущою в напрямі гуманізації вищої освіти.

Педагогічне спілкування, за Л. Долинською, – система методів і прийомів, що забезпечують реалізацію цілей і завдань педагогічної діяльності, а також організують, спрямовують соціально-психологічну взаємодію педагога та вихованців [68, с. 402].

У психології виділяють такі форми спілкування: анонімне і функціонально-рольове (формальне, неформальне), що передбачає зв'язки між його учасниками, які виконують певні соціальні ролі в часових відрізках різної тривалості [68, с. 398]. Педагогічне спілкування є функціонально-рольовим, бо викладача і студента поєднують взаємні обов'язки. Функціонально-рольове спілкування, у свою чергу, поділяється на особистісно орієнтоване (головна мета – розвиток вихованця) та формально орієнтоване, тобто суто ділове спілкування, обмежене виконанням рольових позицій.

Особистісно орієнтоване спілкування є суб'єкт-суб'єктним, рівнопартнерським. Формально орієнтоване – суб'єкт-об'єктне, субординоване, ієрархічне, спрямоване на упорядкування навчання; головне в ньому –

раціональне начало. В особистісно орієнтованому спілкуванні раціональне й емоційне поєднуються [149, с. 265].

Вагому роль в особистісно орієнтованому спілкуванні, на думку Л. Барановської, відіграє також активне слухання. Викладач повинен уміти відволікатися від власних думок, від формулювання того, що буде говорити в наступну хвилину. Він також повинен прориватись крізь невдалі формулювання студента, знаходячи в них загальний смисл мовленого, співставляти відповідь з очікуваною моделлю, вловлювати помилки, утримувати в пам'яті те, що вже сказано, прогнозувати передбачувану оцінку і аргументи для її обґрунтування [16, с. 222].

Викладач-гуманіст сприймає студента як рівноправного партнера в спілкуванні, як активного суб'єкта власної діяльності. Можливість оволодіння таким видом спілкування визначається, певною мірою, типом викладача.

Соціальна функція викладача реалізується через його діяльність по відношенню до студентів як керівника. А тому до педагога, здатного до гуманного навчання студентів, додамо його характеристики з огляду на тип керівника і стиль взаємодії з підлеглими. Тип керівника – особистість, яка в узагальненій формі втілює певні характерологічні властивості.

Так, у психології управління існують різноманітні класифікації типів керівників. Психоаналітик Л. Петровська виділяє 10 типів керівників: соверен (патріарх), вожак, тиран, організатор, зваблювач, герой, дурний приклад, кумир, відторгнутий та цап офірний [13, с. 204].

Якщо ці типи керівників екстраполювати на педагогічну діяльність, то викладачем-лідером, здатним здійснювати гуманізацію навчання, може стати тип керівника – «вожак», оскільки в ньому студенти вбачали б концентрацію своїх бажань, силу; його завжди намагалися б наслідувати. Ними могли би бути і керівник «організатор», якого поважають за те, що він об'єднує людей, виступає як сила, що підтримує самоствердження і задоволення потреб кожного; і «кумир», який спрямовує на оточуючих позитивні емоції, його люблять, ідеалізують, боготворять. Немає шансів стати гуманістами

викладачам, що представляють такі типи як «тиран», «звоблювач», «дурний приклад», «цап офірний».

Інші дослідники [115] стверджують, що у вітчизняній діловій культурі наявні чотири основних типи керівників: майстри, «борці з джунглями», «люди компанії», «гравці». На нашу думку, придатним до гуманістичної діяльності може бути керівник «майстер» з його здібностями до творчості.

Російський психолог Ю. Красовський виокремлює дві групи типів керівників: «опорні» – співробітники, які становлять ділову основу організації. До них належать типи «творець» і «незамінний», які є ядром організації, забезпечують активність її функціонування; «ажурні» – «прикраса» організації, створюють фон. До цієї групи належать: мораліст, дилетант, скептик, попелюшка, себелюбець, діловий, гравець, енергійний, архіваріус [142, с. 197-198]. На нашу думку, найбільш придатною для педагогічної діяльності була б перша група типів керівників – «опорні». З другої групи можна також виділити «енергійного» керівника, який вирізняється надзвичайною активністю, що може стати гарним прикладом для наслідування студентами.

В управлінській практиці поширені й такі типи керівників: «штабісти», «борці за справедливість», «орачі», «імітатори» [142, с. 197-198]. Ідеальним типом викладача-гуманіста є «орач». Такі люди ретельно виконують свої службові обов'язки, кар'єра для них – не самоціль, а моральне заохочення часто важить більше, ніж матеріальне.

На можливість встановлення гуманних стосунків та особистісно орієнтованого спілкування між викладачами та студентами, на нашу думку, впливає комплекс прийомів, засобів, методів впливу на них з метою ефективного здійснення діяльності та досягнення поставлених цілей. У психології управління це явище називається стилем керівництва [142, с. 566].

Оскільки викладач є керівником студентського колективу, ми вважаємо доречним проаналізувати різні типології стилів керівництва, ставимо перед собою завдання виявити серед них саме ті, де може бути виявленою і

реалізованою гуманістична спрямованість викладача, що прагне встановлення ефективної діалогічної взаємодії із студентами.

У сучасній літературі стиль взаємодії керівника з підлеглими розглядається на основі підходу німецького психолога Курта Левіна. Він розрізняє три основних стилі керівництва: авторитарний, демократи та лейзесфери (невтручання).

Авторитарний стиль істотно обмежує спілкування між керівником і підлеглими. Такий керівник не враховує індивідуальних особливостей підлеглих, не звертає уваги на міжособистісні стосунки, тримає велику соціальну дистанцію. Підлеглі сприймаються як об'єкти впливу, а не як колеги у спільній діяльності. Інтереси людини підкоряються інтересам справи. Такий стиль не може бути обраним як ефективний стиль діяльності викладача-гуманіста. Та, незважаючи на його непривабливість, елементи авторитарного стилю педагогу доречно використовувати у таких ситуаціях, коли існує проблема з дисципліною, коли запущена робота; за екстремальних умов [130, с. 118].

Ліберальний стиль часто називають вседозволяючим, анархічним. Ліберал – невимоглива людина, яка байдуже ставиться до критики. Ліберальний стиль може бути результатом суб'єктивних особливостей особистості керівника, як надмірна доброзичливість, слабка сила волі, зайва довірливість, бажання зберегти своє здоров'я.

Ліберальний стиль керівництва будується на повній довірі до виконавців в межах їх функціональних обов'язків. Незважаючи на те, що цей стиль має багато недоліків, він допустимий в творчих колективах (артистів, працівників кафедр ВНЗ), де керівник виступає досвідченим консультантом, заохочуючи творчість підлеглих [13, с. 196] .

Якщо викладач тактовний, невпевнений, довірливий, сором'язливий, вміє створити теплу атмосферу в колективі, то йому доцільно використовувати ліберальний стиль. Дисципліна підтримується за рахунок свідомості і

самоорганізації студентів, які цінують свого викладача. Тут панує інтелектуальна, творча атмосфера, завжди існує прагнення дійти згоди.

Дослідження продуктивності кожного стилю довели, що оптимальним є демократичний стиль, за якого створюються умови для ефективної спільної діяльності та формується сприятливий морально-психологічний клімат у колективі. Керівник-демократ постійно турбується про згуртованість колективу, прагне підтримувати єдність працівників, попереджає ускладнення в людських стосунках. Добрі стосунки допомагають їхньому співробітництву. Демократ працює з колективом в цілому, не порушує субординації; він враховує в роботі індивідуальні властивості підлеглих: вивчає їхні потреби, інтереси [130, с. 122].

Засадовою для викладача з демократичним стилем є позиція рівності партнерів без спроб демонструвати свою перевагу або зверхність. Якщо студент не виявляє потрібні знання, вмільсть, це не використовується для його дискредитації та третирування. У таких випадках педагог намагається допомогти йому виявити свої сильні сторони. Незалежно від теми розмови в демократичному спілкуванні педагог завжди має надзавдання: зберегти рівність позицій і достоїнство партнера, не демонструвати якусь перевагу [203, с. 101-105].

Крім класичної класифікації стилів керівництва, які ми вже розглянули, Л. Орбан-Лембрик виділяє сучасні концепції стилю керівництва: «прихований» стиль керівництва, «видимий», уважний стиль, ініціювання структури, невтручання, «зубожіння» керівництва, стиль керівництва «сільським клубом», стиль «керівництво завданнями», стиль «золотої середини», командний стиль, трансформаційний стиль керівництва [142, с. 192-194].

Проаналізувавши сучасні концепції стилів керівництва, ми дійшли висновку про те, що викладач-гуманіст почуватиме себе повноцінним, коли обирає такі стратегії керівництва, як «уважний стиль», «ініціювання структури», «золота середина». Уважний стиль виявляється в турботі про підлеглих, умови їх праці. Широко використовується метод заохочення

підлеглих за бездоганно виконану роботу. Поведінка керівників, що «ініціюють структуру», передбачає розподіл між підлеглими особливих завдань, встановлення стандартів виконання роботи, інформування працівників про вимоги до неї. Керівник, що дотримується стилю «золотої середини», прагне поєднати орієнтацію як на завдання, так і на підлеглих та їхні інтереси.

Стиль керівництва – складова стилю спілкування. Стиль спілкування – це індивідуально-стабільна форма комунікативної поведінки людини, яка проявляється в будь-яких умовах взаємодії: в ділових і особистісних стосунках, у керівництві, прийнятті рішень і розв’язанні конфліктів [68, с. 416].

Стиль спілкування детерміновано контекстом діяльності, в яку воно включене, а тому індивідуально-типологічні особливості взаємодії педагога з вихованцями визначаються як стиль педагогічного спілкування. В основі стилю спілкування викладача – його загальне ставлення до студентів та професійної діяльності в цілому. Найбільше сприяти процесу гуманізації навчання може стабільно активне позитивне ставлення науково-педагогічного працівника до студентів, при якому виявляється ділова реакція на їхню діяльність, коли викладач допомагає у важку хвилину, відчуває потребу у неформальному спілкуванні. Вимогливість у поєднанні із зацікавленістю викликає в молоді довіру, студенти стають розкуті, комунікабельні.

Пасивно-позитивне ставлення викладача визначається установкою: лише вимогливість та суто ділові стосунки можуть забезпечити успіх у навчанні. Звідси – сухий, офіційний тон, брак емоційного забарвлення взаємин, що збіднює спілкування.

Негативне ставлення до студентів, нестійкість позиції викладача, який підпадає під вплив своїх настроїв та переживань, створює ґрунт для виникнення недовіри, замкненості, а то й таких форм самоутвердження, як лицемірство, брутальність [149, с. 216].

Існують різні класифікації стилів педагогічного спілкування, іноді їх називають моделями педагогічного спілкування. Так, А. Петровський виділяє навчально-дисциплінарну та особистісно зорієнтовану моделі педагогічного

спілкування Основними способами спілкування при навчально-дисциплінарному стилі є настанови, вказівки, роз'яснення зауваження, заборони. Це суб'єкт-об'єктне спілкування.

Викладачі, яким властива особистісно-орієнтована модель спілкування (за нею взаємодіють педагоги-гуманісти), пріоритетного значення надають розвитку творчого потенціалу вихованців, розпізнанню індивідуальної своєрідності. Для їхнього спілкування із студентами характерна орієнтація на співробітництво, індивідуальний підхід, довірливі міжособистісні стосунки, врахування інтересів, емоційних станів і якостей вихованців. В арсеналі дидактичного способу впливу в таких викладачів переважають методи і прийоми позитивного стимулювання і заохочення [68, с. 417].

В. Кан-Калік виділяє вісім моделей спілкування: «Монблан», «Китайська стіна», «Локатор», «Робот», «Я сам», «Гамлет», «Друг», «Тетерів» [81, 101-109]. Зазначені автором моделі є малоефективними для спілкування із студентами. Відомий вчений також виокремив п'ять головних стилів педагогічного спілкування: захоплення творчою діяльністю, стиль дружнього ставлення, спілкування-дистанція, спілкування-залякування, загравання.

Цікавою і схожою на попередню є і описова класифікація стилів педагогічного спілкування І. Юсупова: «спільна творчість», «дружня прихильність», «загравання», «залякування», «дистанція», «менторський» стиль [68, с. 418-419].

Демократичний, гуманістично спрямований педагог обере стиль «захоплення спільною діяльністю». Цей стиль є найпродуктивніший не лише за своїм кінцевим результатом, а й за виховним ефектом. Діяльнісно-діалогова схема такого спілкування ставить партнерів у паритетне становище, коли накреслено спільну мету і спільними зусиллями знаходиться рішення. Ліберальний педагог – стиль дружньої прихильності чи загравання. Стиль дружньої прихильності також є ефективним для успішної навчально-виховної діяльності, він базується на щирому інтересі та повазі до особистості партнера

зі спілкування. Авторитарний педагог вибирає стиль «дистанцію» чи «менторський стиль».

У педагогічній діяльності, особливо коли мова йде про викладача-початківця, є небезпека перетворення дружніх стосунків на панібратські. А. Макаренко застерігав: «З вихованцями керівний і педагогічний персонал завжди повинен бути ввічливим, стриманим... педагоги і керівники ніколи не повинні допускати із свого боку тону фривольного: зубоскальства, розповідання анекдотів, ніяких вільностей у мові, передражнювання, кривляння тощо. З іншого боку, зовсім неприпустимо, щоб педагоги і керівництво у присутності вихованців були похмурими, дразливими, крикливими» [122, с. 120].

Вважаємо, що найефективнішим у комунікативній діяльності викладача-гуманіста є демократичний тип особистісно орієнтованого спілкування. Головним принципом і ознакою цього типу є сприйняття партнера як індивідуальності, а не представника якоїсь соціальної категорії або групи. У демократичному спілкуванні завжди існує інтерес до співрозмовника і установка на те, що його особистісні якості гідні схвалення і поваги. Другий принцип полягає в тому, що у ставленні до нього існує своєрідна «презумпція невинуватості», коли поведінка співрозмовника трактується переважно на його користь, а всі компрометуючі обставини підлягають сумніву і ретельній перевірці. Партнер оцінюється, насамперед, за його моральними та інтелектуальними якостями, причому розбіжності в поглядах не викликають недоброзичливих почуттів до нього. Якщо в судженнях або вчинках партнера є негативні моменти, в ньому все ж таки намагаються відшукати позитивні сторони і можливість дати йому проявити себе з кращого боку.

Викладачам, що мають гуманістичну спрямованість, мають бути характерні професіоналізм та сформовані *уміння щодо здійснення індивідуального та диференційованого підходів до студентів*. Професіоналізм передбачає наявність професійних знань (суспільних, психолого-педагогічних,

предметних, прикладних умінь та навичок). Їхнім змістом є знання навчальної дисципліни, методики її викладання, знання педагогіки і психології.

У викладача-гуманіста має бути розвиненим особливий тип мислення – гуманістичного. Гуманістичне мислення спрямовується особистісною концентрацією психічно здорової, психологічно культурної, гармонізованої людини. Гуманістичне мислення дозволить педагогу організувати навчально-виховний процес таким чином, що допоможе студентові через його власний розвиток усвідомити роль у розвитку соціуму. Таке усвідомлення сприятиме злиттю особистісних смислів із суспільною значущістю розвитку, новій взаємодії зі світом, іншими людьми [168, с. 121-127]. Ствердження гуманістичного мислення передбачає розуміння педагогом суспільно-економічних і політичних змін, що відбуваються, чутливість до зрушень в особистості вихованців, їх позицій, цінностей, потреб, мотивів; невпинне переосмислення своїх освітніх дій і використання його в удосконаленні педагогічного процесу [132, с. 139].

Диференційований підхід – це вивчення усіх особливостей та, до певної міри, пристосування навчального процесу в академічних групах до сильних, середніх та слабких їх мікрогруп [43, с. 14]. Це вимагає застосування диференційованих посібників, індивідуально-мікрогрупових завдань, залучення окремих студентів до лабораторних робіт, які б просували їх до поглиблення знань, а в сильних студентів – розвивали надпрограмові інтереси в оволодінні предметом [43, с. 14].

Гуманізм в освіті передбачає урахування індивідуальних особливостей кожного студента, зокрема його прагнень та інтересів, рівня і якісної визначеності здібностей, типу темпераменту і рис характеру. Необхідно зважати на властиві кожному індивідові обмеження (тимчасові і сталі) і разом з тим орієнтуватися на наявні в нього переваги. Індивідуальний підхід – відбір студентів для виконання різноманітних функцій навчально-пізнавальної діяльності (рекомендації кращих до участі в конкурсах, олімпіадах; написання складних дипломних робіт; залишення на кафедрі як асистентів чи аспірантів;

відбір для навчання за кордоном та ін.). Можливий підхід, що виявляється в наданні допомоги студентам, які повернулись після тривалої перерви у навчанні [43, с. 14].

Індивідуалізація освіти є особливо актуальною у наших посттоталітарних країнах, де було беззастережне насадження колективізму. Водночас не слід огульно заперечувати останній. Треба розрізняти колективізм, який, підганяючи людей під єдиний шаблон, пригнічує індивідуальність, не дає їй розвинути, і той, що допомагає її становленню завдяки підтримці особистостей, котрі, поважаючи одна одну, об'єднують зусилля заради досягнення шляхетних цілей [10, с. 60-61]. Тому мета діяльності педагога-гуманіста (не кажучи вже про засоби її досягнення) має бути індивідуалізована з використанням природної схильності молоді до колективізму і бажання домогтися якнайкращих досягнень в індивідуально-спільній діяльності навчальної праці та інших її видів.

Виходячи із розглянутого вище, можна виділити такі основні компоненти психолого-педагогічної характеристики викладача, здатного до гуманізації навчання: гуманістична спрямованість педагога, тобто, ставлення до студента як до найвищої цінності, визнання його права на свободу і щастя, вільний розвиток і прояв своїх здібностей; любов до вихованців, чуйність, вміння поважати їхню гідність; справжня інтелігентність; вимогливість та справедливість; уміння здійснювати індивідуальний та диференційований підходи до студентів, професіоналізм; здатність викладача до особистісно орієнтованого спілкування, яке є значним кроком на шляху гуманізації людських стосунків. В особистісно орієнтованому спілкуванні виявляється все зростаюча цінність особистості та увага до індивідуальних особливостей кожного студента, пом'якшення установки на боротьбу, розвиток культури самореалізації та збагачення духовних потреб людини. Усе це стало результатом тривалого розвитку загальної культури людства, доказом переваги миролюбності та гуманності над агресивністю та примітивізмом.

2. Забезпечення гуманістичної орієнтованості змісту навчання студентів.

Важливим аспектом гуманізації, окрім створення соціальних захистів, забезпечення умов розкриття потенціалів людської психіки, є пробудження у свідомості кожної людини (особливо молоді людини) віри у свої творчі можливості, потреби в саморозвитку і самовдосконаленні, у підвищенні власної психологічної культури і психологічної культури суспільства в цілому [203, с. 131]. Саме такий підхід зумовив необхідність гуманізації змісту дисциплін фахової підготовки майбутніх екологів.

Для експериментальної роботи було використано галузевий стандарт вищої освіти з напрямку підготовки 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища, збалансоване природокористування» за ОКР – бакалавр [42].

ОПП підготовки бакалавра забезпечує одночасне здобуття базової вищої освіти за напрямом підготовки та кваліфікації бакалавра на базі повної загальної середньої освіти. ОПП визначає нормативну частину змісту навчання, встановлює вимоги до змісту, обсягу та рівня освітньої і професійної підготовки фахівця даного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Нормативна частина навчального плану ступеневої підготовки фахівців напрямку 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування» за ОКР – бакалавр включає цикли гуманітарної, соціально-економічної підготовки (історія України, ділова українська мова, українська та зарубіжна культура, філософія, психологія, політологія, основи права, іноземна мова, конституційне право України, фізичне виховання та ін.); цикл фундаментальних дисциплін (інформатика, неорганічна хімія, органічна і біологічна хімія, фізика, ботаніка і фізіологія рослин, мікробіологія, генетика, та ін.); цикл нормативних професійно-орієнтованих дисциплін (вступ до спеціальності, професійно-ділова іноземна мова, загальна екологія, прикладна екологія, біотехнологія, радіоекологія, управління природоохоронною діяльністю, захист повітряного та водного басейнів і т.д.).

Відповідно до Концепції екологічної освіти в Україні, де зазначається, що в освітньо-професійних програмах підготовки бакалавра, спеціаліста та магістра-

еколога, необхідно передбачити викладання наступних професійно-орієнтованих дисциплін: «Загальна екологія», «Екологія людини», «Прикладна екологія», «Агроекологія», «Екологічна політика», «Екологічне право», «Екологічна економіка», «Екологічна психологія», тощо [92] варіативна частина навчального плану включає в себе вищеназвані дисципліни.

Найбільш значимими у напрямі формування фахівця-еколога є дисципліни з циклу професійно-орієнтованих. Так, зокрема курс «загальної екології» дає студентам знання про основні положення і концепції сучасної загальної екології, розглядає будову і функціонування біосфери в сучасних умовах, розкриває причини антропогенної деградації природного середовища, показує шляхи розвитку екологічного знання і причини трансформації екології від суто біологічної науки в соціально високо значущу сферу людських знань і дій [73]; «екологія людини» допомагає студентам дослідити взаємовплив оболонок планети і людини, біохімію людського організму, можливості самодіагностики, оздоровлення, адаптації до стресогенних чинників і загальний еколого-демографічний стан людства з метою вироблення рекомендацій щодо гармонійного розвитку цивілізації і збереження природи [71].

Під час вивчення курсу «Соціальна екологія» студентам викладаються теоретичні засади інтегрованої за своїм характером науки про оптимізацію та гармонізацію взаємовідносин суспільства та природи. Розглядаються проблеми історії становлення даної галузі наукового знання та суспільна необхідність її формування, історія взаємодії суспільства та природи; розкриваються причини виникнення сучасної глобальної екологічної кризи та окреслюються стратегічні напрямки і засоби її подолання [173].

Зміст курсу «Екологічна політика» дає студентам базові знання щодо: адміністративних та нормативних підвалин здійснення екологічної політики на національному, регіональному і глобальному рівнях; принципів екологічної політики та інструментів і засобів досягнення екологічних цілей; адміністративної структури та розподілу обов'язків у галузі природокористування в Україні; провідних тенденцій глобальної та

європейської екологічної політики та особливості державної екологічної політики України [64].

Навчальна дисципліна «Екологічне право» розкриває студентам методологічні, методичні та світоглядні аспекти нової галузі права – права екологічної безпеки; розглядає механізми реалізації екологічного права, правове забезпечення раціонального природокористування, питання охорони найважливіших об'єктів природи: земель, вод, лісів, тваринного світу, атмосферного повітря, надр, природно-заповідного фонду [59].

Зміст курсу «Агроекологія» висвітлює студентам-екологам завдання, методологію дисципліни; вплив забруднення повітря, води і ґрунту на людей, тварин та сільськогосподарські культури; пропонує студентам заходи щодо збереження ґрунтового покриву, екологічно обґрунтованого підходу до хімізації сільськогосподарського виробництва, міліорації земель, ведення біологічного землеробства з метою отримання екологічно чистої продукції [1].

Навчальна дисципліна «Екологічна економіка» має на меті формування принципово нових напрямів трансформації економіки на основі екологізації життєвого циклу продукції [129].

Аналіз змісту та дидактичної мети професійно-орієнтованих дисциплін фахової підготовки екологів дозволяє зробити висновок про те, що програма підготовки фахівців-екологів передбачає:

- здобуття відповідного обсягу теоретичних знань з екології, орієнтованих на майбутню галузеву діяльність;
- розвиток необхідного обсягу практичних екологічних знань в галузі охорони довкілля та раціонального природокористування, уміння самостійно аналізувати і моделювати екологічні ситуації з орієнтацією на управління ними;
- розвиток усвідомлення реальності екологічної кризи і шляхів її запобігання;
- здобуття навичок у розв'язанні галузевих, загальних, локальних і регіональних екологічних проблем, уміння користуватися екологічними нормативно-правовими документами;

— розвиток здатності оцінювати екологічні ситуації і здійснювати заходи з охорони довкілля з позиції сучасної екології, політики, економіки, законодавства;

— формування активної громадянської позиції щодо вирішення проблем захисту довкілля і збереження біосфери [92].

Дисципліни професійної підготовки формують відповідно до ОКХ фахівця, здатного до виконання відповідних виробничих функцій (прогностична, організаційна, контрольна, технічна) [42]. Однак у сучасних соціально-економічних умовах вимоги до такого фахівця дещо змінені: він повинен дбати не лише про довкілля, а й про соціум, а тому до професійної характеристики доречно включити компоненти, що свідчать про гуманістично спрямовану особистість еколога. З огляду на це виникає потреба ґрунтовної гуманізації екологічної освіти, яка можлива за використання дисциплін психологічного циклу, у зміст яких та дидактичну мету викладання закладено потужний потенціал щодо формування гуманістичної спрямованості особистості. Тому актуальними для нашого дослідження є поряд з іншими дисциплінами фахової підготовки навчальні дисципліни «Психологія» та «Екологічна психологія».

Зміст курсу «Психологія», що викладається студентам напряму підготовки «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування» покликаний реалізувати завдання гуманізації освіти. Програма цієї дисципліни є уніфікованою, її зміст не диференціюється відповідно до мети фахової підготовки студентів певних напрямів. Це закономірно, оскільки дана дисципліна є нормативною з циклу соціально-гуманітарних курсів. Однак, ми вважаємо, що з метою конкретизації студентам-екологам змісту їхньої професійної підготовки, поглиблення фахової мотивації, засвоєння ними концептуальних цілей екологічної діяльності в сучасних умовах (не лише охорона навколишнього середовища, прагнення до створення збалансованості у використанні природних ресурсів, а й турбота про майбутнє людства) доречним є поглиблення змісту дисципліни в напрямі його гуманістичної орієнтованості. Забезпечення гуманістичної орієнтованості

змісту навчання студентів відповідно до концепції нашого дисертаційного дослідження є важливою педагогічною умовою гуманізації навчальної діяльності майбутніх екологів у процесі їхньої фахової підготовки.

Оскільки наявна дана педагогічна умова, то пропонуючи студентам зміст тем навчальних дисциплін «Основи психології» (із циклу соціально-гуманітарної підготовки) та «Екологічна психологія» (з циклу професійних дисциплін), ми акцентуємо увагу на окремих з них у напрямі гуманізації фахової підготовки майбутніх екологів. Так, наприклад, розглядаючи тему «Особистість», акцентуємо увагу на позитивній «Я»-концепції особистості, адекватній самооцінці та самоповазі. Наголошуємо, що ідеалом різнобічно розвиненої людини є гармонійна особистість. Гармонійні відносини між особистістю і світом означають гармонію між тим, чого особистість вимагає від інших, і тим, що вона може й повинна дати їм. Сприятиме динамізму процесу самореалізації та самоактуалізації студентів вивчення гуманістичної теорії особистості.

У деяких видах діяльності від рис темпераменту може залежати не тільки хід виконання, а й кінцевий результат. Тому, вивчаючи тему «Темперамент», детально аналізуємо позитивні риси та недоліки кожного із типів.

Характер відіграє основну роль у виявленні змісту внутрішнього світу людини, в ньому виявляється її „Я”, її життєва позиція. В характері сутність особистості дістає своє яскраве й повне виявлення. Знати характер – це, по суті, знати особистість. Тому тема «Характер» є також провідною у напрямі гуманізації змісту навчальної дисципліни «Основи психології».

Оскільки основою гуманних стосунків є суб'єкт-суб'єктна взаємодія, то ключовою для нашого дослідження є тема «Психологія спілкування»: функції спілкування, засоби, стилі спілкування; ділове та сімейне спілкування; конфлікт у спілкуванні.

Екологізація життя, як і проблеми гуманізації суспільства, це шляхи олюднення, вдосконалення довкілля та соціуму. Останнім часом, поряд із загостренням соціально-економічної кризи в країні, спостерігається загострення

зростання споживацько-перетворювального ставлення до довкілля, яке, у свою чергу, негативно впливає на морально-психологічний стан нації. Особливу тривогу викликає екологічна свідомість підлітків та юнацтва, оскільки у цей період відбувається формування ціннісних орієнтацій, зокрема, спрямованості та збереження довкілля або ж егоїстичного ставлення до нього. Актуальність проблеми збереження довкілля у наш час, час техногенних та екологічних катастроф, не тільки зростає, але й загострюється. Для розв'язання масштабної та досить складної проблеми – проблеми подолання екологічної кризи та збереження людства – потрібна, насамперед, робота з підготовки фахівців – екологів, гуманістично спрямованих особистостей, які б досліджували шляхи та методи формування екологічно свідомої людини, тобто людини, яка не тільки поглиблюватиме вже існуючу екологічну кризу, але й буде шукати шляхи виходу з неї. Навчальна дисципліна «Екологічна психологія» з'явилась у навчальних планах ВНЗ недавно, але вже знайшла там чільне місце і слугує вирішенню поставлених вище проблем підготовки екологів-гуманістів.

Розглядаючи тему «Ставлення до природи як предмет психологічного дослідження», наголошуємо на суб'єктному непрагматичному ставленні до природи, аналізуємо основні типи суб'єктного ставлення до природи; тему «Проблема суб'єктного сприймання світу природи» – специфіку суб'єктного сприймання природних об'єктів (анімізм, антропоморфізм, персоніфікація та суб'єктифікація).

Ознайомлюючись із «Механізмами формування суб'єктного ставлення до природи по перцептивному, когнітивному та практичному каналах», студенти отримують відомості про роль психологічних релізерів у формуванні суб'єктного ставлення до природних об'єктів.

Ключовою для нашого дослідження є тема «Проблеми екологічної свідомості». Майбутні екологи отримують знання про сутність, властивості та форми прояву екологічної свідомості, типи екологічної свідомості, вплив криз та катастроф на екологічну свідомість.

3. *Дотримання викладачами педагогічно доцільних гуманістичних принципів та застосування «екологічно спрямованих» методів навчання.* Гуманізація навчання передбачає відбір змісту, форм і методів навчання, які забезпечують ефективний розвиток індивідуальності – її пізнавальних процесів, особистісних якостей; створення таких умов, за яких студент може і прагне навчатися, особисто зацікавлена в тому, щоб сприймати навчальні впливи. Основною функцією навчання при цьому стає не стільки формування високого рівня інтелекту, скільки формування розвиненої особистості з високими, громадсько значущими цілями й ідеалами. У перетворенні освіти на таку, що створює найкращі умови для саморозвитку всіх психічних, фізичних, моральних можливостей дитини, формування в неї рис особистості гуманіста вбачає сутність гуманізації освіти С. Бондар. Він пов'язує її з вирішенням трьох головних завдань, якими є: демократизація устрою системи освіти; перетворення взаємодії педагога й вихованців на процес творчого саморозвитку останніх; створення умов формування в учнів, студентів та педагогів особистості гуманіста, демократа, творця [52, с. 8].

Гуманізація навчання передбачає перебудову навчального процесу відповідно до ідей гуманізації освіти. Вона означає насамперед перехід від авторитарного навчання з його нехтуванням особистістю вихованця, її пригніченням, із безумовним пріоритетом позиції педагога як єдино можливої, безапеляційно правильної і незаперечної до утвердження навчання гуманного, що побудоване на визнанні у навчальному процесі рівноправності партнерів які однаково зацікавлені у його позитивних результатах і підпорядковують цьому свою діяльність [52, с. 9].

Таким чином вихованець стає повноцінним суб'єктом навчання. Саме його ствердження як суб'єкта навчального процесу – активного, свідомого, небайдужого учасника – є ключовим у розумінні педагогічної сутності гуманізації та визначенні основних підходів до її практичного втілення.

Гуманізувати навчальний процес – означає створити природні для навчання особистості умови. Створення цих умов для студентів ВНЗ базується на основі певних принципів гуманізації освіти у вищій школі:

- формування особистісного стилю взаємин студента з однолітками по навчанню та з викладачем. Спілкування і взаємодія є основним механізмом передачі соціального досвіду, а особистісний характер взаємин найбільше відповідає завданням гуманізації учіння і виховання;

- активна взаємодія з однолітками і взаємне збагачення;

- включення студентів у творчу діяльність і розвиток творчих здібностей.

Творча діяльність є засобом інтенсивного розвитку інтелектуальних здібностей і особистісних якостей студента [34, с. 74].

Результативність процесу гуманізації освіти у вищій школі зумовлюється й іншими принципами. Насамперед це принцип *природовідповідності і природодоцільності* в новому його баченні. Кожна людина має приховані духовні потреби, які можуть виявлятися чи не виявлятися залежно від її світогляду і поведінки. Припускається, що гравітаційні зміни прямо впливають на підсвідомість і психіку людини, актуалізують ті якості (позитивні чи негативні), які закладені в кожному з нас. Якщо людина йде назустріч своєму духовно-інтелектуальному зростанню, космічна енергетика підсилює і прискорює цей процес. У людей з низьким рівнем морального інстинкту свідомості, навпаки, - активізуються тваринні риси – агресивність, жорстокість, роздратованість, нетерплячість, що веде до різного роду злочинності, військових конфліктів, хвороб, епідемій, масових психозів як результат внутрішнього дисбалансу особистості. Яке ж це має відношення до гуманізації освіти? Вчені зазначають (Гумільов Л., Кон І., Мудрик О. та ін.), що надання природодоцільної підтримки особистості молодій людині буде сприяти розвитку природодоцільної духовності, яка буде визначати в подальшому її життєвий шлях: прагнення до самоорганізації, саморегуляції, самовизначення свого духовно-морального становлення [32, с. 52].

Іншим принципом гуманізації вищої освіти є *принцип забезпечення високого рівня духовності життєдіяльності студентів*. Означений принцип передбачає, на думку С.В. Кульневича, здібність самозабезпечувати своє подальше життя високими моральними цінностями, встановлювати «моральні обмежувачі і регуляторії», що запобігають переходу особистості молодшої людини до утилітарно-технократичної мети.

Наступний принцип гуманізації вищої освіти – *принцип самоорганізуючої творчості майбутніх професіоналів*. За цим принципом передбачається формування в студентів самоорганізуючої професійно-педагогічної діяльності, мета і зміст якої повинні перетворити її для професіонала в самокерівництво шляхом синергетичних орієнтирів та умов діяльності (синергетика – це система самоорганізації, внутрішня здібність людини вирощувати в собі, надбудовувати в собі нові якості, що є необхідним для виживання в будь-яких умовах, тобто внутрішні зміни, що забезпечуються діяльністю особистісних структур свідомості, які впливають на процес засвоєння знань і подальший розвиток особистості).

Принципом нового типу гуманістичної освіти є *«принцип суб'єктності і свідомості, що пізнає»*. І викладач, і студент, за цим принципом, визнаються активними суб'єктами освіти, спостерігачами своїх внутрішніх особистісних структур та їх прояву на «дослідному полі» професійної і педагогічної діяльності. Як бачимо, основна увага звертається на взаємне вдосконалення викладачів та студентів. Означений принцип гуманізації освіти породжує наступний – *принцип компліментарності* (доповненості), суть якого полягає в тому, що за законами діалектики, протилежності зникають не шляхом їх зняття, а шляхом взаємного доповнення, компромісу. На практиці це означає заміну монологічної лекції як методу викладання, діалогом, діалогічною взаємодією, партнерством викладача і студента у засвоєнні знань. Забезпечити діалогічну форму навчання можливо за наявності відкритості навчальної інформації для студентів. Сьогодні задля цього є всі можливості, зумовлені використанням сучасних та комп'ютерних технологій.

Принцип «*суб'єктивного контролю*». Це здібність людини усвідомлювати та адекватно пояснювати міру своєї участі в тому, що з нею відбувається, тобто це рівень розуміння людиною смислу свого життя і своєї діяльності, обраної професії, свідоме розмежування нею зовнішніх і внутрішніх впливів на свою особистість, поведінку і результат діяльності [32, с. 53].

Іншим важливим моментом, у якому знаходить виявлення гуманізація освіти, є принцип *гнучкості освіти*, здатності пропонувати різноманітні форми навчання, щоб задовольнити освітні потреби на всіх етапах життєвого шляху людини. Вища освіта має бути системою неперервної підготовки, яка враховує особливості конкретних студентів та їхнього соціально-культурного середовища, забезпечує умови для навчання (підготовка протягом неповного навчального дня; у зручній для студентів час, організація дистанційного навчання, навчальних модулів, що ґрунтуються на системі залікових балів тощо).

Ми здійснили характеристику принципів гуманізації освіти у вищій школі. На них може базуватись навчально-виховний процес у будь-яких закладах вищої освіти. Об'єктом нашого інтересу є майбутні фахівці-екологи, а тому вважаємо доцільним окреслити сутність специфічних принципів гуманізації навчання студентів за напрямом підготовки «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування» на прикладі викладання навчальної дисципліни «Екологічна психологія».

Для підвищення ефективності викладання навчальної дисципліни «Екологічна психологія» використовують деякі методологічні принципи екологічної психопедагогіки, сформульовані С. Деребо та В. Ясвіним [57, с. 319-336]. Вони дістали назву принципів організації стимулів. До них належать: принцип комплексності стимулюючого впливу, принцип орієнтації на актуалізуючий потенціал стимулів, принцип орієнтації на сенситивність до стимулів.

Сутністю *принципу комплексності стимулюючого впливу* є те, що необхідно педагогічно доцільно організовувати вплив на особистість людини

цілої системи різноманітних стимулів, що охоплюють усі канали формування свідомості (перцептивний, когнітивний, практичний).

Принцип орієнтації на актуалізуючий потенціал стимулів полягає в тому, що педагогічно доцільно організовувати вплив на особистість таких стимулів, що актуалізують визначені психологічні механізми формування екологічної свідомості. Умовою реалізації цього принципу є позитивне емоційне сприйняття природних об'єктів, виявлення різних факторів, що сприяють установленню паралелізму з людиною.

Принцип орієнтації на сенситивність до стимулів полягає в тому, що педагогічно доцільно організувати вплив стимулів на особистість людини з урахуванням її індивідуальних вікових особливостей через різний ступінь значущості тих чи інших стимулів для різних груп.

С. Деробо та В. Ясвін визначають і принципи організації екологічної діяльності. Ними є: *принцип гетерогенності екологічної діяльності* (включення особистості в максимально різносторонню діяльність, пов'язану зі світом природи), *принцип формуючої спрямованості екологічної діяльності* (включення особистості в таку діяльність, яка „запускає” ті чи інші механізми формування екологічної свідомості), *принцип індивідуальної психологічної адекватності екологічної діяльності* (педагогічно доцільною є організація такої діяльності, яка б відповідала специфічним психологічним особливостям особистості), *принцип гетерогенності природних об'єктів* (організована взаємодія особистості з різносторонніми природними об'єктами) [57, с. 319-336].

В епоху ноосфери («ноосфера є результатом об'єднаних в єдиний потік двох найбільших революційних процесів сучасності – наукової думки, прогресу науки, техніки і соціальних відносин) [137, с. 23]» людина зможе розумно розпоряджатися своєю могутністю і забезпечити таку взаємодію, що дасть можливість розвиватися і суспільству, і природі. Вирішальний фактор цього розвитку – розумна діяльність людини.

Екологічні проблеми і ноосфера тісно взаємозалежні. Унаслідок дослідження цього зв'язку Ф. Гиренок дійшов важливого висновку, що ноосфера є умовою «бачення в природі того, що своїм існуванням залежить від людини» [45, с. 150]. З аналізу визначень ноосфери можна зробити висновок: науково-технічна революція буде спрямована на прогрес тоді, коли її здійснюватиме гуманістично спрямована особистість. Постає завдання формування такої особистості за допомогою родини, навчального закладу, докільця. А коли мова йде про майбутнього фахівця-еколога, то педагогічно доцільними мають бути використання екологічно спрямованих методів навчання. Саме вони зможуть запустити механізм позитивної моральної і суспільної поведінки, а також сформувати своєрідний захисний механізм, що перешкоджає деформації моральних цінностей і поведінки [148, с. 388].

Такі форми і методи у навчальний процес ВНЗ мають втілюватися з урахуванням вікових особливостей студентів. Вважаємо доречним зупинитись на них.

У юнацькому віці особливо вираженим є переважно естетичне, «споглядальне» сприйняття природи, ставлення до якої має об'єктний характер, хоч і менш прагматичний, ніж у старшому підлітковому віці; намічається підвищення рівня інтенсивності непрагматичного ставлення до природи, в якому домінує перцептивно-афективний компонент. Юнацький вік спонукає до пошуку гармонії у світі природи, осмислення особистої позиції у стосунках з ним. Отже, сутність педагогічної стратегії для цього віку полягає в стимулюванні такої інтелектуальної діяльності студентів, у якій на світоглядному, абстрактному рівні формуються педагогічно бажані зв'язки в індивідуальній картині світу.

Практична взаємодія зі світом природи здійснюється з акцентом на оволодіння технологіями естетичного засвоєння природних об'єктів: прояв почуттєво-естетичної сприйнятливості до них; індивідуально-значеннєвої оцінки їх вітальних (життєвих) станів; емоційної чуйності в ситуаціях спілкування з ними; і, нарешті, в умінні знайти культурну форму збереження і

вираження свого враження про ці об'єкти (у малюнках, віршах, фотографіях, музиці і т. ін.) [57, с. 222-232].

Отже, психологічні особливості процесу формування екологічної свідомості в юнацькому віці детермінують концентрацію педагогічних зусиль на формуванні відповідної системи уявлень і на освоєнні систематичних технологій взаємодії особистості зі світом природи. Ці закономірності визначають специфіку вибору відповідних *методів* навчання студентів.

Термін «метод» має різні тлумачення. Як наукова категорія – це спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність. Методи навчання – це засоби взаємопов'язаної діяльності викладача і студента, спрямованої на вирішення завдань навчання, виховання і розвитку [148, с. 109].

У зарубіжній літературі існує думка, що методи – це не трюки для утримання уваги. Вони не є панацеєю від нудного проведення семінарів, практичних та лабораторних занять. Методи – це прийоми, за допомогою яких учасники так працюють над темою, що отримують нові свідомо засвоєні знання [235, с. 72-85].

Класифікація методів навчання викликає певні труднощі, тому, що в основі їх назв лежать найрізноманітніші ознаки. Відповідно до мети нашого дослідження та з використанням результатів наукових досліджень А. Львовичіної, С. Деробо та В. Ясвіна ми намагалися здійснити класифікацію «екологічно спрямованих» методів навчання.

1. Методи формування екологічної свідомості, мислення, виховання екологічних цінностей.

2. Методи формування суб'єктивного ставлення до природи.

3. Методи практичної взаємодії із світом природи.

З основного методологічного принципу екологічної психопедагогіки виникає необхідність задіяти всі канали у процесі формування екологічної свідомості, стимулювати дію відповідних механізмів, будувати педагогічний процес відповідно до індивідуальних та вікових особливостей дитини [148, с. 390-391].

Формування гуманістично спрямованої особистості студента-еколога – ключове завдання навчальної дисципліни «Екологічна психологія». Вивчивши курс «Екологічна психологія», майбутній еколог повинен вміти давати відповідь на питання: «Як людина повинна будувати свої стосунки з навколишнім середовищем, щоб не нашкодити ні йому, ні собі, ні людству в цілому?» [17].

Формування екологічної свідомості, розвиток екологічного мислення, виховання екологічних цінностей є ефективними, коли у процесі фахової підготовки доречно використовуються *активні методи навчання*. А. Львовичкіна пропонує використовувати такі з них: демонстраційний експеримент, круглий стіл, ділова гра, „мозковий штурм”.

Демонстраційний експеримент (наприклад, гра «Горіхи») полягає в тому, щоб продемонструвати студентам актуальність проблем екологічної освіти, а також формування екологічної свідомості. Застосування методу «круглого столу» як активного методу вивчення екологічної психології забезпечує створення умов для обговорення психологічних проблем взаємодії і взаємовпливу людини і навколишнього середовища. «Мозковий штурм», на відміну від попереднього методу – це евристична бесіда, предметом якої є проблемна ситуація. Головними цілями ділової гри є формування екологічної свідомості та екологічного мислення, стимулювання високого рівня мотивації, інтересу та емоційної включеності [111, с. 236-240].

Методами формування суб'єктивного ставлення до природи є: екологічна ідентифікація, екологічна емпатія, екологічна рефлексія, розроблені основоположниками екологічної психології С. Деробо та В. Ясвіним.

Метод екологічної ідентифікації полягає у створенні умов, коли особистості необхідно поставити себе на місце якого-небудь природного об'єкта, унаслідок чого формується відповідна поведінка стосовно природних об'єктів. Метод екологічної емпатії полягає в актуалізації співпереживання особистістю природних об'єктів, а також співчуття їм. Формується суб'єктифікація природних об'єктів через емоційну сферу особистості. Метод

екологічної рефлексії передбачає самоаналіз особистістю своїх дій і вчинків, спрямованих на світ природи, з погляду їх екологічної доцільності [57, с. 336-345].

Важливим завданням ВНЗ є необхідність навчити студентів-екологів розуміти цілісність природи Землі, єдність її процесів, зв'язок людини з природою. З огляду на це актуальним є застосування *методів практичної взаємодії із світом природи*. Одним із них є польові практики, під час яких вирішується навчальна мета й завдання з обов'язковим компонентом екологічної освіти і природоохоронної діяльності. Польові практики – це один із прикладів поєднання освіти і виховання, мета яких – посилення контактів студентів з природою. У процесі проведення польових практик із біологічних дисциплін студенти закріплюють теоретичні знання, отримані під час лекції, формують вміння спостерігати не лише природні об'єкти та явища, а й взаємозв'язки людини з природою; оцінюють способи природокористування, беруть участь у справі охорони природи [131, с. 71-74].

Важливим і ефективним методом пізнання об'єктивної дійсності на рівні екосистем є *спостереження у природі*. Під час застосування цього методу у студентів розвивається почуття причетності до природи, відчуття її натхненності, що не дозволить людині ставитися до природи негуманно. Спостереження у природі (а це безпосереднє спілкування з природою) підвищує настрій, лікує, знімає втому, напруження, збагачує духовний світ студента, а тому вкрай необхідне для роботи майбутнього еколога-гуманіста.

Бінарним методом екологічно-гуманістичного навчання є організація мережі екологічних стежок. Вони можуть бути найрізноманітнішими за науковою спрямованістю – ботанічними, зоологічними, геологічними, історичними, а також комплексними ландшафтно-екологічними і здійснюватися як пішоходами, лижниками, байдарочниками, туристами і розраховуватися як на дорослих, так і на дітей [65].

Крім зазначених вище методів навчання екологічної психології вважаємо доцільним застосування *аудіо-візуальних методів*. Сьогодні немає навчального

закладу який би не використовував у навчально-виховному процесі аудіо-візуальних засобів. Вони можуть виконувати різні функції. А тому повинні добиратися і застосовуватись відповідно до функцій. Вони можуть поглиблювати, знайомити з темою, відтворювати досвід, передавати дійсність або створювати проблему. Найпоширенішими навчальними аудіовізуальними засобами є фільми, комп'ютерні ігри.

О. Рудоміно-Дусятська зазначає, що для формування екологічно доцільної поведінки, фахівці використовують *метод прогнозування та демонстрації можливих наслідків руйнівної поведінки* у не дуже віддаленому майбутньому. Наприклад, за останні роки кінематографісти створили чимало так званих фільмів-катастроф, в яких демонструються наслідки недбалого ставлення людей до проблем середовища. Невтішні футурологічні прогнози, які дають вчені-екологи, теж широко публікуються, бо звернення до наукового авторитету є не менш ефективним засобом впливу на свідомість, ніж художнє відображення катастрофічних подій [171, с. 327-330].

Популярним є використання *комп'ютерних ігор* на заняттях. Студенти можуть самі створювати ігрові історії відповідно до теми заняття; аналізувати гру; розробляти критерії оцінки гри (критерії розробляються для того, щоб інші навчилися оцінювати зміст, структуру, переживання або навчальний характер гри) [236, с. 166-177].

Протягом останнього десятиліття у процесі навчання студентів активно використовується Інтернет, тому, цікавим аудіо-візуальним методом навчання є відкрита дискусія в інтернеті – ньюс групо. Ньюс – це короткі тексти (точка зору, документ, дискусійна стаття), які можуть читати всі користувачі і кожен може залишити свій коментар [237, с. 164-185].

Підсумовуючи зазначене вище, можна зробити висновок, що викладачі ВНЗ на основі гуманістичних принципів та «екологічно спрямованих» методів навчання покликані запобігати чи обмежувати проникнення антигуманістичних тенденцій у навчальний процес закладів освіти, виявляти їх неспроможність у

досягненні позитивних результатів у майбутній професійній діяльності, переконувати майбутніх фахівців сприймати себе як найвищу цінність.

4. Гуманізації взаємовідносин між викладачами та майбутніми екологами.

Сьогодні є цілком очевидним, що нова соціальна реальність, загострення суспільно-економічних та національних суперечностей змінили пріоритет життєвих цінностей, призвели до загального погіршення людських стосунків, до розриву зв'язків між молоддю і старшим поколінням.

Гуманізація взаємовідносин – це той «логічний центр» загальної системи педагогічної науки, якою може бути сконструйовано вирішення проблем формування особистості, її духовного світу, регуляції поведінки людей. Гуманні взаємовідносини є механізмом гармонізації особистісних та суспільних інтересів, інтересів різноманітних за матеріальним статусом верств населення.

Вирішення завдання гуманізації взаємовідносин – глибинний смисл виховання та навчання, бо, не виховуючи гуманність, неможливо забезпечити особистісні основи людської життєдіяльності [159, с. 299].

Не можна не помітити, що останнім часом в студентських колективах моральні відносини дегуманізуються: замість безкорисливості – відвертий прагматизм, замість справжнього кохання – банальний еротизм. Ці та інші риси сучасної молоді доводять до трагічних змін у шкалі моральних цінностей, породжують цинізм, розбещеність, деградацію, бездуховність. Тому справжній педагог покликаний не лише передавати певну суму знань, але й нести в собі високі моральні якості, долати «агресивність», бачити і вірити в кращі риси людини, бути спрямованим на гуманістичні відносини.

Відносини – одна з визначальних характеристик людини. У розвиненій формі вони стають свідомими. Відносини завжди предметні, звернені до чогось об'єктивного, суттєвого в житті, завжди відображають якості життєвих явищ, несуть на собі відбиток якісної визначеності. І завжди відносини – це безпосередній або опосередкований зв'язок індивіда з іншими людьми, вони пронизують кожний особистісний прояв людини.

Взаємовідносини з іншими людьми є специфічною для людини як суб'єкта практики властивість. Вони складають основу людського життя, його серцевину [159, с. 302].

Діяльність педагога відбувається в умовах певного середовища. Проте соціальне середовище зумовлює діяльність суб'єкта лише в тенденції. Вияв її значною мірою залежить від того, яким є характер наявних стосунків, моральних відносин, що склалися і функціонують. Моральні відносини як вид суспільних відносин становлять таку сукупність соціальних зв'язків і залежностей, в яких визначальним є взаємодія людей і соціальних спільнот, що базуються на загальноприйнятих моральних цінностях і спрямовані на дотримання суспільного й індивідуального блага і користі, на гармонізацію умов морального прогресу. Виділяють об'єктивний та суб'єктивний аспекти моральних відносин.

Об'єктивний аспект виявляється у вчинках, поведінці педагога, в яких опредмечується його моральна свідомість, що робить ці відносини такими ж реальними, як і інші суспільні відносини. Суб'єктивний аспект моральних відносин виявляється у моральних знаннях, почуттях, переконаннях, волі особистості, які є керівними в її діяльності та реалізуються в ній [36, с. 294].

У педагогіці поняття „відносини” використовується для розкриття зв'язків особистості та суспільства, коли мова йде про взаємодію вихователів та вихованців, про спрямованість тієї чи іншої людської єдності, особистості, про характер поведінки, дій, вчинків людей.

Від відносин слід відрізнити взаємини з іншими людьми. Взаємини обов'язково припускають взаємне ставлення людини до людини. Взаємини – це специфічний вид ставлення людини до людини, в якому є можливість безпосереднього (або опосередкованого технічними засобами) одночасного або відповідного особистісного ставлення [159, с. 303].

Демократизація та гуманізація суспільства і його невід'ємної складової – освіти – робить пріоритетними координаційні взаємовідносини, тобто відносини, які характеризуються співробітництвом, моральною

справедливістю, взаємодопомогою, продуктивною взаємодією суб'єктів навчально-виховного процесу. Такі взаємовідносини є гуманістичними.

«Усі педагоги, – писав Я. Коменський, – повинні докладати зусиль, щоб бути не лише керівниками своїх вихованців, але також і їхніми друзями. Це стане можливим тоді, коли вихователі будуть вірними охоронцями своїх вихованців у всьому доброму, щоб їх вихованці перебували навіть без нагляду, разом із добродіями не сприйняли у чомусь вад, і щоб те й інше не ввійшло у звичку одночасно» [90, с. 153].

Процес гуманізації взаємовідносин – двосторонній, він будується на спілкуванні вихованця з педагогом, на їхній співтворчості, переборенні життєвих суперечностей. У виборі між добром і злом, милосердям і жорстокістю, правдою та кривдою, егоїзмом та співчуттям до ближнього виховуються гуманістичні якості людини [159, с. 310].

Гуманістичні взаємовідносини в системі «викладач – студент», «студент – викладач» утворюються за умов спільної діяльності суб'єктів, творчого співробітництва. Щоб досягти позитивних результатів у відносинах співробітництва, наголошує М. Касьяненко, повинні бути відпрацьовані такі компоненти педагогічної діяльності:

- вміння створювати атмосферу взаємної довіри, допомоги і доброзичливості, високої взаємної вимогливості, всебічної турботи один про одного та зберігати її протягом усього процесу виховання, праці, громадської діяльності;

- формування спільних цілей, інтересів, які б доповнювали власні й приносили б «завтрашню» радість кожному;

- вміння розробити й перевірити взаємоприйнятну технологію спільної та самостійної діяльності, яка б включала взаємну регуляцію, самоконтроль і контроль у системі співуправління колективом, враховуючи й розподіл обов'язків, взаємні зобов'язання, виконання індивідуальних та групових робіт;

- володіння високою культурою пізнавальної діяльності та поведінки студентів в умовах творчої самостійності кожного;

- вміння розробляти систему управління та самоуправління разом зі студентами; розробляти й реалізовувати систему виховання і розвитку особистості та колективу в зоні близької та перспективної діяльності, яка б забезпечувала високу культуру діяльності і поведінки кожного [83, с. 60].

Проте основним підґрунтям гуманних взаємовідносин є визнання кожним кожного найвищою цінністю. Ніколи не буде гуманних взаємовідносин, якщо бракує взаємного визнання, справжньої рівності, шанування. Будь-яка фальш, упередження, зверхня поведінка стають на заваді добрих взаємовідносин. Правдивість, щирість, делікатність, визнання прав іншого – це вияв природного закону в людині, святий обов'язок кожної інтелігентної людини. Натомість не можна стверджувати, що в системі моральних відносин «педагог – студент» відсутні нещирість, байдужість, заздрість, злорадство. Ці вади виявляються тоді, коли педагог перестає ставити високі моральні вимоги власне до себе [36, с. 302].

Запорукою гуманних взаємовідносин у системі «педагог – студент» є також почуття міри, що виявляється в неприпустимості крайнощів, що виходять за межі пристойності й педагогічної доцільності. У педагогіці почуття міри називають ще педагогічним тактом. Втрачається міра – втрачається і педагогічний такт. Педагогічний такт досліджували такі відомі педагоги як К. Ушинський, В. Сухомлинський, І. Синиця, Г. Васянович, С. Гончаренко та інші. Існує багато визначень поняття «такт». С. Гончаренко зазначає, що це почуття міри в застосуванні засобів педагогічного впливу на дітей [46, с. 325].

За І. Синицею, «педагогічний такт у широкому розумінні – це спеціальне професійне вміння вчителя, за допомогою якого він у кожному окремому випадку застосовує щодо учнів найефективніший за певних обставин засіб виховного впливу» [175, с. 31].

Ми підтримуємо думку І. Зязюна, який уточнив визначення педагогічного такту і констатує, що педагогічний такт – це почуття міри у застосуванні педагогічного впливу на вихованців, коли оптимально враховуються соціальні (не втратити добрих стосунків) та педагогічні (досягти прогресивних змін)

наслідки. Вчений-педагог виділяє такі головні принципи педагогічного такту: гуманістична спрямованість, підхід до вихованців з оптимістичною гіпотезою, опори на позитивне у вихованця, раціоналізація негативних емоцій, принцип міри та ін. [149, с. 306-308].

Педагогічний такт викладача-гуманіста полягає у творчому вмінні обирати в кожному конкретному випадку таку лінію поведінки, такий підхід (за допомогою слова, вчинків, тону, погляду, жестів, міміки тощо), які оберігають честь і гідність студентського колективу, кожного вихованця, не принижуючи і не возвеличуючи його честі та гідності. Обов'язкова передумова педагогічного такту – знання індивідуальних особливостей психічного стану, настроїв і переживань студентів. Один і той же засіб виховного впливу може дати різні результати, залежно щодо кого, коли, за яких умов його застосовують. У цій справі немає стандартних рецептів. Педагогічний такт, за словами В. Сухомлинського, передбачає здатність учителя поставити себе на місце учня, бачити себе в учневі та учня в собі [41, с. 414].

Гнучкий розум, розсудливість, поміркованість, урівноваженість – обов'язкові якості педагога. Адже він має справу з найціннішим «матеріалом». Виходити з норми при обробці такого матеріалу ніяк не можна. Ніякий брак тут не допустимий. Надмірність у тому чи іншому ставленні до студентів часто закінчується протилежним: надмірна вимогливість веде до непослуху, надмірна серйозність – до легковажності та ін.

Педагогічний такт у широкому розумінні й любов до дітей – не тотожні поняття. Є викладачі, які люблять студентів, але не можуть встановити з ними гуманних взаємовідносин. Любов у таких викладачів важка, незграбна. Очевидно, і любити потрібно вміючи, з потрібним тактом [175, с. 22-31].

Педагог-гуманіст повинен бути твердим, непохитним у своїх вимогах і водночас гнучким, здатним переглядати окремі свої рішення, якщо це зумовлено конкретними обставинами та інтересами. Він завжди доброзичливий, але не ліберальний; чемний і делікатний, але не улесливий; охочий на похвалу, але не захвалює [41, с. 414].

Базовими компонентами гуманних взаємовідносин із студентами є *толерантність і демократичність викладача*. Толерантність – терпимість до чужих думок і вірувань [46, с. 332]. Якщо дещо розширити це визначення, то толерантність – терпиме ставлення до відмінностей, особливостей, інакомислення, якщо ці особливості не ведуть до порушення прав та приниження інших людей. Демократичність викладача полягає у ставленні до студентів як до рівних собі за достоїнствами та гідних поваги незалежно від їх соціального статусу.

Отже, гуманізація взаємовідносин – це олюднення стосунків, піднесення особистої гідності людини: сприймання і ставлення до неї як до найвищої життєвої цінності. Це захищеність людини, визнання кожним своєї унікальності та неповторності. І саме педагог несе високу відповідальність за формування людського в людині. Йому належить творити культуру гуманних взаємовідносин. І в цьому педагогу повинно допомагати усвідомлення свого обов'язку перед суспільством, студентами.

3.2. Організація експериментального дослідження з гуманізації навчання майбутніх фахівців-екологів

Результати констатувального етапу експерименту дозволяють нам спроектувати подальшу діяльність з повної реалізації мети дослідження, підтвердження наукової гіпотези. Вона буде сконцентрована на організацію та проведення формувального експерименту.

Метою проведення формувального етапу експерименту було вивчення ефективності педагогічних умов гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі їх фахової підготовки.

У формувальному експерименті взяли участь 316 студентів. Вони були розподілені на контрольні (КГ) та експериментальні групи (ЕГ) таким чином: 6 груп контрольних (158 осіб) та 6 груп експериментальних (158 осіб).

У контрольних групах заняття проводилися за робочими програмами курсів фахової підготовки екологів. В експериментальних групах навчання здійснювалося за запропонованою нами методикою, що передбачала врахування визначених нами педагогічних умов гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки. Умови полягають у наступному: сформованості особистості викладача вищої школи, здатного здійснювати навчання студентів-екологів на гуманістичних засадах; забезпечення гуманістичної орієнтованості змісту навчання студентів; впровадження педагогічно доцільних гуманістичних принципів та методів навчання; гуманізації взаємовідносин між викладачами та студентами-екологами.

Актуальним в даному напрямі є зміст розділу загальної психології «Персонологія». Він присвячений вивченню основозакладних питань психології особистості людини. Для того, щоб кожен студент переконався у своїй оригінальності, самобутності, унікальності, неповторності, отримав можливість здійснити особистісну характеристику в соціальному, біологічному аспектах диференціюємо зміст ключових понять з проблеми: індивід, індивідуальність, людина, особистість. Наголошуємо на тому, що індивідуальність характеризує глибину людських якостей, а особистість – їхню вершину. В експериментальних групах пропонуємо студентам засвоїти усвідомлено ці поняття з допомогою таких завдань:

1. Прокоментуйте наступні вислови. З якими ви погоджуєтесь (не погоджуєтесь) і чому? Які з цих висловів можна використовувати в якості визначення сутності особистості?

1. Особистістю є лише той, хто має яскраву індивідуальність.
2. Особистість – це людина, яка у процесі спілкування виділила своє «Я» із «не-Я»..., активно впливаючи на «не-Я» у процесі власної свідомої цілеспрямованої діяльності.

3. Людина стає особистістю завдяки самосвідомості, яка дозволяє їй вільно підкорювати своє «Я» моральному закону.

4. Особистість – це суб'єкт і об'єкт суспільних відносин.

5. Людина в її соціальному значенні є особистістю.

2. Які із зазначених характеристик належать до людини як до особистості, а які – до індивіда?

Цілеспрямованість, упертість, вдумливість, висока емоційність, старанність, цілісність, приємний голос, суспільна активність, критичність розуму, прекрасна дикція, середній зріст, музикальність, запальність, мовлення, моральна вихованість, низька адаптація до темноти, ригідність, працелюбність, погана просторова орієнтація, голубі очі, хороший слух, ідейна переконаність, уважність, рухливість, чесність, віра, страх, шляхетність, лінощі, стрес, меланхолія, авторитет, мова, темперамент, інстинкт, переконання, знання, задатки, ідеали, вікові особливості почуттів, механічна пам'ять, мислення, мовлення, музичний слух, гуманність.

3. Доведіть правильність твердження «Кожна особистість є індивідом, проте не кожен індивід – особистість»..

4. Опишіть образ людини, яка, на ваш погляд, є особистістю.

Доведіть це на описі конкретних прикладів його (її) ставлення: до себе; людей; світу; діяльності. Для опису Ви можете обрати: людину з Вашого найближчого оточення; достатньо відому людину з далекого оточення («великі люди»); художній образ з літературного твору.

У персонології співіснують різні альтернативні напрями, головними з яких є психоаналітичний, біхевіористичний та гуманістичний. Кожен з них описує особистість як інтегроване ціле, однак акцентує увагу на чомусь одному. Звичайно, ми розглядаємо всі напрями. З огляду на проблему дослідження, ставимо перед собою мету зосередитися на гуманістичній теорії особистості. Використовуючи такі методи навчання, які активізують мисленнєву діяльність, спонукають студентів до виявлення індивідуальних, інтелектуальних, комунікативних здібностей, зокрема, бесіду та «мозковий штурм», допомагаємо

студентам самостійно дійти висновку про те, що гуманістична теорія зосереджена на внутрішньому багатстві людини, на її прагненні до самовдосконалення; що людина постійно ставить перед собою все нові і нові цілі і відповідає за реалізацію своїх можливостей; що людину слід вивчати як єдине, унікальне і організоване ціле; що творчість дає змогу людині самовиразитися, і, нарешті, що вся поведінка людини регулюється тенденцією актуалізації, тенденцією розвинути себе, максимально виявити найкращі якості своєї особистості.

Аналізуючи прагнення особистості до самоствердження, виявлення своїх здібностей та таланту, звертаємо увагу студентів на таку категорію як «спрямованість особистості», загострюючи увагу на особливих її видах: «спрямованість на взаємодію», «ділова спрямованість». Доречним є заперечення антигуманної сутності егоцентричного типу спрямованості особистостей. Намагаємось, щоб особистість викладача була зразком до вивчення даної теми, а саме, його спрямованість на взаємодію із студентами, тобто, гуманістична спрямованість.

Існує й інший підхід до розгляду спрямованості особистості (за Карлом Юнгом): екстраверсія та інтроверсія, що в подальшому допоможуть студентам об'єктивніше ставитись до оточуючих, уникати конфліктів з ними, а отже, сприятимуть гуманізації стосунків. З метою практичного засвоєння ними даного матеріалу та формування в студентів індивідуально-зорієнтованого ставлення до оточуючих, використовуємо тестову методику [19, с. 5-7] та рольову гру:

1. Ви інтроверт, а ваша дружина яскравий екстраверт. На ваше запрошення тихо провести вечір, вона знову запрошує гостей. Ваші дії. Що ви повинні враховувати у стосунках з екстравертом, щоб уникнути конфліктів?
2. Ви мати сина-інтроверта. Запропонуйте йому гуртки, студії які б він охоче відвідував.

Після виконання завдань студенти формулюють висновок щодо особливостей екстравертованих людей: вони спрямовані на зовнішній світ, є

діяльними, рухливими, комунікабельними. Інтровертовані люди занурені у свій внутрішній світ, у свої почуття, прагнуть усамітнення. Ці особливості потрібно враховувати у процесі взаємодії з іншими людьми. Адже доведено практично, що люди, які характеризуються різними формами спрямованості особистості, можуть мирно співіснувати.

Підвищенню рівня віри в людину, в її гуманне начало сприяє матеріал з психології, присвячений розгляду «Я-концепції» особистості. Під час її вивчення студенти знайомляться з структурою концепції, із змістом понять «потреби», «мотиви», «ціннісні орієнтації». Вважаємо, що дана тема є однією з найважливіших з розділу «Персонологія» з огляду на формування в студентів об'єктивного ставлення до власних особистісних характеристик, формування адекватного рівня самооцінки та самоповаги. Розуміння природи механізмів психологічного захисту дозволить майбутнім екологам у ситуаціях соціальної та психічної екстремальності утримувати баланс своїх природних можливостей, запобігатиме формуванню негативізму та сприятиме поглибленню віри в людину.

Оскільки матеріал з теми «Я-концепція особистості» є особливо значимим для особистісного та гуманістично спрямованого зростання студентів, то під час його вивчення використовуємо методи навчання, що дозволять усвідомлено опанувати цим матеріалом. Теоретичні відомості пропонуємо у вигляді проблемної лекції. Інновації викладачів, як зазначають А. Дьомін та О. Дьомін, спрямовані на пошуки способів особистісно-розвиваючого навчання на лекції, зводяться головним чином до того, щоб частіше вводити студентів в активну особисту мисленнєву діяльність пошукового характеру, а проблемне навчання якраз і вирізняється тим, що дає можливість вводити студентів у ситуації, які спонукають їх до активізації мисленнєво-пошукових дій креативного плану. Вчені пропонують новий підхід до проблемної лекції – проблемну лекцію з використанням смислового пов'язувального стержня інтеграції знань. Чудовою властивістю смислового стержня інтеграції знань, на думку дослідників, є те, що за його допомогою можна будувати систему

взаємопов'язаних проблемних завдань і протягом лекції майже весь час вводити студентів у стан проблемних ситуацій. Розв'язали одну проблему, а за її рішенням постає друга. Завершили розв'язування другої проблеми, а з нього виникає наступна. За такої технології не тільки підвищується результативність осмислення студентами нових знань. Їх знання, їх інтелект збагачуються за рахунок формування креативних умінь. Тобто, на лекції відбувається розвиток пізнавальних сил студентів разом із оволодінням новими знаннями [63, с. 25-30].

На практичних заняттях віддаємо перевагу проблемним запитанням та завданням типу: «Який зв'язок існує між самозакоханістю та самоповагою, виявіть їх спільні та відмінні риси?» «Запропонуйте приклади осіб із різним рівнем самооцінки. Який вид самооцінки, на вашу думку, є найбільш прийнятним для формування члена колективу як лідера?» «Ви зустрічалися із людьми, які в групах відіграють соціальну роль відторгнутих. Чи впливає рівень самооцінки на ці явища? Запропонуйте з опорою на зміни в рівні самооцінки шляхи нейтралізації відторгнутих». «Відтворіть формулу самоповаги за У. Джемсом. Запропонуйте шляхи підвищення її рівня через узагальнення результатів опитування людей різного віку (наприклад, студентів і дорослих, викладачів, родичів). Як при виборі способу підвищення рівня самоповаги люди старшого віку використовують механізми психологічного захисту?» «Наведіть конкретні випадки ваших взаємовідносин у процесі навчальної діяльності з викладачами, коли ви скористались такими механізмами психологічного захисту як інтелектуалізація, заперечення та ін.?» «Яке відношення, на вашу думку, мають свідомість та несвідоме до використання людиною в якості механізму психологічного захисту заміщення?» «Наведіть приклади таких конфліктних ситуацій як внутрішньособистісна та міжособистісна. Запропонуйте способи їх нейтралізації з використанням механізмів психологічного захисту».

Особливу увагу звертаємо на захисні механізми особистості, що слугують збереженню самоповаги, усуненню внутрішнього дискомфорту і переживань.

Наголошуємо на позитивних сторонах та недоліках кожного із захисних механізмів. Рівень засвоєних знань щодо захисних механізмів особистості перевіряємо розв'язанням ряду психологічних задач:

Вкажіть, який із зазначених механізмів захисту діє в кожному із прикладів: витіснення, відхід, фантазування, регресія, раціоналізація, проекція, перенесення, реактивне утворення, компенсація, сублімація.

- Студент Олексій не підготував реферат. Щоб не принижуватися перед всією групою, він вдав, що в нього болить голова і опустив її на парту.

- В Оксани зламався автомобіль. У неї немає коштів на його ремонт, тому їй потрібно виходити з дому на годину раніше і їхати на роботу велосипедом чи йти пішки. Оксана каже, що таким чином вона економить гроші на бензині, крім того, їй подобаються фізичні навантаження.

- Дмитро давно забув про звичку гризти нігті. Та ставши студентом першого курсу, знову повернувся до старої звички.

- Марія, зірка жіночого футболу, під час гри травмувала ногу. Коли лікар сказав, що вона ніколи не зможе знову грати у футбол, вона почала старанно вивчати методику роботи футбольного тренера.

- Миколка рубав дрова і поранив руку сокирою. Дорогою до найближчого травматологічного пункту він згадав, які болючі ін'єкції йому робили, коли він минулого разу звертався в цей пункт за допомогою. Виявилося, що він пропустив потрібний поворот, і тепер, щоб знайти дорогу, йому потрібно запитувати.

- Максим любить викидати гроші на вітер. Він дає великі чайові, купує екстравагантні подарунки і часто грає в азартні ігри. Коли його бережлива дружина купила нові гардини, він звинуватив її в марнотратстві, заявивши, що старі гардини були кращими.

- Інесса дуже образилась на викладача, який оцінив її знання під час іспиту лише на «добре». що отримала на іспиті четвірку. Вона вибігла в коридор, з усієї сили гримнувши дверима.

- Ніна виховує чотирьох дітей. Вони живуть в старенькому будинку без опалення, води. Ніна любить мріяти про те, як вона виграє в лотерею і буде подорожувати і купувати гарний одяг.

- У Вадима постійно виникають проблеми у стосунках з мамою. Він її ніколи не слухає і постійно сперечається. Коли він вибирав малюнок для татуювання, то зупинився на великому серці зі словом „мама” всередині.

- Коли Ліза сердиться, вона сідає за піаніно. В такі хвилини вона створила вже декілька прекрасних джазових мелодій.

Як висновок, зазначаємо, що єдиною конструктивною стратегією поведінки в ситуації психологічного дискомфорту є сублімація, коли психологічна енергія спрямовується в інше русло: науку, мистецтво, громадську діяльність. Наприклад, якби кохання І. Франка було б взаємним і щасливим, світ не побачив би зразок інтимної української лірики «Зів'яле листя».

Звертаємо увагу на справедливість викладача в об'єктивному оцінюванні під час виконання практичних завдань. Справедливість викладача ми вбачаємо в неупередженому ставленні до студентів, здатності бути рівним у стосунках з усіма. Викладач не повинен виділяти улюбленців, безпідставно звинувачувати студентів. Проаналізувавши думки видатних педагогів про об'єктивне оцінювання, можна зробити висновок, що головне не оцінка, а судження, що супроводжує оцінку, в якому виявляється ставлення викладача як до досягнень студента, так і до його невдач.

Доречною є робота з підготовки студентами рефератів з проблеми «Як підвищити рівень самооцінки?». Результативним заняття з даної теми вважаємо тоді, коли студенти самостійно роблять висновок щодо значення самоповаги у формуванні впевненості особистості у своїх знаннях, здібностях, фізичних та психічних можливостях; у формуванні бажання до ефективної діяльності. Самоповага є важливим чинником поваги і визнання особистості з боку інших, престижу, репутації, позитивної оцінки і прийняття групою. Коли ж у людини

низький рівень самооцінки, вона незадоволена собою, їй властиве почуття власної неповноцінності, слабкості, залежності.

Перевірити засвоєні знання з теми «Я-концепція особистості» дозволять такі тестові завдання:

Додберіть для кожного поняття лівого стовпчика визначення з правого.

▪ «Я»-концепція	Уявлення людини про те, якою б вона хотіла бути.
▪ Самооцінка	Сукупність уявлень людини про саму себе.
▪ Ідеальне «Я»	Оцінка людиною своїх якостей і здібностей.

Вкажіть, які із зазначених нижче якостей припускають високу самооцінку (позитивна «Я»-концепція), а які – низьку самооцінку (негативна «Я»-концепція).

- Упевненість в собі _____
  - Комунікабельність _____
  - Наявність великих розбіжностей між образом ідеального „Я” та реальною поведінкою _____
  - Висока критика стосовно оточуючих _____
  - Самостійність _____
  - Можливість маніпулювати даною людиною _____
  - Чистосердечність _____
  - Надія лише на себе _____
  - Схильність вибрати легку роботу _____
  - Готовність сприймати критику _____
1. Який взаємозв’язок між «Я-концепцією» та самооцінкою?
- У людини з позитивною «Я-концепцією» буває висока самооцінка.
  - У людини з негативною «Я-концепцією» буває висока самооцінка.

- У людини з позитивною «Я»-концепцією дуже рідко буває висока самооцінка.
  - У людини з негативною «Я»-концепцією дуже рідко буває низька самооцінка.
2. Коли розпочинається формування «Я»-концепції?
- У дитячому віці.
  - У першому класі початкової школи.
  - В юності.
  - У зрілому віці.
3. Хто із наступних персонажів найвірогідніше має високу самооцінку?
- Женя, який постійно проводить час із студентами молодших курсів.
  - Катя, що надає перевагу самостійності.
  - Михайлик, який любить компліменти.
  - Толя, яким всі поминають.

Оцінюючи знання студентів, викладач має бути об'єктивним, вимогливим і справедливим (вимогливість і справедливість – складова особистості педагога-гуманіста).

В особистісному формуванні студентів важливу роль відіграє їхнє ціннісне становлення. А тому під керівництвом викладача вони засвоюють смисл понять «цінності» та «ціннісні орієнтації». Наголошуємо на естетичних (гармонія, насолода життям), соціальних, акцентуємо увагу на гуманних цінностях. Зазначаємо, що для людей з гуманним типом цінностей найголовніше – любов до інших. Найяскравіше гуманістичні цінності виявляються в альтруїзмі – готовності жертвувати власними інтересами на користь іншої людини або спільноти. У вигляді дискусії «Взаємозв'язок потреб особистості» виявляємо ціннісні орієнтації вихованців для корегування їх у майбутньому.

Запитання до дискусії

- 1) Які потреби притаманні особистості? Запропонуйте своє розуміння базових потреб.
- 2) Чи можна поділити потреби особистості на головні та другорядні?

- 3) Наведіть приклади взаємозалежності різних потреб особистості.
- 4) Які духовні потреби, на вашу думку, притаманні особистості?
- 5) Як дотримання Великого посту впливає на духовні потреби особистості?
- 6) Чи тотожні поняття дух та духовність?
- 7) Чим відрізняється духовна людина від бездуховної?
- 8) Чи погоджуєтеся Ви з думкою, що розвиток духовності притаманний лише віруючим?

Наголошуємо на тому, що ефективними заняття будуть лише тоді, коли їх проводить викладач-гуманіст демократичного типу з розвиненими вміннями особистісно орієнтованого спілкування. Головним принципом і ознакою цього типу є сприйняття партнера як індивідуальності, а не представника якоїсь соціальної категорії або групи. У демократичному спілкуванні завжди існує інтерес до співрозмовника і установка на те, що його особистісні якості гідні схвалення і поваги. Другий принцип полягає в тому, що у ставленні до нього існує своєрідна «презумпція невинуватості», коли поведінка співрозмовника трактується переважно на його користь, а всі компрометуючі обставини підлягають сумніву і ретельній перевірці. Студент оцінюється, насамперед, за його моральними та інтелектуальними якостями, причому розбіжності в поглядах не викликають недоброзичливих почуттів до нього. Якщо в судженнях або вчинках вихованця є негативні моменти, в ньому все ж таки намагаються відшукати позитивні сторони і можливість дати йому проявити себе з кращого боку.

Тема «Самоактуалізація особистості» є також надзвичайно значимою в напрямі гуманізації навчання студентів-екологів. Під час лекції наголошуємо на тому, що сутність самоактуалізації полягає у здатності людини розвинути себе, свої можливості, таланти, стати такою, якою вона повинна бути. Зазначаємо, що процес самоактуалізації неперервний і потребує від особи постійних зусиль, а кінцевою метою цього процесу є віднайдення такого способу мислення і форм поведінки, які б могли розкрити особу у всій повноті її можливостей.

За допомогою евристичної бесіди переконуємо студентів у тому, що незважаючи на всі життєві труднощі, люди прагнуть знайти своє місце в житті, максимально себе реалізувати. Тенденція особистості до саморозвитку за допомогою взаємодії з об'єктивною дійсністю, використання своїх талантів і можливостей називають само актуалізацією.

Під час практичного заняття обговорюємо способи досягнення самоактуалізації, описані А. Маслоу: повністю віддаватися своїм переживанням, щоб розкрити свою сутність; відмовитися від загальноприйнятої поведінки; не боятися робити вибір; бути чесним і брати на себе відповідальність; бути готовим не подобатися іншим; прагнути виконувати свою справу досконало; не приховувати своєї справжньої сутності. Як перевірка вивченого – письмове експрес-опитування (при цьому здійснюємо індивідуальний підхід до навчання). Студенти відповідають на одне із запитань, що стосується характеристики самоактуалізованої людини (за А. Маслоу): ефективне сприйняття реальності; прийняття себе, інших, природи; безпосередність, простота, природність; центрованість на проблемі; незалежність: потреба в усамітненні; автономія: незалежність від культури та оточення; свіжість сприймання; містичні переживання; громадський інтерес; глибокі міжособистісні відносини; демократичний характер; розмежування засобів і цілей; філософське почуття гумору; креативність; опір тиску культури.

Тема «Психологічні засади темпераменту» дозволяє студентам на біологічному рівні пізнати психологічну своєрідність людини. На практичному занятті (після прослуханої лекції) виконується тест на визначення формули власного темпераменту. Студенти переконуються, що людей «чистого» типу темпераменту майже не існує. За допомогою методу евристичної бесіди даємо характеристику сильних та слабких сторін усіх типів темпераменту. Зазначаємо, що ці знання про індивідуальні властивості нервової діяльності кожної людини допоможуть в подальшому знаходити швидше спільну мову з оточуючими, уникати конфліктів, досягти успіхів у діяльності. Студенти, виконуючи психологічні завдання, самостійно пізнають переваги сангвініків:

швидко засвоюють нове, придатні до роботи з сильними та несподіваними подразниками за умов змагань і конкуренції та їх недоліки – переоцінюють себе, недостатньо зосереджені, можуть бути легковажні та поверхневі; холериків: придатні до роботи у стресовій ситуації, є активні, енергійні, мають організаторські здібності; слабкою стороною є їхня недисциплінованість, конфліктність, нестриманість, слабкий самоконтроль. Сильна сторона флегматиків виявляється в їхній дисциплінованості, стабільності, регулярності і систематичності у роботі, витримці, пунктуальності; слабкість – у повільності дій, інертності, млявості, зовнішній байдужості, поганому переключенні уваги. Переваги меланхоліків полягають у їхній здатності до співчуття, у глибині і стійкості почуттів; недоліки в надмірній вразливості, зануренні у власні переживання, сором'язливості, замкнутості, повільності, швидкій втомлюваності. Поглибленню знань студентів з проблеми темпераменту та формування індивідуалізованого ставлення до інших людей сприяємо виконанням психологічних задач, формулюванням відповідей на проблемні запитання [18, с. 87-89].

Психологічні задачі, проблемні запитання до теми:

1. Зпонад 2000 років тому Гіппократ пояснював індивідуальні відмінності між людьми співвідношенням рідин, наявних у їхньому організмі. У першій половині минулого століття було відкрито залежність таких відмінностей від властивостей нервової системи людини і тварин. У світлі цих даних пояснення Гіппократа здавалося помилковим. Проте з'являються повідомлення про зв'язок індивідуальних відмінностей зі станом гормональної системи та обмінних процесів організму.

Чи мав рацію Гіппократ ? Що лежить в основі індивідуальних відмінностей між людям, на його думку?

2. За даними досліджень, для оволодіння навичками жонглювання потрібна така властивість нервової системи, як рухливість. Тому жонглерами не можуть стати люди з інертною нервовою системою. Проте ще більше значення має

лабільність: лабільні навчаються жонглюванню у двічі-тричі швидше за рухливих.

Про що свідчать ці результати? Чи є «кращі» і «гірші» властивості нервової системи ?

3. Кожна перешкода на тривалий час привертає увагу Павла: він може багаторазово переписувати роботу, прагнучи, щоб у ній не було помарок. Навчальний день втомлює хлопця, домашні завдання він виконує довго, йому постійно бракує часу. Він старанно планує свою роботу: перераховує, що потрібно зробити наступного дня й надалі. Зовсім інший його одногрупник Арсеній. Домашні завдання для нього – не головне. Він багато читає, стежить за книжковими новинками. Легко, не складаючи ніяких графіків., займається кількома справами. У нього завжди багато ідей, проте далеко не кожному він втілює в життя: або забуває про раніше прийняте рішення, або захоплюється чимось новим.

Про що свідчать такі відмінності між цими студентами? Хто з них досягне кращих результатів у навчанні?

4. Порівняння результатів роботи водіїв – представників слабкої і сильної нервової системи – показало, що не мали аварій і серйозних порушень не "сильні", як слід було б чекати, а "слабкі". Останні велику увагу приділяють плануванню і організації своєї роботи ("програють" маршрут, особливо на складних ділянках траси, частіше, ніж "сильні", проводять профілактичні огляди машини, уникають поїздок уночі).

Що виявило це дослідження? Які висновки випливають з нього?

5. Російські космонавти Валентин Лебедев та Анатолій Береговий провели разом на орбіті 211 діб. Ось їхні характеристики: «Валентин – людина дуже організована, вольова, цілісна, методично впорядкована. Дуже емоційний, але твердо володіє собою... Анатолій – більш імпульсивний, відкритий, захоплюється ідеями, фонтан пропозицій і ініціатив... Небагатослівна стриманість Валентина слугує стрижнем і опорою запальності Анатолія. Один мудро скаже два коротких слова, інший – десять гарячих, потім

обмінюються поглядом – задоволені один одним». Вони успішно виконали програму польоту, причому, як вважають фахівці, також завдяки сумісності темпераментів.

Про які властивості темпераменту цих космонавтів йдеться? На чому ґрунтується сумісність їхніх темпераментів?

6. У характеристиці абітурієнта Віктора М. зазначено: «Надає перевагу завданням високої складності. Зосереджений, витривалий у роботі, яка потребує терпіння. Легко переходить від одних дій до інших, виконує їх рівномірно, від початку до кінця. Йому притаманна висока розумова активність, він допитливий і любить показувати свої знання перед товаришами, вчителями».

Схарактеризуйте темперамент цього юнака. Яка його властивість виступає на перший план?

7. Студент Микола У. – неврівноважений, імпульсивний, рвучкий у рухах, дратівливий юнак. Він відгукується на будь-які події у студентському житті, приймає їх близько до серця. До кінця дня, як правило, втомлюється і потребує тривалого відпочинку, але у потрібний момент активізується і стає впевненою в собі людиною. Долаючи невпевненість, часто виступає на факультетських зборах, підтримуючи, як правило, думку декана. У Миколи немає великих здібностей, але завдяки наполегливості він навчається добре.

Які властивості притаманні темпераменту цього студента?

8. Студентку Тетяну М. викладачі характеризують як мляву, апатичну, боязку дівчину. На лекціях і перервах вона мовчазна, пасивна, емоційно невиразна, без особливого інтересу ставиться до навчання, погано встигає з математики. Тетяна не має авторитету в одногрупників. Натомість удома і серед подруг у дворі вона балакуча, активна, емоційно виразна. Тому батьки з недовірою ставляться до інформації куратора про поведінку дочки в університеті.

Які властивості темпераменту притаманні цій студентці? У чому їх особливості?

9. Уявіть, що до Вас звертається допитливий студент: «Люди, які мешкають у районах Землі, близьких до екватора, темпераментніші, ніж люди, що живуть у північних широтах. Письменники, описуючи, наприклад, скандинавів, з одного боку, й італійців, французів, з іншого, наділяють їх протилежними властивостями темпераменту. Чи означає це, що темперамент людини залежить від її проживання у певному географічному поясі?» *Що Ви відповісте йому?*

Заняття зі студентами стають більш ефективними, якщо їх проводить викладач із розвиненим особливим типом мислення – гуманістичним. Гуманістичне мислення спрямовується особистісною централізацією психічно здорової, психологічно культурної, гармонізованої людини.

Особистість у її соціальному аспекті студенти пізнають через опанування теми «Психологічні засади характеру». На лекції з цієї теми вони дізнаються, що характер належить до індивідуально-типологічних властивостей особистості, в ньому виражається ставлення людини до себе, до інших, до праці, до речей тощо. Якщо в поведінці людини виявляється її усталене ставлення до інших людей, можуть сформуватися такі риси характеру як принциповість, грубість, тактовність, правдивість; до себе – самолюбство, приниження, впевненість; до праці – ентузіазм, байдужість, старанність, серйозність; до речей – скупість, недбалість, акуратність. Характер кожної людини є цілісним, чотири типи симптомокомплексів, що складають його структуру, є взаємопов'язаними. Знаючи про зв'язок характеру з темпераментом можна прогнозувати стабільність деяких рис характеру. Володіючи знаннями про характер, залежність його від умов життя, виховання і самовиховання, про риси характеру, завжди можна деякі з них коригувати на кращі, гуманні.

Практичні заняття з теми «Психологія характеру» проводимо шляхом роботи з психологічними методиками щодо визначення акцентуацій характеру. Доречною є дискусія, яка дозволяє на основі визначених типів акцентуацій характеру студентів здійснити обговорення провідних рис акцентуацій та

значення їх у діяльності людини, у спілкуванні з іншими людьми: провідною рисою демонстративного типу акцентуації є егоцентризм; педантичного – нерішучість і сумніви; застрягаючого – стійкість афекту і надмірна образливість; збудливого – погані настрої і роздратованість; гіпертимного – підвищений настрої і оптимізм; дистимного – песимізм і серйозність; циклоїдного – періодичні безпідставні коливання настрою; тривожного – нездатність відстояти свою позицію, а у дитинстві – боязкість; емотивного – надмірна чутливість і вразливість [18, с. 100-101]. .

Засвоїти ґрунтовніше матеріал про індивідуально-психологічні особливості характеру допоможуть такі завдання:

1. *З числа наведених нижче положень про характер виберіть ті, які найбільш повно розкривають поняття «характер». Зробіть обґрунтування своєї відповіді.*

риса характеру виявляються за будь-яких обставин і умов;

риса характеру виявляються лише за відповідних типових обставин;

риса характеру – це ставлення особистості до певних сторін дійсності;

риса характеру – це певні способи дій;

характер - індивідуально своєрідний;

риса характеру є соціально типовими та індивідуально своєрідними;

характер – відображення суспільних відносин.

2. Давньогрецький філософ Теофраст (III ст. до н. е.) описав характери своїх сучасників. Ось що він пише про безтактну людину. «До зайнятого... приходять за порадою і вривається з натовпом бражників у дім своєї милої, коли та лежить у лихоманці. До вже потерпілого при поручительстві він звертається з проханням бути його поручителем... На весіллі він починає поносити жіночу стаття. Людину, яка тільки-но прийшла додому стомлена, він запрошує на прогулянку. До того, хто продав що-небудь, він може привести покупця, який пропонує більш високу ціну. На зборах, коли всі вже знають і зрозуміли суть справи, він встає і починає розповідати все спочатку... Коли раба карають

ударами батога, він стоїть поряд і розповідає, між іншим, як у нього якийсь раб повісився після шмагання».

Які висновки щодо характеру даної людини можна зробити з цього опису?

Чи залежить характер людини від історичного часу?

3. Описуючи характер тієї чи іншої людини, завжди вказують відмінні, лише їй притаманні властивості. Очевидно, при цьому мають на увазі ступінь їх відхилення від складових якогось «ідеального» характеру. Так, судження «чуйний, але не наполегливий» вказує на близькість першої властивості до ідеальної і віддаленість від неї другої.

Про що свідчить це явище? Чи існує ідеальний характер у реальному житті?

4. Група студентів мала схарактеризувати свого товариша, використовуючи лише прикметники. В результаті було отримано такий ряд слів": стриманий, серйозний, емоційно стійкий, сумлінний, ініціативний, чутливий, чуйний, творчий, активний.

Які з цих слів описують характер, а які темперамент? Як це можна визначити?

5. Німецький психолог Е. Кречмер помітив, що «чорт у простого народу значною мірою худий, з тонкою цапиною борідкою на вузькому підборідді. Інтриган – з горбом і покашлює. Стара відьма – з висушеним пташиним обличчям. Коли веселяться і говорять сальності, з'являється товстий лицар Фальстаф з червоним носом і блискучою лисиною. Жінка з народу з тверезим розумом – низькоросла, кругла, наче куля, і впирається руками в стегна». І далі: «Можливо, що ці образи, які викристалізувалися в народній фантазії завдяки багатовіковій традиції, є об'єктивними документами психології народів, результатами масових спостережень, яким, можливо, і вчений повинен приділити деяку увагу».

Чи отримало це спостереження наукове підтвердження? Чи виявляється характер у зовнішності людини?

6. Народна мудрість говорить: «Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю».

Про яку закономірність становлення характеру тут ідеться? Чи має вона наукове обґрунтування?

7. Е. Фромм ознакою характеру А. Гітлера вважає «пристрасне прагнення до всього мертвого, такого, що розкладається, гниє, нездорового. Це пристрасть робити живе неживим, руйнувати в ім'я одного лише руйнування. Це підвищений інтерес до всього суто механічного. Це прагнення розчленувати живі структури». Воно виявилось навіть у виразі обличчя Гітлера (міміка людини, що принохується), але головне – у руйнуванні життя. «Навіть якби Гітлер помер у 1933 р., [...] його, судячи з усього, вже можна було б діагностувати як некрофіла – на підставі детального вивчення його особистості і характеру. Стосовно його деструктивних дій, починаючи з нападу на Польщу і аж до наказу про руйнування більшої частини Німеччини і знищення її населення, – все це послужило б тоді лише підтвердженням характерологічного діагнозу, поставленого до цих подій».

Чи можна вважати такий характер нормальним? Як він міг сформуватись?

8. Віталій О. виховувався у неповній сім'ї. Мати працювала позмінно і тому часто залишала його в дитсадку на добу, не завжди приділяла йому увагу. Вже навчаючись у першому класі, хлопець був потайний, недобррозичливий, жорстокий щодо фізично слабших дітей. У старших класах Віталій зажив сумної слави одного з найнедисциплінованіших учнів школи. Ставши студентом, він потоваришував з групою підлітків, разом з якими скоїв злочин (побили і пограбували перехожого), після чого був направлений до спецучилища.

Що можна сказати про формування характеру цього учня? Чи можна було скорегувати цей процес у бажаному напрямку?

9. Дискусія: „Чи існує взаємозв'язок між звичним виразом обличчя людини та складом її характеру?

- 1) У чому полягає суть візуальної психодіагностики?
- 2) Чи можна отримати об'єктивні дані шляхом візуальної психодіагностики?
- 3) Як ви розумієте вислів «Вдягає маску»?
- 4) „Вдягання маски – це позитивне чи негативне явище?»
- 5) Поясніть вираз «Американська посмішка».

Підсумком розділу «Персонологія» є розуміння студентами того, що «поганих і добрих» людей немає. Кожна людина – яскрава індивідуальність, особистість із своїм типом темпераменту, характером, типом акцентуації характеру. Стосунки між людьми будуть гуманними лише тоді, коли всі ці особливості враховувати, ставитись до інших толерантно, працювати над собою, постійно вдосконалюючись, поглиблювати у собі кращі риси характеру, використовувати сильні сторони темпераменту, самоактуалізовуватися. Проте основним підґрунтям гуманних взаємовідносин є визнання кожним кожного найвищою цінністю. Ніколи не буде гуманних взаємовідносин, якщо бракує взаємного визнання, справжньої рівності, шанування. Будь-яка фальш, упередження, зверхня поведінка стають на заваді добрих взаємовідносин. Правдивість, щирість, делікатність, визнання прав іншого – це вияв природного закону в людині, святий обов'язок кожного викладача-гуманіста..

М. Амосов, відомий вітчизняний учений, хірург колись зауважив: «Якби людина була нездатною до переживань, яким би одноманітним був наш світ». Саме в напрямі пізнання різноманітності людського оточення суттєву роль відіграє така тема з психології як «Емоційно-вольова сфера людини». З використанням аудіо-візуальних методів навчання (демонструємо зразки різних емоційних станів людини) під час лекції студенти знайомляться з поняттям емоцій, почуттів; їхніми властивостями; емоційними станами людини; стресом та шляхами його подолання. Акцентується увага на позитивних емоціях, наприклад, радість – переживання великого душевного задоволення; джерелом радості є наші гуманні стосунки з іншими людьми і успішна діяльність. Наголошується на руйнівній силі негативних емоцій, таких як відраза,

презирство – переживання цінності і значимості власного «Я» на тлі нехтування «Я» іншої людини.

На практичному занятті під час диспуту «Гуманістичний кодекс майбутнього фахівця-еколога» студенти з використанням знань про емоційно-вольову сферу особистості, робили узагальнення про те, що особливо важливими для майбутнього еколога-гуманіста є альтруїстичні почуття, які виникають на основі потреби у допомозі іншим людям (тривога за долю інших, співпереживання, співчуття); естетичні почуття, пов'язані з переживанням краси, вишуканості; релігійні почуття та, особливо, моральні почуття (відповідальності, честі, патріотизму). Студенти експериментальних груп готували доповіді, які заслуховувались на заняттях. Доповіді стосувались найскладніших моральних почуттів людини – дружби, любові, кохання, що є основою гуманістично спрямованої особистості. Ефективною в аспекті формування позитивних емоцій студентів є дискусія «Чи завжди позитивно сором'язливість впливає на людей?», яку проводили на основі таких запитань та положень:

- 1) Сором'язливість – це почуття чи риса характеру?
- 2) Коли сором'язливість заважає людині?
- 3) З якими почуттями пов'язана сором'язливість?
- 4) Хто більш комфортно почуває себе: сором'язлива чи несором'язлива людина?
- 5) Чи сприяє сором'язливість самореалізації у професійній діяльності?
- 6) Сором'язливість – явище вроджене чи набуте?
- 7) Чи впливає сором'язливість на настрій?

Проводились практичні заняття, присвячені психології стресу та шляхам боротьби з ним. Вважаємо дану тему доцільною з огляду на проблему нашого дослідження, оскільки висока тривожність знижує ефективність діяльності людини, гальмує її в напружених ситуаціях, викликає невпевненість у своїх здібностях, знаннях; є однією з причин негативного соціального статусу особистості, бо її поведінка характеризується емоційною неврівноваженістю,

роздратуванням і непорозумінням з оточуючими. Застосовували метод дискусії «Взаємозв'язок стресу та стану здоров'я людини»:

1. Науково обґрунтуйте позитивний вплив стресу помірної сили на психічні процеси та на фізіологічні властивості людини.
2. Охарактеризуйте вплив першої, другої та третьої фаз стресу на стан здоров'я людини.
3. Поясніть смисл понять «стрес лева» та «стрес кролика».
4. Як ви розумієте вислів: «Сум, який не проявляється у сльозах, змушує плакати інших».

Розвиткові здатності до виявлення індивідуальних, творчих здібностей студентів сприяло наступне завдання.

Завершіть стародавню притчу, використовуючи знання про емоції, стрес, дайте пояснення описаному явищу.

«Куди ти йдеш?» – запитав мандрівник, зустрівшись з Чумою. «Іду в Багдад. Мені потрібно заморити там п'ять тисяч чоловік». Через кілька днів той же мандрівник знову зустрів Чуму. «Ти сказала, що замориш п'ять тисяч, а заморила п'ятдесят», – сказав він їй. «Ні, – заперечила Чума, – я загубила лише п'ять. Решта померли від...».

Студенти експериментальних груп після практичного виконання тесту «Де приховуються ваші стреси» працювали над виконанням завдань, які формують уміння з подолання стресового стану. Індивідуальне завдання готується і його результати практично демонструються заздалегідь підготовленим студентом (Додаток В).

Людяною людину робить одна з найважливіших потреб – потреба у спілкуванні. Жодні здібності не приведуть людину до успіху, якщо вона некоммунікбельна. Тому ключовою темою при вивченні дисципліни «Психологія» є «Психологія спілкування». На лекції наголошуємо, що нестача комунікбельності спричиняє замкненість, напруженість, роздратованість, агресивність, збіднює емоції і мовлення, тобто, не сприятиме формуванню гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця з екології. На

лекції студенти знайомляться з поняттям про спілкування, вивчають його функції, види, засоби, стилі. За допомогою проблемних запитань студенти роблять висновок, що гуманістично спрямований фахівець буде надавати перевагу таким стилям спілкування, як «спільна творчість», «дружня прихильність»; уникатиме стилів «дистанція» і «загравання» та повністю відмовиться від стилю «залякування» та «менторського» стилю.

Професійна діяльність екологів відбуватиметься здебільшого за офіційних обставин, а тому доречним є вивчення студентами матеріалів про ділове спілкування та його культуру. Ділове спілкування нерідко порівнюють з грою в шахи, де неможливо «закреслити» непродуманий хід. Раз його вже зроблено, ситуація змінюється, і наступні ходи необхідно вже робити за нових умов. Досвід показує, що в практиці ділового спілкування має особливе значення вміння говорити, слухати, ставити запитання, сприймати партнера, стримувати емоції.

Студентів переконуємо, що оберігаючи власний час і час своїх колег по управлінню чи підприємництву, необхідно дотримуватися вивірених практикою життя неписаних правил проведення ділового спілкування: елементарно вислухати і не перебивати людей, особливо коли вами обурені; потрапивши у складну ситуацію, – слухати, намагаючись зрозуміти; бути тактовним (ввічливість обеззброює – важко бути грубим, коли інший поводить себе ввічливо і коректно); при необхідності дати відступити протилежній стороні з гідністю; дотепність – сильна зброя, але нею потрібно користуватися в коректній формі; вміти вчасно промовчати; про що б не йшла мова, треба вміти говорити, зробити все належне, щоб інша сторона вас зрозуміла. Для того, щоб повідомлення було сприйняте правильно, необхідно: добре знати тематику зустрічі; спланувати своє повідомлення; не нехтувати фактами; намагатися привернути до себе увагу; стежити за своєю мовою; говорити задля досягнення мети.

Процес формування навичок ділового спілкування передбачає й вироблення вміння слухати. Німецький соціолог Вальфіш Рулен навіть

сформулював аргумент мовчання: якщо ваш співрозмовник роздратований, якщо ви самі роздратовані, якщо ви довго говорили, – помовчіть, дайте сказати іншим; якщо вам дали слово, а те, що ви хотіли сказати, вже висловили інші, відмовтеся від повторення; коли вам хочеться поговорити про власні справи, а вас слухають сторонні люди, яких це не цікавить, – промовчіть; якщо ви недостатньо обізнані з певним питанням; краще промовчіть, аби не образити гідності інших; мовчіть у ситуації, в якій своєю розмовою ви б могли мимоволі розкрити довірену вам таємницю; не слід бути надокучливим співрозмовником і завжди потрібно слідкувати за своїм настроєм.

Оскільки нашими слухачами є молодь, окремо розглядаємо на лекції питання сімейного спілкування: типові проблеми подружнього спілкування та поради щодо уникнення конфліктів. Наголошуємо, що їх основною причиною є саме манера спілкування, яка спричиняє конфліктну налаштованість партнерів і робить причинами конфлікту те, що за іншого характеру спілкування не спричинило б жодних загострень.

Розглядаючи питання «Ефективне та конфліктне спілкування», наголошуємо на тому, що ефективне спілкування передбачає однакове сприймання і тлумачення партнерами того, що вони повідомляють один одному. Необхідною умовою успішного процесу спілкування є відповідність поведінки людей, що взаємодіють між собою, взаємним очікуванням. Цьому сприяють комунікативні уміння, які виробляються на основі комунікативних здібностей і певних особистісних рис. Необхідно в собі виробляти такі риси як комунікабельність, контактність, високий інтерес до інших людей, товариськість, відсутність тривожності та упередженості, адекватний зворотний зв'язок, пластичність поведінки, артистизм, оптимізм, уміння передбачати поведінку інших людей. Ці риси розвиваються на основі спостережливості, симпатії до людей, прийняття їх такими, якими вони є. Якщо вже виникає зіткнення ідей, інтересів, потреб, тобто, конфлікт, то потрібно уникати деструктивного впливу конфлікту (стрес, гнів, насильство психологічне і фізичне). Гуманістично спрямована особистість завжди буде намагатися

вирішити конфлікт шляхом співробітництва та компромісу, а уникатиме шляхів нездорового суперництва, пристосування.

Великої уваги надаємо підготовці та проведенню практичних занять з теми «Психологія спілкування». Заняття проходять у вигляді диспутів, рольових ігор, виконання тестових методик, із застосуванням методу «мозкового штурму», комунікативних тренінгів та ін.

1. Рольова гра «Гідна відповідь».

Мета: закріпити знання студентів про стилі спілкування; розвивати акторські здібності; виховувати вміння у будь-якій життєвій ситуації залишатися гуманною людиною.

Студенти об'єднуються попарно, кожна пара отримує окреме завдання.

Можливе завдання – продемонструйте різні стилі відповіді (агресивний, невпевнений, впевнений, гідний, образливий і т. ін.) в конкретній ситуації.

На службовому засіданні вас критикує підлеглий. Звинувачує вас у тому, що ви до нього ставитеся упереджено і надмірно контролюєте його діяльність. Ви говорите...Він відповідає..

Під час роботи ваш підлеглий зіпсував обладнання, яке дороге коштує. Ви говорите...Він відповідає...

Ви познайомилися із гарним юнаком. Вже два місяці спілкуєтесь. Ваша близька подруга вам говорить: «Ти знаєш, мені сподобався твій Юрій, запрошу його до кінотеатру!» Ви говорите... Вона відповідає...

2. Ділова гра «Новий автомобіль екологічної служби»

Мета: закріпити знання студентів про конфліктне спілкування; повторити причини виникнення конфліктів; формувати уміння використовувати стратегії поведінки людей під час конфлікту; виховувати повагу до інших; переконати в ефективності стратегії співробітництва та компромісу (Додаток Д).

3. Творче завдання. За допомогою жестів і міміки передайте зміст прислів'я так, щоб інші студенти могли «прочитати» його. Прислів'я для інтерпретації:

1. Баба з возам – коням легше.

2. Не кажи «гоп» поки не перескочиш.
  3. Хочеш їсти калачі – не сиди на печі.
  4. Добрі слова – лікують, погані – вбивають.
4. Промова

Заключною частиною роботи над даною темою є підготовка студентами промови на одну із запропонованих тем («Мое місто», «Моя улюблена справа», «Улюблена книга» та ін.). Промова готується протягом 10 хвилин після короткого інструктажу викладача, який наголошує на структурі промови, особливостях використання простору, візуального контакту, міміки та жестів, зовнішнього вигляду оратора. Студенти не попереджаються про відеозйомку їхньої промови з метою уникнення зайвого хвилювання. Кожен виступ знімається на камеру, а потім проєктується на екран і обговорюється колективно. У доброзичливій манері надаються поради щодо оптимізації виступу кожного із студентів в майбутньому. Такий вид роботи допомагає перебороти страх студентів виступати перед аудиторією, камерою; розвиває вміння зв'язного мовлення, вчить бути толерантним до помилок інших; є одним із активних методів навчання, і, як перевірено нами на практиці, одним із улюблених і ефективних завдань для студентів.

Працюючи над темою «Психологія спілкування», не слід забувати, що найкращим його зразком є педагогічне спілкування. У ньому має значення все: як зустріти групу, як поводитися, яку міміку, які слова вживати тощо. Педагогу-гуманісту слід обдумувати висловлювання з «установкою на позитив»: «Вважаю, що результат вашого пошуку буде позитивний»; «Не сумніваюся, шановні студенти, що Ви засвоїли тему добре»; «Думаю, що для Вас це завдання не буде складним». Педагогу доречно вводити у своє висловлювання позитивну оцінку і тоді, коли він намагається схилити студента до реалізації своїх намірів: «Знаю, ви згодні зі мною»; «Хочу порадити добре підготуватися до виконання модульного тестового завдання»; «Думаю, Ви вже підготувалися до практичного заняття».

Антигуманним є вживання таких висловлювань, як «Не галасуйте, бо зараз будете відповідати на мої запитання», «Чого мовчите?»; «Чого не слухаєте?»; «Так, достатньо, сідай!». На думку психологів, такі звертання не стимулюють пізнавальної активності, а створюють психологічні бар'єри між студентами і педагогом.

Педагогічна етика і такт (як одні із складових гуманістичної особистості педагога) передбачають не рольове, а особистісне спілкування, яке виявляється у підтримці, співчутті, щирості, утвердженні людської гідності, довіри [184, с. 144-152].

Так як особистість людини формується у соціальних групах, одне із занять присвячуємо вивченню теми «Соціальна психологія групи». Різний соціально-психологічний статус особи в групі відображає внутрішню групову диференціацію, яку ми практично вивчаємо за допомогою методів соціометрії та референтометрії (за Дж. Морено). Процедура полягає в тому, що кожному члену групи пропонують відповісти на запитання типу: «З ким би ти пішов у розвідку?», «З ким би ти залишився на безлюдному острові?», «Хто для тебе в житті є зразком?» і т. ін. На основі частоти виборів будується соціограма, яка показує статус кожного з членів групи. Це може бути статус «зірки», «лідера», «вибраного» та «ізолюваного». Студенти роблять висновок, що «зірок» обирають найчастіше, бо в групі вони є популярними. «Лідери» по частоті вибору стоять на другому місці. «Вибраних» обирають найрідше і лише друзі чи рідні. Нарешті, «ізолюваних» не обирає жоден із членів групи, з ними ніхто не хоче співпрацювати. Найчастіша причина такого становища – рівень самооцінки та психологічна несумісність з іншими членами групи. Наголошуємо на тому, що як майбутні керівники, студенти мають володіти знаннями про психологію групи та не допустити у своїх колективах наявності аутсайдерів. Студенти мають зрозуміти, що «ізолюваний» не «погана» і «страшна» людина, а лише психологічно несумісна саме з цим колективом, а в іншому може відразу зайняти позицію «бажаного».

Будучи членом суспільства, людина одночасно виконує декілька ролей, наприклад, сина, студента, друга. Кожна особа виконує свої ролі по-різному, виходячи із власного індивідуального досвіду. Наголошуємо, що багатогранність ролевих позицій породжує їхню суперечливість, а це, у свою чергу, стає причиною ролевих конфліктів (повторюємо матеріал з теми «Ефективне та конфліктне спілкування»). Більш детально розглядаємо питання згуртованості групи. Під час бесіди доходимо висновку, що одним із найважливіших аспектів групової згуртованості є сумісність людей. Необхідною умовою для інтеграції індивіда в групі є функціональна, фізична та психофізіологічна сумісності. Для того, щоб відчувати себе комфортно у групі, студенти повинні знати феноменологію малих груп: соціальну фасилітацію, соціальну інгібіцію (а не звинувачувати у поганому виконанні добре відомої справи себе), феномен Рингельмана, феномен духу групи та групового тиску. Ставимо проблемне запитання: «Конформізм у поведінці – добре чи погано?» Студенти зазначають, що конформна поведінка відіграє подвійну роль у життєдіяльності людини. З одного боку, якщо правильнішим є погляд групи, вона допомагає відкорегувати погляд групи; однак, з іншого, вона заважає утвердженню незалежної поведінки та самостійних поглядів людини. Зв'язок із групою буде міцніший і триваліший, якщо прийняття її норм відбувається на ґрунті внутрішнього схвалення, а не конформізму.

Доречно зазначити, що ефективність групової діяльності залежить не лише від її розміру, композиції, стилю керівництва, а й від особистісних взаємовідносин, які склалися між членами групи. Якщо вони гуманні, толерантні, то й результат буде кращий. Саме міжособистісні взаємовідносини створюють психологічний клімат (груповий настрій).

Розділ «Пізнавальні процеси особистості» студенти опрацьовують самостійно. Під час перевірки засвоєних знань акцентуємо увагу на тому, що незважаючи на спільні для всіх людей особливості пізнавальних процесів, кожен з нас наділений індивідуально-своєрідними відмінностями їх вияву. Переконатися в цьому нам допоможе низка практичних тестових завдань.

Наприклад, при сприйманні інформації в людини можуть домінувати зорові, слухові чи тактильні образи. Залежно від домінування цих образів, людей можна поділити на візуалів, аудіалів та кінестетиків. Якщо ми нехтуємо особливостями сприймання людей, то можуть виникати постійні непорозуміння та конфлікти у стосунках із ними. Наприклад, можна безпідставно звинуватити людину в її підозрілості чи неуважності лише через те, що вона при розмові з вами не підтримує візуального контакту. А виявляється співрозмовник може бути аудіалом, і, навпаки, його погляд вбік означає зосередженість на розмові.

Отже, насичуючи загальну психологію гуманістичним змістом, ми показуємо студентам, що знання психології людини потрібне: для професійного становлення фахівців природничих наук; для пізнання таємниць людських потреб, цінностей, прогнозування, як ці досягнення застосує кожна конкретна людина чи група людей; що творцем цих досягнень є також людина, якій характерні творчі злети і падіння, сприятливі і критичні періоди розвитку, якій властиві загальні закономірності сприймання, збереження і забування інформації, а також відмінності, які роблять її неповторною індивідуальністю; що усім цим багатством людської психіки потрібно вміти керувати; що знання допоможуть людині на шляху самореалізації і саморозвитку; допоможуть стати більш толерантними, доброзичливими та людяними, тобто, гуманними.

Та все, зазначене вище, буде результативним, якщо педагог є зразком гуманної особистості, а в його діяльності студенти відчуватимуть справжню любов і повагу до себе. Бо тільки щира любов і глибока повага педагога до вихованців породжують відповідну любов і повагу до нього, до його ідей, поглядів, переконань, знань, які він вчить здобувати.

Експериментальне гуманістично орієнтоване навчання майбутніх екологів відбувалося і на заняттях із спеціальної дисципліни «Екологічна психологія» за розробленою нами навчальною програмою (Додаток Е).

Вступне заняття з даного курсу починаємо з виконання практичних завдань: тест «Скільки місця я займаю на землі»; тест «Натурофіл» (за методикою С. Деребо та В. Ясвіна, спрямований на діагностику рівня розвитку

та структури інтенсивності суб'єктного ставлення до природи непрагматичної діяльності). Розглядаємо та обговорюємо метафору «трагедія общинних вигонів» (запропонував еколог Гарретт Хардін). Студенти наводять приклади необачної екологічної поведінки, коли шкода кожної окремої людини для довкілля є незначною, проте загальна шкода дуже велика, катастрофічна. Таким чином, зазначаємо основні завдання екологічної психології, що полягають в аналізі розвитку екологічної свідомості; аналізі механізмів формування та функціонування екологічної свідомості; аналізі індивідуальної та групової специфіки екологічної свідомості; дослідженні психологічних особливостей взаємодії людини з довкіллям.

В аспекті формування гуманістичної спрямованості особистості майбутнього фахівця-еколога провідною є тема «Ставлення до природи як предмет психологічного дослідження». За допомогою евристичної бесіди майбутні фахівці знайомляться з параметрами суб'єктивного ставлення до природи (базовими та параметрами другого порядку); вивчають компоненти інтенсивності суб'єктного ставлення до природи. За допомогою проблемних запитань розглядаються психологічний зміст основних типів суб'єктного ставлення до природи. Теоретичний матеріал ілюструється наведеними студентами прикладами. Кожен з них намагається ідентифікувати себе з типом суб'єктного ставлення до природи; визначаються переваги та недоліки кожного із зазначених типів. Як перевірка засвоєного матеріалу – виконання практичних завдань.

I. Експрес-диктант. Напишіть назву психологічного типу суб'єктивного ставлення до природи та наведіть до нього власні приклади:

1) Для особистості з даним типом ставлення властиве об'єктне сприймання світу природи. При контактах з природними об'єктами не переслідує мету отримати «корисний продукт». Особистість орієнтована на естетичний характер дій по відношенню до природних суб'єктів (перцептивно-афективний об'єктно-непрагматичний тип).

- 2) Це тип багатьох вчених-зоологів. В основі діяльності з природними об'єктами лежить непрагматична мотивація. Особистість намагається більше дізнатися про об'єкти природи, при цьому не допускає до нього деструктивних дій (когнітивний суб'єктно-непрагматичний тип).
- 3) Суб'єктне ставлення особистості виявляється у пізнавальній сфері, але мотивом є не радість від самого пізнання, а отримання знань для подальшого прагматичного використання. Наприклад, вчений зооінженер вивчає детально біологію вівці, встановлює з нею «дружні» стосунки для того, щоб потім дати поради, як отримати більше шерсті (когнітивний суб'єктно-прагматичний тип).
- 4) Тип «технократів», браконьєрів (практичний об'єктно-прагматичний тип);.
- 5) Це активні учасники різних екологічних рухів. Життєве гасло даного психологічного типу : «Все, що неприпустимо по відношенню до людини, неприпустимо й по відношенню до природного об'єкта» (вчинковий суб'єктно-непрагматичний тип).
- 6) Виписати у дві колонки параметри суб'єктного ставлення до природи:
  - 1) базові параметри; 2) параметри другого порядку: емоційності, ширини, узагальненості, домінантності, когерентності, інтенсивності, усвідомленості, свідомості, принциповості, стійкості.
- 7) Даний параметр характеризує суб'єктивне ставлення по осі «залежне-незалежне». Це показник взаємозв'язку ставлення з усім комплексом принципів, прийнятих особистістю, і готовністю їх відстоювати при натиску: параметр когерентності, параметр узагальненості, параметр принциповості.
- 8) Людина може розгорнути діяльність з природним об'єктом для отримання якогось корисного продукту: наприклад, вирощувати індичку, щоб потім поставити на Різдво на стіл; утримувати собаку, щоб та охороняла дім і т.ін. Це найчастіша модель взаємодії з природою: прагматична, непрагматична.
- 9) Ставлення господарки до своєї корови, яку вона лагідно кличе Мандаринка, розмовляє з нею, співпереживає, є: об'єктно-прагматичним, об'єктно-непрагматичним, суб'єктно-прагматичним, суб'єктно-непрагматичним;
- 10) Модальність у справжніх любителів природи є...

11) Ставлення сім'ї до старого kota, якого годують через жалість, але з ним ніхто не грається, майже не розмовляють, є...

II. Індивідуальні завдання:

- Сформулюйте специфіку значення понять «особистісний зміст», «установка», «суб'єктивне ставлення».

- Наведіть приклади, що ілюструють взаємозв'язок Вашого суб'єктивного ставлення до когось (чогось) і відповідних вчинків.

- Продемонструйте на прикладах різницю між параметрами «усвідомлене» і «свідоме» ставлення до природи.

- Покажіть різницю між перцептивно-афективним компонентом інтенсивності ставлення до природи і таким його параметром, як «емоційність».

- Назвіть природні об'єкти, до яких у Вас сформувалося суб'єктне ставлення: а) об'єктно-прагматичної модальності; б) суб'єктно-непрагматичної.

III. Творча письмова робота. Опишіть Ваше суб'єктне ставлення до природи в цілому, використовуючи всю систему його параметрів. Який тип суб'єктного ставлення до природи в цілому характерний для Вас особисто?

Логічним продовженням вивченого матеріалу є тема, що розкриває різні аспекти суб'єктного сприймання світу природи та механізми суб'єктифікації природних об'єктів. Специфіка суб'єктного сприйняття природних об'єктів полягає в тому, що сприймаючий сам наділяє їх суб'єктністю. Це може відбуватися на основі анімізації, антропоморфізації, персоніфікації і суб'єктифікації. Студенти як майбутні фахівці з природоохоронної діяльності повинні зрозуміти, що найважливішим з цих механізмів є суб'єктифікація – процес і результат наділення об'єктів і явищ світу здатністю здійснювати специфічно суб'єктні функції, в результаті чого вони відкриваються тому, хто сприймає як суб'єкти.

Важливою у напрямі формування суб'єктного ставлення до природи студентів-екологів є тема «Механізми формування суб'єктного ставлення до природи по перцептивному, когнітивному та практичному каналах». Студенти засвоюють такі поняття як: «релізер», «психологічний релізер», «соціальний

психологічний релізер», «психологічний релізер когнітивного каналу». Всі приклади ілюструються на лекції за допомогою уривків з художніх творів чи фрагментів картин. Важливе значення у формуванні суб'єктного ставлення до природного об'єкта, особливо по практичному каналу, має характер діяльності з ним, в який включено людину. Існують чотири основних типи діяльності з природним об'єктом.

- 1) Використання всього природного об'єкта чи його частини в якості якогось-небудь «корисного продукту», при цьому припиняється подальше існування даного об'єкта природи.
- 2) Використання частини природного об'єкта або продуктів його життєдіяльності, але при цьому сам об'єкт природи продовжує своє існування.
- 3) Використання якої-небудь функції природного об'єкта, яка в даному випадку є «корисним продуктом», при цьому не припиняється існування ні природного об'єкта в цілому, ні окремої його частини.
- 4) Невикористання природного об'єкта як «корисного продукту».

Студенти роблять висновок, що у майбутнього гуманістично спрямованого фахівця-еколога домінує суб'єктно-непрагматична модальність ставлення до природи, але й зазначають, що мотивом природоохоронної діяльності може бути і «дальній прагматизм». На найвищому рівні ідея захисту природи обґрунтовується таким чином: «Потрібно зберегти всі види тварин і рослин, навіть ті, які здаються не зовсім корисними, оскільки в майбутньому наші нащадки можуть знайти спосіб їх використовувати для своєї мети».

Орієнтовні питання для бесіди з даної теми:

- Чим відрізняються поняття «релізер» і «психологічний релізер»?
- Наведіть приклади використання психологічних релізерів у рекламі.
- Назвіть тварин та рослин, від яких одночасно поступають і позитивні, і негативні природні психологічні релізери.
- У чому проявляється специфіка впливу вітальних релізерів?

- У чому полягає відмінність між природними і соціальними психологічними релізерами?

- Наведіть приклади соціальних психологічних релізерів архетипічного та етнопсихологічного походження.

- Наведіть приклади соціальних психологічних релізерів естетичного та етичного характеру.

- Наведіть приклад ієрархії психологічних релізерів.

- Яка роль установок у процесі формування суб'єктного ставлення до природних об'єктів?

- Змодельуйте процес формування суб'єктного ставлення дресирувальника до слона.

Відповідно до завдань нашого дослідження та завдань екологічної психології ключовою темою з даного курсу є тема «Проблеми екологічної свідомості». На лекції зазначаємо, що засоби вирішення кризової ситуації у відносинах суспільства і природи необхідно шукати в самих причинах її виникнення. Особливості людської діяльності породжують сучасну кризу у взаємовідносинах суспільства та природи і вони ж дають головні передумови для уникнення глобальної екологічної катастрофи. Людська діяльність має свідомий, доцільний характер та її особливості, значною мірою, зумовлені рисами свідомості. Свідомість прийнято визначати як найвищу форму відображення. Часто екологічну свідомість визначають як відображення соціальних, природних та специфічних соціально-екологічних законів функціонування системи «Суспільство-природа», що виступають об'єктом відображення цієї форми суспільної свідомості. Іноді, акцентуючи увагу на причині виникнення цього феномена, екологічну свідомість визначають як усвідомлення людиною, суспільством екологічної ситуації, що складається, свого нерозривного зв'язку з природою, вміння та звичку діяти по відношенню до природи так, щоб не порушувати зв'язків та колообігів природного середовища, сприяти його покращанню для життя нинішнього та майбутнього поколінь. Залежно від типу екологічної свідомості існує чотири типи стосунків

людини та довкілля: егоорієнтований природоцентризм; екоорієнтований природоцентризм; егоорієнтований антропоцентризм; екоорієнтований антропоцентризм.

Під час характеристики даних типів спонукаємо студентів до думки, що людство може позбутися антропоцентризму лише декларативно, але людина завжди сприйматиме довкілля як навколишнє середовище і центром у цьому середовищі буде все-таки людина. Проте існує суттєва відмінність між людиною-господарем, що з любов'ю турбується про облаштування свого довкілля, та загарбником, що лише знищує, грабує і не планує далі жити в цьому довкіллі. Наголошуємо на тому, що екологічна свідомість формується насамперед завдяки стимулюванню екологічного мислення як одного із компонентів екологічної свідомості.

Семінарське заняття проводимо у вигляді «круглого столу». Обговорення проблеми відбувається на принципах демократичності та рівноправності всіх учасників. Тема для обговорення «Формування екологічної свідомості». Критика під час обговорення неприпустима, оскільки кожен учасник може висловитися щодо цієї проблеми.

Тему «Екологічні установки та екологічна поведінка» вивчаємо за допомогою командної ділової гри. Студенти заздалегідь знайомляться з матеріалом до теми. Групу студентів на практичному занятті поділяємо на дві підгрупи. Одна підгрупа пропонує різні методи для формування екологічної поведінки (ґрунтуються на посиленні мотивації або на посиленні помітності проблеми), а друга підгрупа намагається виступити щодо 1-ої опонентом. Наприклад, перша група пропонує систематичну винагороду за екологічно доцільну поведінку (гроші за зібрану склотару та макулатуру). Друга група зазначає, що цей метод є дорогим, а екологічна поведінка в даному випадку не переросте в екологічну установку. Як підсумок заняття – сформовані студентами основні принципи пропаганди екологічної поведінки:

- 1) нагадування про екологічно доцільну поведінку має бути помітним, яскравим;

- 2) необхідно робити акцент на втратах, а не на виграші, оскільки «перспектива» втратити те, що люди вже мають, породжує сильнішу мотивацію, ніж перспектива отримати щось додатково;
- 3) потрібно пропагувати позитивний образ громадянина-гуманіста, що свідомо ставиться до проблем охорони та збереження довкілля;
- 4) з користю для екології застосовувати такі маніпулятивні соціально-психологічні закони, як закони обов'язку та послідовності.

До вивчення теми «Вплив криз і катастроф на екологічну свідомість» також підходимо творчо. На теоретичному занятті (лекція з елементами бесіди) студенти за допомогою проблемних запитань розкривають зміст понять: «екологічна криза» та «екологічна катастрофа»; вивчають типологію екологічних криз та типи катастроф. На практичному занятті обговорюються художні фільми-катастрофи («Армагедон», «Післязавтра», «Смерч», «Цунамі»), науково-популярні фільми (серія програм «Катастрофи», «Планета в небезпеці») та комп'ютерні ігри («Сталкер», «Dark Sector»). Один із – них переглядаємо. Обговорення проводимо за допомогою таких запитань: у фільмі зображена катастрофа чи криза? Якщо криза, то проаналізуйте її за такими критеріями: за фактором; об'єктною визначеністю; ієрархічним статусом; здійснюваним ефектом. Якщо фільм-катастрофа, то яке джерело її виникнення?

Особливу увагу звертаємо на соціально-психологічні проблеми, що виникають під час екологічних катастроф (паніка, чутки, проблеми адаптації до різкої зміни екологічної ситуації й укладу життя, втрата близьких, втрата сенсу життя).

Тема «Методологічні проблеми екологічної освіти та виховання» за навчальною програмою виноситься на самостійне опрацювання [17]. Студенти готують доповіді (диференційований підхід) з таких тем: «Особливості екопсихологічної освіти та виховання в Україні», «Віковий підхід до формування екологічної свідомості», «Особливості нового екологічного мислення», «Екодевіантна поведінка та шляхи боротьби з нею» (Додаток Ж), «Принципи екологічної етики», «Формування екологічної культури населення»,

«Нова екологічна свідомість». Екологічна психологія вивчається студентами у другому семестрі, а дана тема є заключною. Підсумкові заняття проводимо у дендропарку «Олександрія», біостаніонарі, лісництві університету. Студенти практично знайомляться з такими методами екологічної освіти як спостереження в природі та екологічна стежка.

3.3. Динаміка рівнів сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів

Щоб перевірити ефективність і доцільність педагогічних умов гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки, необхідно було порівняти результати навчання експериментальних і контрольних груп як до початку формувального експерименту, так і після його закінчення.

Щоб виявити рівень сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів, ми провели комплексну контрольну роботу, аналогічну тій, що пропонувалася на констатувальному етапі (складалася з трьох контрольних зрізів). Розглянемо результати.

Метою першого контрольного зрізу було визначити рівні СГСО студентів-екологів за змістовим критерієм. Як і на початку експериментального навчання, ми запропонували студентам вирішити тестові завдання з основ психології та екологічної психології і відповісти на запитання, пов'язані з розумінням ними сутності понять «гуманізм», «гуманний», «гуманна діяльність»; дати відповідь на запитання: «У чому ви вбачаєте основне призначення еколога?»; «Назвіть складові гуманістичного кодексу фахівця еколога»; «Що таке суб'єкт-суб'єктна взаємодія?» і т. ін.

Значна частина студентської молоді як контрольних, так і експериментальних груп вважає, що «гуманізм – це любов до оточуючих», «гуманний – це добрий», «гуманний – це людяний». Незначний процент

студентів не відповіли на це запитання, або ж у відповідях зазначалось, що «гуманний – це справедливий», «гуманний – це свідомо мислячий». Гуманна діяльність, на думку більшості студентів, це діяльність, яка не шкодить ні оточуючим, ні довкіллю. Якщо на запитання «У чому ви вбачаєте основне призначення еколога», на констатувальному етапі студенти зазначали: «... спостереженні за навколишнім середовищем; умінні вчасно визначити стан екосистеми, проаналізувати його та прийняти запобіжні заходи; збереженні природи, її унікальності», то на формувальному етапі отримали наступні відповіді: «... виховувати екологічну свідомість людей; проводити агітаційну роботу щодо гуманного ставлення людей до довкілля». Запитання «Що таке суб'єкт-суб'єктна взаємодія?» на констатувальному етапі дослідження було складним для студентів, на формувальному етапі рівень розуміння цієї дефініції значно зріс, переважна більшість респондентів зазначили, що це співпраця учасників взаємодії; це взаємодія, основою якої є партнерські стосунки. Результати контрольного зрізу наведені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів за змістовим критерієм

РІВНІ	ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ГРУПА				КОНТРОЛЬНА ГРУПА			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Високий	29	18,4	83	52,5	31	19,6	51	32,3
Середній	68	43	50	31,6	69	43,7	73	46,2
Низький	61	38,6	25	15,8	58	36,7	34	21,5

Отже, виявлені помітні зміни в рівнях СГСО майбутніх екологів за змістовим критерієм. Як ілюструють дані табл. 3.1, після проведення формувального експерименту зросла кількість студентів, що виконали завдання

правильно (30-28 балів). Якщо до навчання за експериментальною методикою в ЕГ таких було 29 осіб, що становило 18,4%, то після навчання у 83 студентів (52,5%) виявлено високий рівень СГСО за змістовим критерієм.

Привертає увагу істотне зменшення кількості осіб, що показали найнижчі результати (0-19 балів). Якщо до початку навчання їх було в ЕГ 61 (38,6%), то після навчання виявилось лише 25 (15,8%). Отже 23,1% студентів підвищили рівень СГСО за змістовим критерієм.

Підвищився, хоч не так істотно, як в ЕГ, рівень знань студентів і в КГ. Показник студентів високого рівня зріс на 12,7%. До початку формувального експерименту студентів високого рівня було 31 осіб (19,6%), після формувального експерименту – 51 особа (32,3%). Зменшилася кількість студентів, що набрали від 0 до 19 балів (низький рівень). Порівняно з констатувальним етапом, цей показник зменшився на 15,2% (58 студентів, 36,7% до початку навчання, 34 студенти, 21,5% після формувального експерименту).

Отже, якщо в експериментальній групі до проведення формувального експерименту переважав низький (38,6%) і середній (43%) рівні СГСО студентів-екологів за змістовим критерієм, то після навчання переважає високий (52,5%) і середній (31,6%). У контрольній групі кількісні показники змінилися менш суттєво.

Такі відмінності у зростанні рівня СГСО майбутніх екологів за змістовим критерієм в ЕГ пояснюємо тим, що протягом усього навчання студентам цих груп наголошувалась увага на важливості знань з поняттєво-категоріального апарату з проблеми дослідження, тоді як у КГ обмежилися лише згадкою про нього при вивченні тем «Психологія особистості» та «Екопсихологічна освіта та виховання».

Метою виконання студентами другої частини ККР була перевірка рівня сформованості гуманістичної спрямованості особистості студентів-екологів за ціннісно-емоційним критерієм: визначити рівень самооцінки студентів-екологів, спрямованості їх особистості та здатності до суб'єкт-суб'єктної

взаємодії.

У табл. 3.2. наведено порівняльні дані про рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості студентів-екологів за ціннісно-емоційним критерієм.

Таблиця 3.2.

Рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів за ціннісно-емоційним критерієм

РІВНІ	ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ГРУПА				КОНТРОЛЬНА ГРУПА			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Високий	29	18	107	68	28	17,7	34	21,6
Середній	52	33	41	26	50	31,6	74	46,8
Низький	77	49	10	6	80	50,6	50	31,6

Наведені дані свідчать, що після навчання за експериментальною методикою кількість студентів високого рівня гуманістичної спрямованості особистості за ціннісно-емоційним критерієм в ЕГ значно зросла (на 50%). Якщо до навчання таких було 29 осіб (18%), то після навчання – 107 осіб (68%). Значно зменшилася кількість студентів з неадекватною самооцінкою, спрямованістю особистості на себе, які не спілкуються на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії. На констатувальному етапі дослідження студентів низького рівня було 77 осіб, 49% (майже половина студентів). Після завершення формувального експерименту їх кількість становила 10 осіб, 6%. Тобто, 67 осіб, 43% перейшли до середнього та високого рівнів.

Позитивні зміни у КГ малопомітні. Переважає, як і до навчання, середній – 74 осіб, 46,8% (50 осіб, 31,6% на констатувальному етапі) та низький – 50 осіб, 31,6% (80 осіб, 50,6% на констатувальному етапі) рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості студентів-екологів за ціннісно-емоційним критерієм.

Таким чином, після навчання в ЕГ переважає високий і середній рівень сформованості гуманістично спрямованої особистості студентів-екологів за ціннісно-емоційним критерієм, у КГ – середній та низький рівні. Це пояснюється тим, що в ЕГ під час вивчення тем «Психологія особистості», «Психологія спілкування», «Конфлікт у спілкуванні», «Стрес» виконувалася велика кількість практичних вправ, завдань і практичних методик, що сприяли підвищенню рівня самооцінки, формуванню позитивної «Я»-концепції, розвитку умінь і навичок суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Для визначення рівнів сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів за діяльнісним критерієм була розроблена третя частина ККР, в якій студентам було запропоновано описати їхнє суб'єктне ставлення до природи, з обов'язковим наведенням прикладів. Пропонуємо окремі уривки відповідей студентів ЕГ, що набрали 5-6 балів (переважна більшість) за свої відповіді: «... параметр принциповості суб'єктного ставлення до природи у мене середній. Я ніколи не змовчу, коли бачу, як хтось знущається над деревом чи твариною», «... параметр узагальненості, вважаю, у мене високий. Ще в дитинстві батьки купили мені цуценя. Від нього моя любов поширилася на всіх собак, а згодом на котів і переросла у велике захоплення тваринним і рослинним світом. У школі це захоплення переросло у старанне вивчення біології і зоології, що й стало поштовхом до вибору професії», «... для мене характерне об'єктно-прагматичне і суб'єктно-непрагматичне ставлення до природних об'єктів одночасно. Об'єктно-прагматичне ставлення сформувалося, наприклад, до собаки, що охороняє наш двір. Суб'єктно-непрагматичне – до моїх улюблених рибок, від яких я не отримую ніякої користі, крім задоволення. Студенти, що набрали за виконання завдання 3-4 бали, у своїх відповідях висвітлили лише теоретичні положення, не зумівши спроектувати їх на своє життя. У КГ переважали студенти, що отримали 3-4 бали, і студенти, які не виконали завдання (0-2 бали).

У другій частині практичних завдань студентам було запропоновано вирішити ситуації ділової взаємодії молодого керівника з підлеглими.

Студентам потрібно було обрати варіант можливого реагування на дані ситуації. Студенти ЕГ переважно вибирали варіанти, що свідчать про здатність до компромісу, толерантність, вихованість, готовність до суб'єкт-суб'єктної взаємодії: «Люблю веселих людей», «Я радий(а), що створюю в тебе веселий настрій», «Не міг би ти пояснити, чому?», «Давай обговоримо – може бути, ти і маєш рацію». Студенти КГ часто обирали наступні варіанти реагування: «Не хочеш – змусимо!», «Для чого ж ти тоді прийшов працювати?», «Тим гірше для тебе», «Ну і що?», «Нікуди не подінешся, все одно доведеться».

У табл. 3.3. наведено порівняльні дані про рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості студентів-екологів за діяльнісним критерієм.

Таблиця 3.3

Рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів за діяльнісним критерієм

РІВНІ	ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ГРУПА				КОНТРОЛЬНА ГРУПА			
	до експерименту		після експерименту.		до експерименту		після експерименту	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Високий	24	15,2	74	46,8	26	16,5	46	29,1
Середній	66	41,8	68	43	68	43	84	53,2
Низький	68	43	16	10,2	64	40,5	28	17,7

Як свідчать дані табл. 3.3, позитивну динаміку спостерігаємо у студентів ЕГ. Якщо на констатувальному етапі дослідження високий рівень СГСО студентів-екологів за діяльнісним критерієм становив 15,2% (24 особи), то після завершення навчання він зріс на 31,6% і становить 46,8% (74 особи). Середній рівень продемонстрували 68 студентів, 43% (66 студентів, 41,8% до початку навчання за експериментальною методикою). Отримали 0-19 балів за виконані завдання, тобто мають низький рівень СГСО, 16 студентів-екологів – 10,2%, що на 32,8% менше, ніж до початку експерименту – 68 осіб (43%). У

контрольній групі також помітно позитивну динаміку, хоча не таку істотну, як в експериментальній. Якщо в ЕГ переважають високий і середній рівні СГСО студентів-екологів, то в КГ – середній – 84 осіб (53,2%) і високий – 46 осіб (29,1%).

Здійснений порівняльний аналіз фактичних даних, одержаних під час констатувальних зрізів на початковому і кінцевому етапах експерименту, свідчить про певні якісні зміни у рівнях сформованості гуманістично спрямованої особистості студентів-екологів.

Викладені вище дані дозволили нам звести до спільного знаменника рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх студентів-екологів в експериментальній та контрольній групах до початку експериментальної роботи та після її проведення в табл. 3.4.

Таблиця 3.4

**Узагальнені кількісні дані про рівні сформованості
гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів**

РІВНІ	ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ГРУПА				КОНТРОЛЬНА ГРУПА			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Високий	27	17,1	88	55,7	28	17,8	44	27,9
Середній	62	39,2	53	33,6	63	39,8	77	48,7
Низький	69	43,7	17	10,7	67	42,4	37	23,4

Як ілюструють дані табл. 3.4, до навчання за експериментальною методикою в ЕГ і КГ переважав середній і низький рівні СГСО студентів-екологів. Обидві групи були майже однакові за рівнем підготовки: показники кількості осіб з низьким рівнем сформованості гуманістичної спрямованості особистості відрізняються лише на 1,3% (в ЕГ – 43,7%, у КГ – 42,4%); показники середнього рівня – на 0,6% (в ЕГ – 39,2, у КГ – 39,8); показники високого рівня – на 0,7% (в ЕГ – 17,1%, у КГ – 17,8%).

Результати формувального педагогічного експерименту свідчать, що рівень СГСО майбутніх студентів-екологів залишився низьким лише в 17 осіб, 10,7%, тоді як у КГ цей показник – 37 осіб (23,4%). Середній рівень СГСО виявлено у 53 студентів (33,6%) ЕГ і 77 студентів (48,7%) у КГ. Показник високого рівня на 27,8% вищий в ЕГ (55,7% проти 27,9%). Після експерименту у ЕГ переважає високий і середній рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів, а у КГ – середній та високий рівні. Динаміку цих рівнів унаочнюють рис. 3.1 і 3.2.

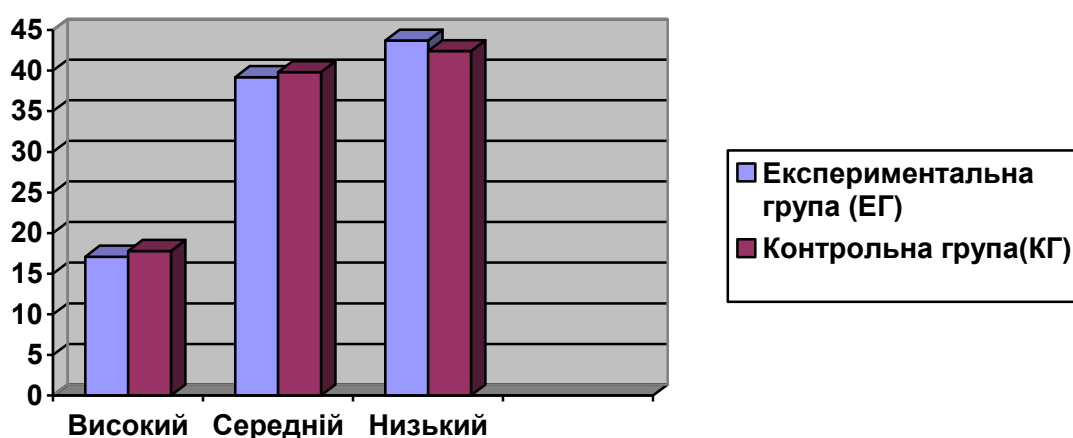

Рис. 3.1. Узагальнені кількісні дані про рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх фахівців-екологів до початку експерименту

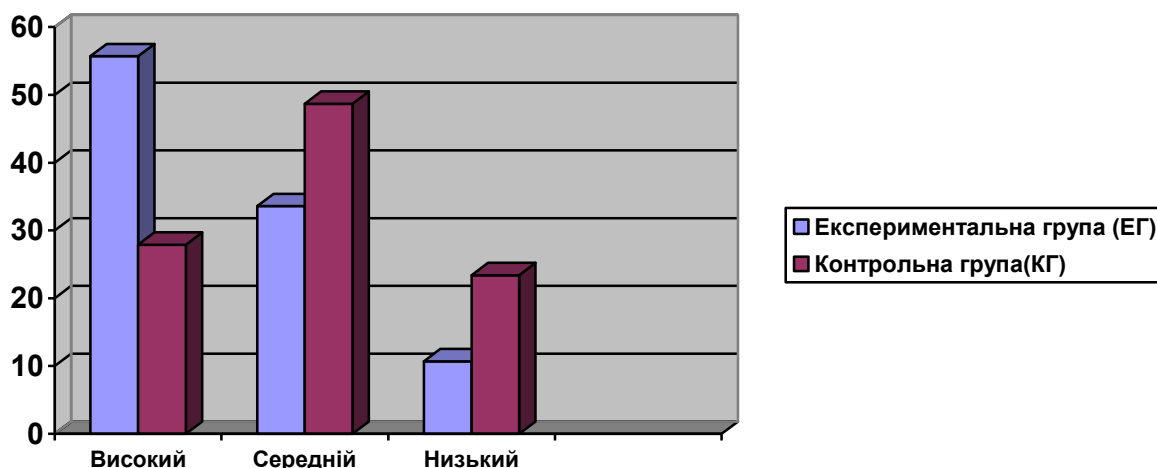

Рис. 3.2. Узагальнені кількісні дані про рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх фахівців-екологів після завершення експерименту

Для перевірки ефективності розробленої методики гуманізації навчання майбутніх фахівців-екологів у процесі фахової підготовки використано статистичний критерій Пірсона (критерій χ^2). Статистичний критерій – це вирішальне правило, яке забезпечує надійну поведінку, тобто прийняття істинної і відхилення неістинної гіпотези з високою ймовірністю [68, с. 59].

Критерій χ^2 дозволяє порівняти розподіл частот незалежно від того, нормальний в них розподіл чи ні. Під частотою розуміють кількість проявів події. Частоту використовують, коли змінні мають якісні характеристики (тобто коли крім частоти якусь іншу характеристику змінної підібрати неможливо). Критерій χ^2 використовується для того, щоб довести, що в одній із категорій кількість дійсно більша (менша), ніж в іншій (Додаток 3).

Таблиця 3.5

Статистичне обґрунтування результатів дослідження

Рівні	Частота експ. групи n_i	Частота контр. групи n_i'	$(n_i - n_i')^2$	$(n_i - n_i')^2 / n_i'$
Високий	88	44	1936	44
Середній	53	77	576	7,48
Низький	17	37	400	10,81
Сума	158	158		62,29

$$X_{\text{дод.}} = 62,29$$

$$X_{\text{кр.}} = 5,99 \text{ для } \alpha = 0,05 \text{ і } r = 2$$

і, оскільки, $X_{\text{дод.}} = 62,29 > 5,99 = X_{\text{кр.}}$, то в нашому випадку нульова гіпотеза заперечується на дуже високому рівні значущості. Це дає підстави стверджувати, що різниця частот контрольної і експериментальної груп є статично достовірною.

Статистичний аналіз (за критерієм Пірсона, χ^2) емпіричних даних, що характеризують рівень сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутнього фахівця-еколога на кінець формувального експерименту дозволяє зробити висновок, що при достовірній ймовірності 0,95 запропоновані

педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки забезпечують статистично значущі відмінності досягнутих результатів.

Висновки до розділу 3

1. На основі аналізу та узагальнень теоретико-методичних досліджень з проблеми, результатів визначення рівнів сформованості гуманістично спрямованої особистості студентів-екологів обґрунтовано педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки:

- сформованість особистості викладача вищої школи, здатного здійснювати навчання студентів-екологів на гуманістичних засадах;
- забезпечення гуманістичної орієнтованості змісту навчання студентів;
- дотримання викладачами педагогічно доцільних гуманістичних принципів та застосування екологічно спрямованих методів навчання;
- гуманізація взаємовідносин між викладачами та студентами-екологами.

Визначені педагогічні умови було покладено в основу експериментального навчання студентів з метою формування їх як гуманістично спрямованих особистостей майбутніх фахівців-екологів.

2. Виділено основні компоненти психолого-педагогічної характеристики викладача, здатного до гуманізації навчання: гуманістична спрямованість педагога, любов до вихованців, чуйність, повага гідності студентів, інтелігентність, вимогливість та справедливість, уміння здійснювати індивідуальний та диференційований підходи до навчання студентів, професіоналізм, здатність до особистісно зорієнтованого спілкування.

3. Скореговано зміст навчальних дисциплін «Психологія», «Екологічна психологія» в напрямі їх гуманістичної орієнтованості з метою конкретизації майбутнім екологам змісту їхньої професійної підготовки, поглиблення фахової

мотивації, засвоєння ними концептуальних цілей екологічної діяльності в сучасних умовах (не лише охорона навколишнього середовища, прагнення до створення збалансованості у використанні природних ресурсів, а й турбота про майбутнє людства).

4. Обґрунтовано необхідність дотримання викладачами педагогічно доцільних гуманістичних принципів: формування особистісного стилю взаємин студента з однолітками по навчанню та з викладачем; активна взаємодія з однолітками і взаємне збагачення; включення студентів у творчу діяльність і розвиток творчих здібностей. Результативність процесу гуманізації освіти у вищій школі зумовлюється й іншими принципами: принцип природовідповідності і природодоцільності, принцип забезпечення високого рівня духовності життєдіяльності студентів, принцип самоорганізуючої творчості майбутніх професіоналів, «принцип суб'єктності і свідомості, що пізнає», принцип компліментарності, «суб'єктивного контролю», принцип гнучкості освіти.

Здійснено характеристику «екологічно спрямованих» методів навчання: методи формування екологічної свідомості, мислення; виховання екологічних цінностей; методів формування суб'єктивного ставлення до природи; методів практичної взаємодії із світом природи.

5. Досліджено, що процес гуманізації взаємовідносин – двосторонній, він базується на спілкуванні вихованця з педагогом, на їхній співтворчості, переборенні життєвих суперечностей. Основним підґрунтям гуманних взаємовідносин є визнання кожним кожного найвищою цінністю. Базовими компонентами гуманних взаємовідносин викладачів та студентів є толерантність та демократичність; запорукою гуманних взаємовідносин у системі «педагог-студент» є педагогічний такт.

6. Результати контрольних зрізів після проведення формувального експерименту виявили значні зміни у сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутніх екологів. Кількість студентів з низьким рівнем сформованості гуманістичної спрямованості особистості зменшилася в

експериментальній групі на 33%, а в контрольній – на 19%. На 38,6% збільшилась кількість осіб в експериментальній групі, у яких виявлено високий рівень сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутніх екологів, а в контрольній групі – на 10,1%.

7. Статистичний аналіз (за критерієм Пірсона, χ^2) емпіричних даних, що характеризують рівень сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутнього фахівця-еколога на кінець формувального експерименту дозволив зробити висновок, що при достовірній ймовірності 0,95 запропоновані педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки забезпечують статистично значущі відмінності досягнутих результатів.

Отже, можна констатувати суттєве підвищення ефективності запропонованого нами експериментального навчання з гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.

Матеріали третього розділу дисертаційного дослідження висвітлені у чотирьох публікаціях [15, 197, 198, 201].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У дисертації обґрунтовано доцільність гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки з огляду на соціальну значимість екологічної професії. В умовах глобальних природних катастроф, складної екологічної ситуації в Україні особливо гостро постає проблема формування гуманістично спрямованих фахівців для природоохоронної галузі, зокрема й майбутніх фахівців. Гуманістично спрямовані фахівці-екологи зможуть вирішувати екологічні проблеми на основі наукового знання процесів у природі, набутого практичного досвіду, керуючись загальнолюдськими гуманістичними ідеалами: любові і поваги до природи – фундаменту й умови людського життя; миру і спокою.

Вивчення наукової літератури та практики в галузі екологічної освіти дозволило виявити певні суперечності:

- між складною та напруженою екологічною ситуацією в Україні, що склалася внаслідок відсутності орієнтованості економіки на екологічно безпечне середовище, безвідходне виробництво, здоров'я людей, та не зовсім об'єктивним її відображенням в системі фахової екологічної освіти;

- між потребами ринку праці в компетентних, ініціативних, гуманістично спрямованих охоронцях довкілля, перспективне мислення яких здатне моделювати шляхи порятунку людства від екологічних криз і катастроф, і реальним станом підготовки фахівців даного напрямку у ВНЗ;

- між очікуваннями молоді щодо використання в системі екологічної освіти інноваційних педагогічних технологій, заснованих на принципах людиноцентризму, і методичною консервативністю науково-педагогічних працівників, їхньою неготовністю до суб'єкт-суб'єктної взаємодії зі студентами.

2. Проаналізовано стан досліджуваної проблеми у зарубіжній та вітчизняній теорії і практиці. Аналіз наукових джерел з галузі філософії, педагогіки, психології, екології, стану фахової підготовки студентів вищих

навчальних закладів дає підстави стверджувати, що проблема гуманізації вищої екологічної освіти не була об'єктом системного вивчення. Відсутність ґрунтового дослідження з проблеми гуманізації навчання майбутніх екологів свідчить про наявність стереотипних уявлень щодо функціонального призначення професії еколога: це, насамперед, природоохоронна діяльність. Деякі автори досліджують окремі питання формування екологічної культури, екологічної свідомості, екологічних цінностей. Актуальність проблеми гуманізації навчання майбутніх екологів, недостатність її дослідження, необхідність подолання означених суперечностей зумовили доцільність теоретико-експериментального дослідження даної проблеми.

Уточнено поняттєво-категоріальний апарат з досліджуваної проблеми. Введено до обігу нові наукові поняття: «гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога», «Гуманізація вищої екологічної освіти» та запропоновано їх визначення. «Гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога» – це «особистість, яка до людей і до природи ставиться як до найвищої цінності, їй характерний сформований екоцентричний тип екологічної свідомості, вона має право на розвиток своїх здібностей, на щастя і свободу». «Гуманізація вищої екологічної освіти» – це «феномен, провідним принципом якого є визнання особистості головним багатством суспільства; формування нового типу гуманістично спрямованих фахівців-екологів, основним змістом діяльності яких є не лише сукупність відповідних поглядів та уявлень про природоохоронну діяльність, а й сформованість у студентської молоді готовності до такої діяльності, результатом котрої має стати не лише збалансованість компонентів довкілля, а загалом – збереження людства».

3. Визначено структуру гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця-еколога: це фахівець когнітивного суб'єктно-непрагматичного типу з екоцентричним типом екологічної свідомості; йому властива екологічна відповідальність, нове екологічне мислення, екологічна культура, екологічні цінності. Важливим компонентом структури його особистості є здатність до еконормативної поведінки та сформованість у нього

принципу екологічної етики. Гуманістично спрямована особистість майбутнього еколога має сформований «гуманістичний кодекс» – сукупність уявлень про добро і зло, справедливість як зміст моральних вимог до професійної поведінки і дій.

Обґрунтовано критеріальні характеристики сформованості гуманістичної спрямованості особистості фахівця-еколога. Показниками *змістового* критерію сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутніх екологів є розуміння сутності гуманістичних понять: «гуманізм», «гуманність», «суб'єкт-суб'єктна взаємодія» «гуманістична спрямованість особистості», «гуманістичний кодекс особистості»; наявність базових екологічних та спеціальних знань про екологічну свідомість, екологічну відповідальність, екологічне мислення, екологічну культуру, екологічні цінності; усвідомлення ролі фахівця-еколога у вирішенні найактуальнішої проблеми сучасності – виживання людства. Показниками *ціннісно-емоційного* критерію сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутніх екологів є: адекватне ставлення до себе як до суб'єкта суспільного співжиття, позитивна «Я-концепція»; об'єктивне визначення наявності в себе та інших духовно-моральних цінностей; знання «гуманістичного кодексу», які необхідні для формування гуманістичної спрямованості особистості майбутнього фахівця, що включає в себе: любов до людей, терпимість, доброту, доброзичливість, чемність, тактовність, гідність, порядність; здатність до емоційно-ціннісного сприйняття довкілля; здатність застосовувати психологічні знання з метою самоактуалізації та самовдосконалення; готовність до суб'єкт-суб'єктної взаємодії; сформованість екоцентричного типу свідомості. Наявність навичок гуманної та екологічно доцільної поведінки є показниками *діяльнісного* критерію сформованості гуманістичної спрямованості особистості майбутніх екологів.

На основі визначених критеріїв і показників виділено три рівні сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів: високий, середній, низький.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що 82,6% майбутніх екологів мають низький і середній рівні сформованості гуманістичної спрямованості особистості, що зумовило потребу обґрунтування педагогічних умов гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки у вищих навчальних закладах.

4. Ефективному формуванню гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів сприяють такі, обґрунтовані нами, педагогічні умови: сформованість особистості викладача вищої школи, здатного здійснювати навчання майбутніх екологів на гуманістичних засадах; забезпечення гуманістичної орієнтованості змісту навчання студентів; впровадження педагогічно доцільних гуманістичних принципів та «екологічно спрямованих» методів навчання; гуманізація взаємовідносин між викладачами та майбутніми-екологами.

Визначені педагогічні умови було покладено в основу експериментального навчання студентів. Формувальний експеримент підтвердив, що реалізація обґрунтованих педагогічних умов суттєво стимулює процес формування гуманістично спрямованої особистості майбутніх екологів. В експериментальних групах, на відміну від контрольних, зросла кількість студентів з високим (із 7,1% до 55,7%) рівнем сформованості гуманістично спрямованої особистості майбутнього фахівця еколога; водночас зменшилась кількість студентів з низьким рівнем – із 43,7% до 10,7%. У студентів контрольних груп виявлено нижчі показники за всіма критеріями. Вірогідність та достовірність результатів підтверджується статистичним аналізом за критерієм Пірсона, χ^2 (при достовірній ймовірності 0,95 запропоновані педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки забезпечують статистично значущі відмінності досягнутих результатів).

5. Розроблено методичні рекомендації для науково-педагогічних працівників щодо гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки, які представлені в методичному посібнику «Гуманізація навчання

студентів». У даному методичному посібнику містяться методичні рекомендації щодо використання теоретико-методичних засад гуманізації навчання та взаємовідносин у процесі викладання дисциплін фахового спрямування студентам, що навчаються за напрямом «Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування» та інших напрямів підготовки.

Гіпотезу дослідження доведено, завдання виконано.

Проведене нами дослідження, звісно, не претендує на вичерпне розв'язання проблеми гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки. Перспективними є дослідження можливостей формування гуманістичної спрямованості особистості майбутніх екологів через тісний взаємозв'язок їхньої особистісної екологічної свідомості з індивідуальними здібностями майбутніх фахівців, впливу на цей процес змісту професійно орієнтованих навчальних курсів. Дане дослідження є лише частиною складної та багатогранної роботи з гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для студентів екологічного факультету

1. Що таке гуманізм?
2. На якому ґрунті, у який період історії людства сформувався гуманізм?
3. Яких видатних представників гуманізму в мистецтві, літературі ви знаєте?
4. Кого з видатних історичних діячів ви можете назвати гуманістами? У чому полягала значимість їх діяльності?
5. На основі яких критеріїв ви визначили гуманність цих осіб?
6. Які наслідки могла мати гуманістична діяльність людей?
7. Чи існує залежність між гуманістичними ідеями та соціально-економічним устроєм держави?
8. Проілюструйте це за допомогою життя України. Чи є актуальною проблема гуманізації в Україні в сучасних умовах? Відповідь обґрунтуйте.
9. У яких сферах діяльності людей виявляється гуманізм?
10. У яких галузях гуманізм має бути засадовим компонентом?
11. Гуманні взаємини людей – це...
12. Проявляти гуманність – це...
13. Бути гуманною людиною – це не тільки проявляти милосердя та терпимість до людей, а й...
14. Гуманна людина в складних ситуаціях завжди...
15. Коли думки гуманної людини розходяться з думками інших людей, вона...
16. Гуманна людина вміє не тільки слухати, а й...

17. Гуманним може бути кожен, якщо...
18. Для того, щоб розвинути в собі якості гуманної людини, треба...
19. Що таке гуманізація освіти? Хто має її забезпечувати?
20. Назвіть напрям професійної підготовки, яким ви оволодіваєте. Який існує зв'язок між діяльністю... і гуманізмом? Яка, на вашу думку, мета фахової підготовки в даному напрямі.
21. Які навчальні курси змістовно є найглибше орієнтовані на гуманістичне навчання студентів?
22. Назвіть дисципліни професійного спрямування, які сприяють поглибленню гуманізації вашої спеціальності. Назвіть конкретно теми, фрагменти цього матеріалу.
23. Від кого залежить ефективність гуманізації навчання у ВНЗ. У чому полягає роль викладача студента?
24. Наведіть приклади гуманної поведінки викладачів, студентів?
25. Наведіть приклади антигуманної поведінки викладачів.
26. Назвіть шляхи підвищення рівня гуманізації у ВНЗ.

- Самооцінка Сукупність уявлень людини про саму себе.
- „Я”-Ідеальне Оцінка людиною своїх якостей і здібностей.

5. Який взаємозв'язок між „Я-концепцією” та самооцінкою?
- a. У людини з позитивною „Я-концепцією” буває висока самооцінка.
  - b. У людини з негативною „Я-концепцією” буває висока самооцінка.
  - c. У людини з позитивною „Я-концепцією” адекватна самооцінка
  - d. У людини з негативною „Я-концепцією” дуже рідко буває низька самооцінка.
6. Під спілкуванням у вітчизняній психології розуміють:
- a. процес передавання інформації;
  - b. психологічну взаємодію людей у процесі їх спільної діяльності, яка передбачає
сприймання людьми один одного, передавання інформації; обмін думками і діями.
  - c. сприймання людьми один одного.
7. Зміст якої функції спілкування зазначений нижче:
- «Спілкування дає можливість для взаємного орієнтування та узгодження дій людей з метою організації їх спільної діяльності»
- a. розуміння;
  - b. подолання страху;
  - c. роззброєння ворожості;
  - d. координаційна;
  - e. емоційного задоволення від контакту.

8. За умови використання яких стилів спілкування людина (керівник, педагог) може бути приреченою на емоційну самотність; коли її співрозмовники прагнуть підтримувати з нею лише інформаційний зв'язок:

- a. стиль «творча співпраця»;
- b. стиль - дистанція;
- c. стиль- загравання;
- d. стиль «дружня прихильність»;
- e. стиль - залякування;
- f. менторський стиль.

9. Спрямованість особистості, що характеризується перевагою мотивів досягнення особистого добробуту, прагненням підтвердити особисту першість та престиж. У цьому випадку людина частіше зайнята собою, своїми почуттями, переживаннями, мало реагує на потреби оточуючих людей, байдужа до колег, своїх обов'язків. Це:

- a. спрямованість на взаємодію;
- b. ділова спрямованість;
- c. спрямованість на себе.

10. Джерелом активності особистості є потреби за теорією А. Маслоу. Це:

- a. біхевіористична теорія особистості;
- b. діяльнісна теорія особистості;
- c. гуманістична теорія особистості.

В). Екологічна психологія (10 балів)

1. Предметом дослідження екологічної психології є:

- a. екологічна свідомість;
- b. екологічні фактори;
- c. природне середовище.

2. Ставлення господарки до свого kota, який ловить мишей, а у „вільний” час грається з ними, є:

- a. об'єктно-прагматичним;
- b. об'єктно-непрагматичним;
- c. *суб'єктно-прагматичним;*
- d. *суб'єктно-непрагматичним;*

3. Модальність у справжніх любителів природи є:

- a. об'єктно-прагматичною;
- b. об'єктно-непрагматичною;
- c. *суб'єктно-прагматичною;*
- d. *суб'єктно-непрагматичною;*

4. Для особистості з даним типом ставлення властиве суб'єктне сприймання природи. Девізом для неї є: все, що неприпустимо по відношенню до людини, неприпустимо й по відношенню до природного об'єкта. Який це тип суб'єктного ставлення до природи:

- a. перцептивно-афективний об'єктно-непрагматичний;
- b. когнітивний суб'єктно-непрагматичний;
- c. практичний об'єктно-прагматичний;
- d. *вчинковий суб'єктно-непрагматичний.*

5. В основі діяльності з природними об'єктами для особистості з даним типом ставлення характерна чітко прагматична мотивація; природні об'єкти, які не можуть слугувати якимось корисним продуктом, її взагалі не цікавлять. Цей тип характерний для технократів (використовують природу у господарській діяльності). Який це тип суб'єктного ставлення до природи:

- a. перцептивно-афективний об'єктно-непрагматичний;
- b. когнітивний суб'єктно-непрагматичний;
- c. *практичний об'єктно-прагматичний;*

d. вчинковий суб'єктно-непрагматичний.

6. Кішка миє лапою свою мордочку; собака тихенько сопе уві сні; птахи «без втоми» приносять в гніздо корм пташенят. Такі прояви є:

- a. *позитивними вітальними релізерами;*
- b. *негативними вітальними релізерами;*
- c. *соціальними релізерами.*

7. Мелодійний спів птахів, дзюрчання струмка, тихий шум листя – це:

- a. *позитивні вітальні релізери;*
- b. *позитивні аудіальні релізери;*
- c. *позитивні тактильні релізери.*

8. Яка модель можливих стосунків людини з довкіллям передбачає «заморожування» рівня розвитку виробничих сил на досягнутому рівні, оскільки подальше нарощування виробництва призведе до екологічної катастрофи:

- a. *коеволюційна;*
- b. *інволюційна;*
- c. *консерваційна.*

9. Дайте відповідь на запитання: „На чому ґрунтується коеволюційна модель стосунків людини з довкіллям: на гаслі «Назад до природи!»?»;

на пошуку таких форм взаємин із довкіллям, за яких воно включається у сферу людських інтересів, але зберігається як система, що розвивається.

10. Вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція даного відображення. Це:

- a. свідомість;
- b. екологічна свідомість;
- c. екологічні установки

С). Дайте відповідь на наступні запитання (спеціальна підготовка):
 правильна відповідь – 2 бали, правильна відповідь без обґрунтування – 1 бал,
 відповідь відсутня – 0 балів

- Які типи екологічної свідомості ви знаєте? Дайте їм визначення.
- Який тип екологічної свідомості може слугувати критерієм визначення належності людини до типу гуманістично зорієнтованого фахівця-еколога?
- У чому ви вбачаєте основне призначення фахівця-еколога?
- Назвіть складові такого типу спрямованості особистості фахівця-еколога як гуманістичний, визначивши також зміст понять «гуманізм», «гуманний», «гуманна діяльність», «суб'єкт –суб'єктна взаємодія».
- Назвіть складові гуманістичного кодексу фахівця-еколога.

Кількісні показники рівнів гуманістичної спрямованості за змістовим критерієм.

30-28 балів – високий рівень

27-20 – середній рівень

19-0 – низький рівень

II . А). За допомогою тестової методики визначте рівень своєї самооцінки.

При вивченні самооцінки за допомогою процедури тестування, досліджуваним пропонують певну кількість тверджень, навпроти яких вони повинні написати один з трьох варіантів відповідей: «так» (+), «ні» (-), «не знаю» (?), який відповідає власній поведінці в аналогічній ситуації.

Пропонуємо текст опитувальника Г. М. Казанцевої.

- 1.Звичайно я розраховую на успіх у своїх справах.
- 2.Більшу частину часу я знаходжусь у пригніченому настрої.

3. Більшість ровесників зі мною рахуються (радяться).
4. У мене немає впевненості в собі.
5. Я приблизно настільки ж здібний і винахідливий, як більшість оточуючих мене людей.
6. Часом я відчуваю себе нікому не потрібним.
7. Я все роблю добре (будь-яку справу).
8. Мені здається, що я нічого не досягну в майбутньому.
9. У будь-якій справі я вважаю себе правим.
10. Я роблю багато такого, про що потім жалкую.
11. Коли я дізнаюся про успіхи кого-небудь, кого я знаю, то сприймаю це як власну поразку.
12. Мені здається, що всі навколо дивляться на мене з осудом.
13. Мене мало турбують можливі невдачі.
14. Мені здається, що успішному виконанню доручень чи справ мені заважають перешкоди, яких мені не подолати.
15. Я рідко жалкую про те, що вже зробив.
16. Оточуючі мене люди більш привабливі, ніж я.
17. Я думаю, що я постійно комусь необхідний.
18. Мені здається, що я навчаюся гірше за інших.
19. Мені частіше щастить, ніж не щастить.
20. У житті я завжди чогось боюся.

Опрацювання результатів. Підраховується кількість позитивних відповідей (+) спочатку за непарними номерами, а потім за парними. Від першого результату віднімається другий. Кінцевий результат може знаходитись в інтервалі від -10 до +10.

Результат від -10 до -4 свідчить про низьку самооцінку; від -3 до +3 — середню, від +4 до +10 — про високу самооцінку.

В). За допомогою тестової методики визначте уміння вести ділове обговорення

Будь-яка професійна діяльність неминує супроводжуватися періодичними колективними обговореннями проблем, що виникають. За цих умов діяльність людей у процесі обговорення можна розглядати як модель групи, лідером якої є людина, що регулює таке обговорення. Залежно від індивідуальних особливостей цієї людини процес обговорення може бути творчим, різноаспектним, спрямованим на з'ясування думок усіх та пошук конструктивних рішень, які максимально повно враховують усі аспекти обговорюваної проблеми. А може перетворитись і в одноосібне домінування цього лідера при небажанні з його боку вислуховувати думки, що відрізняються від його власних. Тоді зміст групової діяльності буде зведений до висловлення схвалення відносно запропонованого формальним лідером рішення.

Чи можете ви забезпечити конструктивний критичний розгляд пропозицій, що висуваються, не допустивши при цьому зміщення критики на особистості, виникнення образ та конфліктів. Щоб з'ясувати це, дайте відповіді на запропоновані нижче судження таким чином: 1 - ні, так не буває; 2 - ні, як правило, так не буває; 3 - буває і так, і так; 4 - так, як правило, так і буває; 5 - так, так буває завжди.

1. Даю підлеглим доручення навіть тоді, коли існує небезпека, що у випадку їх невиконання критикувати будуть мене.
2. У мене завжди багато ідей та планів.
3. Я прислуховуюсь до зауважень інших.
4. Мені в основному вдається навести логічно правильні аргументи при обговоренні.
5. Я налаштовую співробітників на те, щоб вони виконали свої завдання самостійно.
6. Якщо мене критикують, то я захищаюся, не дивлячись ні на що.
7. Коли інші люди наводять свої докази, то я завжди до них прислуховуюсь.
8. Для проведення будь-якого заходу мені доводиться будувати завчасно плани.
9. Свої помилки я значною мірою визнаю.

10. Я пропоную альтернативу пропозиціям інших людей.
11. Захищаю тих, у кого є труднощі.
12. Висловлюю свою думку з максимальною переконливістю.
13. Мій ентузіазм є заразливим.
14. Я беру до уваги точку зору інших людей і намагаюсь включити її до проекту рішення.
15. Зазвичай я наполягаю на своїй точці зору і на своїх гіпотезах.
16. Я з розумінням вислуховую й агресивно висловлювані контраргументи.
17. Ясно висловлюю свої думки.
18. Я завжди визнаю те, що чогось не знаю.
19. Енергійно захищаю свої погляди.
20. Я намагаюсь розвивати чужі ідеї так, ніби вони були моїми.
21. Завжди продумую те, що могли б відповісти на певне питання інші люди, та шукаю аргументи.
22. Я допомагаю людям порадою, як організувати свою роботу.
Захоплюючись своїми проектами, своїми планами роботи на перспективу, я зазвичай не цікавлюсь планами інших людей.
23. Я прислуховуюсь до тих людей, які мають відмінну від моєї точку зору.
24. Якщо хтось не згоден з моїм проектом, я шукаю нові шляхи,
25. Використовую всі засоби, щоб заставити інших погодитись зі мною.
26. Відверто говорю про свої невдачі, побоювання та особисті труднощі.
27. Я завжди знаходжу можливість організувати підтримку моїх проектів.
28. Я розумію почуття інших людей.
29. Я більше намагаюсь висловлювати свої думки, ніж вислуховувати інших.
30. Перш, чим захищатись, я уважно вислуховую критику.
31. Висловлюю свої думки послідовно, системно.
32. Даю можливість іншим висловити свої думки.
33. Уважно слідкую за суперечностями в чужих міркуваннях.
34. Змінюю точку зору для того, щоб показати іншим, що слідкую за ходом їх думок.

35. Зазвичай я нікого не перебиваю.
36. Не прикидаюся, що впевнений у своїй точці зору, коли це не так.
37. Я витрачаю багато енергії на те, щоб переконати інших, як їм правильно необхідно діяти.
38. Розмовляю емоційно, щоб надихнути людей на справу.
39. Прагну, щоб при підведенні результатів були активними і ті, хто рідко просить слова.

Інтерпретація результатів

Підсумкові величини можуть коливатись в інтервалі 20-100 за такими групами тверджень:

- 1) 1, 3, 5, 7, 8, 11, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 27, 29, 31, 33, 35, 36, 37, 40 - сума А.
- 1) 2, 4, 6, 9, 10, 12, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 26, 28, 30, 32, 34, 38, 39 - сума В.

Результати свідчать про те, якою є ваша поведінка при колективному обговоренні проблем, - дипломатичною чи авторитарною. Якщо сума А не менше, ніж на 10 балів перевищує суму В, то ви непоганий дипломат, застосовуєте пластичну тактику, сприяєте взаємодії. Якщо сума В як мінімум на 10 балів є більшою за суму А, то ви схильні проводити групові дискусії авторитарне, владно й безцеремонне.

Ознаки дипломатичного стилю: у вас наявне прагнення враховувати думку інших членів групи. При цьому неминучі компроміси. Однак особи, що беруть участь в обговоренні, переконуються, що є їх внесок у прийняття рішення, що ви не байдужі до співробітництва з ними.

При домінуванні авторитарної тенденції керівник упевнено втримує стерно влади, сам подає багато пропозицій, узагальнює нову інформацію, формулює свою думку категорично, не допускаючи заперечень, не досягає загальної згоди (чи хоча б схвалення), не шукає підтримки, необхідної для реалізації своїх ідей.

С). За допомогою тестової методики визначте тип спрямованості особистості

Опитувальник складається з 27 пунктів. На кожен з них можливим є три варіанти відповідей: А, Б, В.

З відповідей на кожен з пунктів оберіть той, який відтворює вашу точку зору.

1. Найбільше задоволення я отримую від:

Б. Усвідомлення того, що робота виконана добре.

В. Усвідомлення того, що мене оточують друзі.

2. Якби я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то я хотів би бути:

А. Тренером, який розробляє тактику гри.

Б. Відомим гравцем.

В. Обраним капітаном команди.

3. Найкращим керівником, по-моєму, є той, хто:

А. Виявляє інтерес до працюючих і до кожного з них має індивідуальний підхід.

Б. Викликає інтерес до роботи так, що підлеглі із задоволенням працюють, прагнуть удосконалити свою майстерність.

В. Створює в колективі таку атмосферу, за якої ніхто не боїться висловити свою думку.

4. Мені подобається, коли люди:

А. Радіють з того, що робота виконана.

Б. Із задоволенням працюють у колективі.

В. Прагнуть виконати свою роботу краще за інших.

5. Мені хотілось би, щоб мої друзі:

А. Були чуйними і допомагали людям, коли для цього трапляється нагода.

Б. Були вірними і відданими мені.

В. Були розумними і цікавими людьми.

6. Найкращими друзями я вважаю тих:

А. З ким складаються добрі стосунки.

Б. Кому будь-коли можна довіряти.

В. Хто може багато чого досягти в житті.

7. Найбільше я не люблю, коли:

- А. У мене щось не виходить.
- Б. Коли псуються стосунки з товаришами.
- В. Коли мене критикують.

8. По-моєму, найгірше всього, коли керівник:

- А. Не приховує, що деякі підлеглі йому не подобаються; насміхається над ними.
- Б. Викликає дух суперництва в колективі.
- В. Недостатньо добре знає справу, якою займається.

9. У дитинстві мені найбільше подобалось:

- А. Проводити час з друзями.
- Б. Відчуття виконаних справ.
- В. Коли мене за що-небудь хвалили.

10. Я хотів би бути схожим на тих, хто:

- А. Досяг успіхів у житті.
- Б. По-справжньому захоплений своєю справою.
- В. Відрізняється дружелюбністю та доброзичливістю.

11. Університет насамперед повинен:

- А. Навчити вирішувати завдання, які висуває життя.
- Б. Розвивати насамперед індивідуальні здібності студентів.
- В. Виховувати якості, необхідні для встановлення взаємодії з людьми.

12. Якби у мене було більше вільного часу, із задоволенням я його використав би для:

- А. Спілкування з друзями.
- Б. Для відпочинку та розваг.
- В. Для своїх улюблених справ та самоосвіти.

13. Найбільших успіхів я досягаю, коли:

- А. Працюю з людьми, які мені подобаються.
- Б. У мене цікава робота.
- В. Мої зусилля добре нагороджуються.

14. Мені подобається, коли:

А. Інші мене цінують.

Б. Я відчуваю задоволення від добре виконаної роботи.

В. З приємністю проводжу час з друзями.

15. Якби про мене написали в газету, то мені хотілось би, щоб:

А. Розповіли про яку-небудь цікаву справу, в якій я брав участь.

Б. Написали про мою діяльність.

В. Обов'язково розповіли про колектив, у якому я працюю.

16. Найкраще я навчаюсь, коли викладач:

А. Має до мене Індивідуальний підхід.

Б. Зуміє викликати інтерес до навчальної дисципліни, яку викладає.

В. Влаштовує колективне обговорення проблем, що вивчаються.

17. Для мене немає нічого гіршого, ніж:

А. Приниження людської гідності.

Б. Невдача при виконанні важливої справи.

В. Втрата друзів.

18. Найбільше я ціную:

А. Успіх.

Б. Можливості доброї спільної діяльності.

В. Здоровий практичний розум і кмітливість.

19. Мені не подобаються люди, які:

А. Вважають себе гіршими, ніж інші.

Б. Часто сваряться і конфліктують.

В. Заперечують усе нове.

20. Приємно, коли:

А. Працюєш над важливою для всіх справою.

Б. Маєш багато друзів.

В. Викликаєш захоплення і всім подобаєшся.

21. По-моєму, керівник насамперед повинен бути:

А. Доступним.

Б. Авторитетним.

В. Вимогливим.

22. У вільний час я із задоволенням прочитав би книги:

А. Про те, як заводити друзів і підтримувати добрі стосунки з людьми.

Б. Про життя відомих і цікавих людей.

В. Про останні досягнення науки і техніки.

23. Якби у мене були музичні здібності, мені хотілось би бути:

А. Диригентом.

Б. Композитором.

В. Солістом.

24. Мені хотілось би:

А. Придумати цікавий конкурс.

Б. Перемогти в конкурсі.

В. Організувати конкурс і керувати ним.

25. Для мене найголовніше знати:

А. Що я хочу робити.

Б. Як досягти мети.

В. Як організувати людей для досягнення мети.

26. Людина повинна прагнути до того, щоб:

А. Інші були нею задоволені.

Б. Насамперед виконати своє завдання.

В. Їй не потрібно було дорікати за виконану справу.

27. Найкраще я відпочиваю у вільний час:

А. Спілкуючись із друзями.

Б. Переглядаючи розважливі фільми.

В. Займаючись своєю улюбленою справою.

КЛЮЧ ВІДПОВІДЕЙ

Я	С	Д
1. А	1. В	1. Б
2. Б	2. В	2. А
3. А	3. В	3. Б
4. В	4. Б	4. А
5. Б	5. А	5. В
6. В	6. А	6. Б
7. В	7. Б	7. А
8. А	8. Б	3. В
9. В	9. А	9. Б
10. А	10. В	10.
11. Б	11. В	11.
12. Б	12. А	12.
13. В	13. А	33.
14. А	34. В	14.
15. Б	15. В	15.
16. А	16. В	16.
17. А	17. В	17.
18. А	18. Б	18.
19. А	19. Б	19.
20. В	20. Б	20.
21. Б	21. А	21.
22. Б	22. А	22.
23. В	23. А	23. Б
24.	24. В	24.
25.	25. В	25. Б
26.	26. А	26. Б
27.	27. А	27.

Кількісні показники рівнів гуманістичної спрямованості за ціннісно-емоційним критерієм.

Високий рівень – самооцінка середня (адекватна); позитивна «Я»-концепція; ознаки дипломатичного стилю; наявне прагнення враховувати думку інших членів групи; здатні до компромісу; спрямовані на спілкування (суб'єкт-суб'єктну взаємодію).

Середній рівень – самооцінка не завжди адекватна; «Я»-концепція нестійка; наявні ознаки дипломатичного стилю у спілкуванні, але важко йдуть на компроміс; спрямовані на справу, інколи – на спілкування.

Низький рівень – самооцінка надзвичайно завищена або зовсім низька (негативна «Я»-концепція); ознаки авторитарного стилю у спілкуванні, формулюють свої думки категорично, не допускаючи заперечень, не досягають загальної згоди (чи хоча б схвалення), не шукають підтримки, необхідної для реалізації своїх ідей, спрямовані, здебільшого, на себе, інколи, на справу.

III. А). Письмова робота. Опишіть Ваше суб'єктне ставлення до природи в цілому, використовуючи всю систему його параметрів. Який тип суб'єктного ставлення до природи в цілому характерний для Вас особисто?

(повна відповідь – 6 балів)

В). Вирішення ситуацій

Вам запропоновано ситуації ділової взаємодії молодого керівника з підлеглими. Оберіть варіант можливого реагування на дані ситуації, саме той, що для вас є найбільш прийнятним.

1. Ви керівник. Сьогодні – нарада. Її розпочинаєте з оголошення порядку денного. Ви чуєте чийсь голосний сміх. Питально і здивовано дивитесь на підлеглого, який засміявся. Він, дивлячись вам прямо у вічі заявляє : «Так, мені завжди смішно, коли ви починаєте нараду».

1. *«От тобі і на!»*
2. *«А що саме Вам смішно?»*
3. *«Ну, і заради бога!»*
4. *«Ти що, дурень?»*
5. *«Люблю веселих людей».*
6. *«Я радий(а), що створюю в тебе веселий настрій».*

2. Ви, молодий керівник, даєте підлеглому завдання, а той не хоче його виконувати і при цьому заявляє: «Я не хочу це робити!»

1. *«Не хочеш — змусимо!»*
2. *«Для чого ж ти тоді прийшов працювати?»*
3. *«Тим гірше для тебе».*
4. *«Чи усвідомлюєш ти, чим це може для тебе закінчитися?»*
5. *«Не міг би ти пояснити, чому?»*
6. *«Давай обговоримо — може бути, ти і маєш рацію».*

3. Підлеглий у розмові з керівником зауважує йому: «Я заслуговую, щоб ви ставились до мене краще, ніж до інших працівників».

1. *«Чому це я повинен ставитись до тебе краще, ніж до всіх інших?»*

2. *«Я зовсім не збираюся грати в мазунчиків і фаворитів!»*

3. *«Мені не подобаються люди, що заявляють так, як ти.»*

4. *«Якби я тобі сказав, що поважаю тебе більше, ніж інших, то ти почував би себе щасливішим?»*

5. *«Я хотів би знати, чому я повинен особливо виділяти тебе з-поміж інших?»*

6. *«Чим зумовлене таке запитання?»*

4. Підлеглий, явно демонструючи своє зверхнє ставлення до одного з колег, говорить: «Я не хочу виконувати поставлене завдання разом з ним».

1. *«Ну і що?»*

2. *«Нікуди неподінешся, все одно доведеться.»*

3. *«Це нерозумно з Вашої сторони.»*

4. *«Але він теж не захоче після цього працювати з Вами.»*

5. *«Чому?»*

6. *«Я вважаю, що ти не правий, тому, що...».*

1 питання – 1 бал

2 питання – 2 бали

3 питання – 3 бали

4 питання – 4 бали

5 питання – 5 балів

6 питання – 6 балів

Кількісні показники рівнів гуманістичної спрямованості за діяльнісним критерієм.

30-28 балів – високий рівень; 27-20 – середній рівень; 19-0 – низький рівень

Додаток В

Зразок індивідуального практичного завдання, підготовленого студенкою 2 курсу екологічного факультету Грегуль Тетяною Методики боротьби зі стресом

1. Метод глибокого дихання. Цей метод застосовують для прискореної релаксації (довільного розслаблення м'язів). Він ефективно знімає м'язове напруження і суб'єктивне відчуття тривоги, знижується частота серцевих скорочень.

Практична робота із студентами (звучить спокійна тиха музика).

Дихальна вправа складається з чотирьох етапів.

I. Знайдіть зручне положення. Покладіть ліву руку (долонею вниз) на середину живота, праву руку покладіть на ліву. Очі можуть бути відкриті, але із заплющеними очима легше виконувати другий етап.

II. Уявіть собі порожню посудину чи мішок, який знаходиться у вас всередині — там, де лежать ваші руки. Вдихаючи, уявіть собі, що повітря входить через ніс, іде вниз, і наповнюється внутрішній мішок. Під час заповнення мішка повітрям ваші руки підніматимуться. Продовжуйте вдихати, уявляючи, що мішок повністю заповнився повітрям. Хвилеподібні рухи, які починаються в зоні живота, поширюються на середню та верхню частини грудної клітки (вдихати слід дві секунди, з часом збільшити до трьох секунд).

III. Затримайте дихання. Затримайте повітря всередині мішка. Повторюйте подумки фразу: «Моє тіло спокійне» (Цей етап має тривати не більше двох секунд).

IV. Повільно почніть видихати, звільняючи мішок. Впродовж цього процесу повторюйте подумки: «Моє тіло спокійне». Під час видиху відчуйте, як опускається живіт, грудна клітка. Цей етап має тривати не менше, ніж два попе-

редні. Ці вправи слід повторити 3—5 разів. Регулярне, щоденне послідовне виконання цих вправ сформує у вас спокійніше ставлення до ситуації, антистресову установку.

Лист до себе.

Декому краще допоможе впоратися зі стресом перенесення своїх хвилювань на папір. Напишіть собі листа. Довірте паперу все, що відчуваєте й думаєте. Цей спосіб має ту перевагу, що письмова мова коротша й логічніша. Змальовуючи в листі ситуацію, розуміти проблему починаєш швидше, ніж у розмові. Лист можна відразу знищити або сховати й перечитати, коли знову почнуть хвилювати травматичні події. Ви згадаєте свій стан і зрозумієте, що зможете з ним упоратись, як і минулого разу.

Звільнення від почуття образи.

Для поліпшення свого стану вам дуже важливо звільнитися від почуття образи, пробачити тих людей, які вас образили. Американський психолог Луїза Хей вважає, що: «Прихована образа, злість, критика себе та інших — найбільш шкідливі для здоров'я емоції. Ми мусимо звільнитися від минулого і пробачити всіх без винятку, так само й самих себе. Повне звільнення від образи або злості виліковує ваші хвороби».

Додаток Д

Ділова гра «Новий автомобіль екологічної служби»

Члени групи – це співробітники районної екологічної інспекції. Їх робота полягає в нагляді, інспектуванні природних об'єктів. Робота керівника пана Коваленка складна та вимагає особливих вмінь, тонкої роботи. Він постійно спілкується з клієнтами. Його офіс знаходиться на вокзалі, звідки він кожного дня виїжджає на виклики.

Кожен співробітник працює окремо і кожного дня повинен їздити на виклики клієнтів. Пан Коваленко, при необхідності, дає співробітникам консультації.

Працівники кожного дня користуються робочим автомобілем. Самостійно за ним доглядають і ставляться як до свого власного. Звісно, що кожен працівник зацікавлений в тому, щоб отримати новий автомобіль.

Інформація про співробітників

Пан Коваленко: керівник

Пан Шпак: працює у даній установі 17 років, має двохрічний Ford Mondeo

Пан Петренко: працює 11 років, має п'ятирічний VW Passat Kombi

Пан Мельник: 10 років, має чотирирічний Ford Mondeo Kombi (3 роки)

Пан Рудько: працює 5 років, має VW Passat Kombi (3 роки)

Пан Крамар: працює 3 роки, має Opel Astra Kombi (5 років)

Пан Хоменко: працює 1 рік, має Opel Astra Kombi (6 років)

Більшість співробітників працюють у місті, лише пан Мельник та пан Рудько відповідають за ремонт в районі.

Кожен учасник має вжитися в роль і враховувати дану інформацію про працівників. При розмові можуть з'являтися нові факти та ситуації, що не згадувалися в інструкції.

Час: 30 хвилин

Додаток Е

МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Білоцерківський державний аграрний університет

Факультет лінгвістики

Кафедра педагогіки та психології

Програма навчальної дисципліни

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

(за вимогами кредитно-модульної системи)

Автор: асистент Тимчук І.М.

Рецензенти: Дьомін А.І., д-р пед. наук, професор

(Національний аграрний університет);

Патика В.П., д-р біол. наук, професор,

академік УААН (Національний авіаційний університет)

Рекомендовано радою факультету лінгвістики

Білоцерківського державного аграрного університету

(протокол № 2 від 12 вересня 2005 року)

Біла Церква

2006

СТРУКТУРА ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

1. ОПИС ПРЕДМЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Предмет: психіка людини та тварини

Курс: підготовка бакалаврів	Напря́м, спеціальність, освітньо- кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів, відповідних ECTS: 2 Модулів: 2+ІНДЗ, реферат. Змістових модулів: 2 Загальна кількість годин: 108 Тижневих годин: 30	Шифр та назва напряму: 0708 - Екологія Шифр та назва спеціальності: 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища, збалансоване природокористування» Освітньо- кваліфікаційний (бакалавр) рівень	Обов'язкова Семестр: 4 Лекції: 18 год. Практичні заняття: 18 год. Самостійна робота: 72 год. Вид контролю: іспит

2. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

викладання навчальної дисципліни «Екологічна психологія» студентам
напряму підготовки 6.040106 «Екологія, охорона навколишнього середовища,
збалансоване природокористування»

/п	Тема заняття	Лекції	Практичні заняття	СРС
.	Екологічна психологія як наука. Предмет та завдання її дослідження.	2	2	10
.	Основні поняття екологічної психології.	2	2	10
.	Фактори екологічного середовища та їх взаємодія з людським фактором.	2	2	15
.	Ставлення до природи як предмет психологічного дослідження.	2	2	5

	Проблема суб'єктного сприймання світу природи	2	2	5
	Механізми формування суб'єктного ставлення до природи по перцептивному, когнітивному та практичному каналах.	2	2	15
	Проблеми екологічної свідомості.	2	4	10
	Екопсихологічна освіта та виховання.	2	2	2
	Усього	18	18	72

ВСТУП

Дослідники, які працюють у сфері екології та екологічної психології, підкреслюють, що нинішня екологічна криза – це здебільшого криза світогляду, філософії та ідеології. Відомі екологічні психологи, автори підручника «Экологическая педагогика и психология» С.Деребо і В.Ясвін, зазначають, що «екологічна криза – це не в останню чергу, «розлад у головах», і саме у них потрібно спочатку навести порядок».

Останнім часом, поряд із загостренням соціально-економічної кризи в країні, спостерігається зростання споживацько-перетворювального ставлення до довкілля, яке, у свою чергу, негативно впливає на морально-психологічний стан нації

Особливу тривогу викликає екологічна свідомість підлітків та юнацтва, оскільки у цей період відбувається формування ціннісних орієнтацій, зокрема спрямованості та збереження довкілля або ж егоїстичного ставлення до нього. Актуальність проблеми збереження довкілля у наш час, час техногенних та екологічних катастроф, не тільки зростає, але й загострюється.

Отже, для розв'язання масштабної та досить складної проблеми – проблеми подолання екологічної кризи – потрібна, насамперед, робота з підготовки фахівців – екологів із знаннями екологічної психології, які б досліджували шляхи та методи формування екологічно свідомої людини, тобто людини, яка не тільки не поглиблюватиме вже існуючу екологічну кризу, але й буде шукати шляхи виходу з неї.

Навчальна дисципліна «Екологічна психологія» з'явилась у навчальних планах ВНЗ недавно, але вже знайшла там чільне місце. Екологічна психологія - наука про характер та особливості взаємодії людини та природного, штучного і соціального середовища.

Нині система екологічної психології як науки перебуває у стадії встановлення і розвитку, розвивається та уточнюється її категоріальний і методичний апарат, формується методологія екопсихології. Сьогодні не існує фундаментального навчального посібника з екологічної психології.

Під час складання програми навчальної дисципліни «Екологічна психологія» використовувалися такі основні методологічні принципи: принцип відображення, принцип єдності психіки й діяльності, принцип історизму.

Основним змістовим джерелом при складанні даної програми слугував підручник **С.Д. ДЕРЕБО, В.А. ЯСВИН. ЕКОЛОГИЧЕСКАЯ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ: РОСТОВ-НА-ДОНУ: ИЗДАТЕЛЬСТВО «ФЕНИКС», 1996. – 480с.**

Методика забезпечення контролю і критерії оцінки знань студентів при вивченні курсу «Екологічна психологія»

Об'єктами контролю є діяльність студентів на лекційних, семінарських, індивідуальних заняттях, самостійної роботи, під час контрольних робіт та семестрових іспитів. Контрольні заходи включають такі види контролю:

- ✓ поточний
- ✓ підсумковий (семестровий)

Поточний контроль знань студентів та засвоєння ними програмного матеріалу здійснює викладач, який проводить заняття з курсу.

Здійснюється під час проведення семінарських і індивідуальних занять. Під час семінарських занять застосовуються такі засоби контролю: усне опитування з тем, поставлених у планах семінарських занять, проведення тестового контролю, вікторин і конкурсів, письмових контрольних робіт та предметної олімпіади.

Підсумковий контроль здійснюється у вигляді іспиту в кінці семестру. При виставленні оцінки враховується результативність поточного контролю, засвоєння навчального матеріалу на підставі його активності на семінарських заняттях та під час контрольних заходів перевірки знань.

Результати іспиту фіксуються у відомості та заліковій книжці. Оцінювання результатів опанування студентом навчального матеріалу відбувається з урахуванням продемонстрованих знань і здійснюється диференційовано за чотирибальною системою:

На «відмінно» – студент вільно володіє визначеними програмою знаннями і вміннями, правильно і в достатній кількості добирає для відповіді факти, висловлює власні ставлення до навчального матеріалу, відповідь чітка і завершена.

На «добре» – студент має незначні ускладнення при використанні визначених програмою знань і умінь, при доборі фактів припускається незначних помилок, власні ставлення висловлюються, але в аргументації допускаються окремі неточності.

На «задовільно» – студент користується лише окремими знаннями й вміннями, порушує логіку викладу, відповідь не достатньо самостійно, аргументація слабка, є суттєві помилки в знанні фактичного матеріалу та висновках.

На «незадовільно» – студент не володіє необхідними для виконання завдання вміннями, головного фактичного матеріалу не знає.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1. С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. Экологическая педагогика и психология: Ростов-на-Дону: издательство «Феникс», 1996. – 480с.
2. Скребець В.О. Екологічна психологія. Екологічна психологія: навч. посібник . – К.: МАУП, 1998. – 144с.

3. Львовичкіна А.М. Екологічна психологія: Навчальний посібник. – К.: Міленіум 2003. – 120 с.
4. Калмыков А.А. Введение в экологическую психологию. М.: МИЭПУ, 1999. – 127с.
5. Штейнбах Х.Э., Еленский В.И. Психология жизненного пространства. – СПб: речь, 2004 – 238с.

3. Робоча програма

Лекційні заняття – 18 год.

Лекція 1. Екологічна психологія як наука. Предмет та завдання її дослідження.

1. Психологічна екологія та екологічний підхід в психології Дж.Гібсона.
2. Психологія оточуючого середовища.
3. Екологічна психологія. Предмет і завдання екологічної психології.

Короткий зміст лекції

Екологічна психологія – це наука про психологічні аспекти взаємовідносин людини та навколишнього середовища (природного, штучного, соціального, культурного), яке органічно включене у життєдіяльність людини і служить важливим фактором регуляції її поведінки та соціальної взаємодії.

Основним *об'єктом* екопсихологічних досліджень є форми та способи організації довкілля людиною.

Стійкі системи «індивід – навколишнє середовище» дістали назву антропоцентрозу.

Стійкі системи «спільнота – навколишнє середовище» називаються групоценозом.

Стійкі системи «держава – навколишнє середовище» називаються соціоценозом.

Предметом дослідження екологічної психології є антропонічні системи різного рівня, що виникають у процесі безпосередньої взаємодії окремих індивідів, груп та спільнот з навколишнім середовищем.

В рамках дослідження екологічної свідомості, завданнями екологічної психології є:

- аналіз розвитку екологічної свідомості;
- розробка типології екологічної свідомості;
- аналіз розвитку екологічної свідомості в процесі онтогенезу;
- аналіз механізмів формування та функціонування екологічної свідомості;
- аналіз індивідуальної та групової специфіки екологічної свідомості;
- розробка принципів та методів діагностики екологічної психології;
- дослідження психологічних особливостей взаємодії людини з довкіллям.

Лекція 2. Основні поняття екологічної психології.

1. Поняття про середовище.
2. Природне і штучне середовище. Взаємозв'язок і взаємодія природного і штучного середовища.
3. Параметри функціонального включення індивіда у середовище.
4. Поняття про мікросередовище, мезосередовище і макросередовище та їх роль у формуванні екологічного типу мислення.

Короткий зміст лекції

Середовище – це система внутрішніх та зовнішніх факторів, яке має безпосередній вплив на спосіб існування індивіда, із якою даний індивід може взаємодіяти.

Природне середовище – це таке середовище, яке не створювалось та не перетворювалось людиною, яке існує само по собі, функціонує за власними законами і не потребує зовнішнього впливу для його підтримки.

Штучне середовище – це таке середовище, яке було повністю створено людиною, і, у зв'язку з цим потребує зовнішньої підтримки, воно існує за законами, заданими людиною.

До *природно-штучного* середовища належить такий тип природного середовища, в якому здійснювалося перетворююче втручання людини.

До *штучно-природного* середовища належить такий тип середовища, в якому припинено втручання людини і яке з часом починає повертатися до природного стану.

Якщо дані типи середовища представити у вигляді безперервного континууму, то вони мають розміститися на прямій так: природне; природно-штучне; штучно-природне; штучне.

Ю. Швабл розглядає такі типи взаємодії людини із середовищем:

1. Середовище як фактор існування індивіда.
2. Середовище як умова існування індивіда.
3. Середовище як засіб існування індивіда.
4. Середовище як матеріал існування індивіда.
  - О. Рудоміно-Дусятська виділяє чотири рівні середовища, а саме: рівень матеріального мікросередовища;
  - мазосередовища;
  - природно-географічного макросередовища;
  - мегасередовища.

Особисте середовище – це такий тип середовища, який максимально належить певній особі і є максимально регульованим та контрольованим цією особою.

Виділяють два параметри особистого простору:

- 1) свобода від небажаної появи чужого;
- 2) свобода прийняття рішення про час та місце персональних стосунків.

Соціо-екологічні системи – це стійка сукупність зв'язків між людським суспільством або його окремими, відносно самостійними частинами, та оточуючим середовищем.

В. Крисаченко вказує на три основні моделі взаємодії соціуму із середовищем: *консерваційна, інволюційна, коеволюційна*.

3 лекція. Фактори екологічного середовища та їх взаємодія з людським фактором.

1. Середовище як джерело інформації.
2. Проблеми визначення межі оточуючого середовища.
3. Класифікація за переважаючим видом сприймання.
4. Особливості дії різноманітних факторів середовища на людину (зорові, предметно-просторові, освітлення, слухові, інформація, нюховий фактор, вібраційний, особливості індивідуального сприймання негативних факторів середовища).

Короткий зміст лекції

Вплив середовища на людину та сприймання нею середовища як цілого має свої закономірності. Найважливіші серед них такі.

1. Середовище не має певних, жорстко фіксованих рамок у часі і просторі.
2. Середовище діє на всі органи відчуттів, і інформацію про нього ми отримуємо із системи всіх органів.
3. Середовище дає не тільки центральну (головну), а й периферійну інформацію.
4. Середовище вміщує завжди більше інформації, ніж людина може її свідомо сприйняти та зрозуміти.
5. Середовище сприймається у тісному зв'язку з практичною діяльністю: сприймання пов'язане з дією і навпаки.
6. Будь-яке середовище має як фізичні і хімічні, так і психологічні та символічні значення.
7. Оточуюче середовище діє як єдине ціле.

П.Сміт, автор досліджень про «динаміку урбанізма», розрізняє чотири рівня символізму, що відіграють важливу роль у штучно створеному міському середовищі: асоціативний символізм; окультурений символізм; символізм відомого та символізм «архетипу».

Існує величезна кількість екологічних факторів, що впливають на людську психіку, а у зв'язку з цим існує і необхідність у їх класифікації. *Екологічні фактори класифікують за такими принципами:*

1. За походженням:
  - біогенні фактори екології;
  - антропогенні фактори екології;
  - соціальні фактори екології.
2. За переважаючим видом сприймання:
  - зорові фактори;
  - слухові фактори;
  - поєднання зорового та слухового факторів;
  - нюхові фактори;
  - вібраційні фактори;
  - геомагнітні фактори.
3. За ефектом дії на психіку людини:
  - шкідливі;
  - корисні;
  - нейтральні

Залежно від того, як люди сприймають стресову ситуацію, М.Черноушек пропонує поділяти їх на «бігових коней» та «черепак».

Лекція 4. Ставлення до природи як предмет психологічного дослідження.

1. Базові параметри суб'єктного ставлення до природи (параметри першого порядку).
2. Параметри другого порядку суб'єктного ставлення до природи.
3. Компоненти інтенсивності суб'єктного ставлення до природи.
4. Психологічне обґрунтування основних типів суб'єктного ставлення до природи.

Короткий зміст лекції

Виділяють базові параметри суб'єктного ставлення до природи (параметри першого порядку) та параметри другого порядку.

До базових параметрів належать такі параметри:

- ширини;
- інтенсивності;
- усвідомленості.

До параметрів другого порядку суб'єктного ставлення до природи належать такі параметри:

- емоційності;
- узагальненості;
- домінантності;
- когерентності;
- принциповості;
- свідомості;
- стійкості;
- модальності.

Модальність – це параметр суб'єктного ставлення, що дає його якісно-змістовну характеристику.

Модальність суб'єктного ставлення може бути охарактеризовано по осі «прагматична-непрагматична», а по другій осі «об'єктна-суб'єктна».

З'єднання даних двох координат дає чотири типи модальності ставлення до природи:

- 1) об'єктно-прагматична;
- 2) об'єктно-непрагматична;
- 3) суб'єктно-прагматична;
- 4) суб'єктно-непрагматична.

Параметр *інтенсивності*, як показник того, в якій мірі зафіксовані в об'єктах ті чи інші потреби особистості, і в яких сферах і я в якій мірі

проявляється дане ставлення. Виділяють такі компоненти інтенсивності: перцептивно-афективний компонент; когнітивний компонент; практичний компонент; вчинковий компонент.

Виділяють такі *основні типи суб'єктного ставлення до природи*, що найбільш часто зустрічаються на тих чи інших етапах онтогенезу особистості:

1. перцептивно-афективний об'єктно-непрагматичний;
2. когнітивний суб'єктно-непрагматичний;
3. когнітивний суб'єктно-прагматичний;
4. практичний об'єктно-прагматичний;
5. вчинковий суб'єктно-непрагматичний.

Лекція 5. Проблема суб'єктного сприймання світу природи.

1. Сутність суб'єктного сприймання світу природи. Його гносеологічний, установчий, функціональний аспекти.

2. Анімізм. Антропоморфізм. Персоніфікація і суб'єктифікація природних об'єктів.

3. Механізми суб'єктифікації природних об'єктів.

Короткий зміст лекції

Суб'єктне сприймання – це сприймання чого-небудь в світі як суб'єкта (на відміну від об'єктного сприймання – сприймання як об'єкта). При цьому принципового значення не має, суб'єктом чи об'єктом в дійсності є те, що сприймається.

Специфіка суб'єктного сприйняття природних об'єктів полягає в тому, що сприймаючий сам наділяє їх суб'єктністю. Це може відбуватися на основі анімізації, антропоморфізації, персоніфікації і суб'єктифікації.

Анімізм (від лат. *anima, animus* – дух, душа) – система уявлень про світ, в основі якої лежить віра в наявність у об'єктів і явищ особливої віддільної від них субстанції (духу, душі), здатної активно і самостійно діяти.

Антропоморфізм (від гр. *antropos* – людина і *morphe* – вигляд, форма) – система уявлень про світ, в основі якої лежить визнання наявності тілесної і

психічної подібності, схожості між людиною та іншими об'єктами і явищами (тваринами, рослинами, неживою природою, небесними тілами, міфологічними і божественними істотами і т. п.); наділення об'єктів і явищ світу людськими властивостями, уподібнення людині.

Персоніфікація (від лат. *persona* – маска, обличчя і *facio* – роблю), чи уособлення – особливий спосіб осмислення світу, коли той чи інший об'єкт або явище стає втіленням окремих людських властивостей, абстрактних понять або ідей.

Суб'єктифікація – процес і результат наділення об'єктів і явищ світу здатністю здійснювати специфічно суб'єктні функції, в результаті чого вони відкриваються сприймаючому як суб'єкти.

Лекція 6. Механізми формування суб'єктного ставлення до природи по перцептивному, когнітивному та практичному каналах.

1. Роль психологічних релізерів у формуванні суб'єктного ставлення до природних об'єктів.
2. Природні психологічні релізери перцептивного каналу.
3. Соціальні психологічні релізери когнітивного каналу.
4. Екологічні факти як психологічні релізери когнітивного каналу.
5. Механізми формування суб'єктного ставлення до природи по практичному каналу.

Короткий зміст лекції

Психологічний релізер – це специфічний стимул, пов'язаний з природним об'єктом, що визначає напрям і характер формування суб'єктного ставлення до нього.

Психологічні релізери поділяються на: природні психологічні релізери перцептивного каналу; соціальні психологічні релізери когнітивного каналу та екологічні факти як психологічні релізери когнітивного каналу.

Природні психологічні релізери перцептивного каналу – це специфічні стимули, що визначають напрям і характер формування суб'єктного ставлення

до природного об'єкту, дія яких еволюційно обумовлена і пов'язана з певними властивостями, властивими природному об'єкту як такому. Залежно від того, на які сенсорні системи вони впливають, природні психологічні релізери класифікуються на:

- аудіальні;
- тактильні;
- нюхово-смакові;
- поведінкові (вітальні);

Соціальні психологічні релізери – це певні слова або словосполучення, значення яких «емоційно марковані», тобто відразу несуть в собі емоційну оцінку: або позитивну, або негативну.

Екологічні факти – це вербальна інформація екологічного характеру про природний об'єкт.

Важливе значення у формуванні суб'єктного ставлення до природного об'єкта, особливо по практичному каналу, має характер діяльності з ним, в якій включено людину. Існують чотири основних типи діяльності з природним об'єктом.

1. Використання всього природного об'єкта чи його частини в якості якого-небудь «корисного продукта», при цьому припиняється подальше існування даного об'єкта природи.
2. Використання частини природного об'єкта або продуктів його життєдіяльності, але при цьому сам об'єкт природи продовжує своє існування.
3. Використання якої-небудь функції природного об'єкта, яка в даному випадку є «корисним продуктом», при цьому не припиняється існування ні природного об'єкта в цілому, ні окремої його частини.
4. Невикористання природного об'єкта як «корисного продукта».

Лекція 7-8. Проблеми екологічної свідомості.

1. Екологічна свідомість – її сутність, властивості та форми прояву.
2. Типи екологічної свідомості.
3. Екологічні установки та екологічна поведінка.
4. Екологічні установки та екологічна поведінка.
5. Вплив криз та катастроф на екологічну свідомість.

Короткий зміст лекції

Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція даного відображення. Екологічна свідомість має трикомпонентну структуру:

- психічне відображення природного, соціального, штучного та внутрішнього середовища – когнітивний компонент;
- ставлення до цього середовища – емотивний компонент;
- саморефлексія та саморегуляція в оточуючому середовищі (стратегії та технології взаємодії) – конативний (поведінковий) компонент.

Існує чотири типи стосунків людини та довкілля:

- егоорієнтований природоцентризм;
- екоорієнтований природоцентризм;
- егоорієнтований антропоцентризм;
- екоорієнтований антропоцентризм.

Екологічна криза – це загрозливий для ідентичності системи чи об'єкта процес, що протікає в екосистемі.

В. Крисаченко пропонує розрізняти екологічні кризи за такими критеріями:

1. За фактором (рушієм) екологічні кризи бувають біогенні та антропогенні.
2. За об'єктною визначеністю екологічна криза пов'язується з тим об'єктом, що стає своєрідним епіцентром екокризи і визначає зміну стани екосистеми, насамперед – її видовий склад.

3. Ієрархічний статус екологічних криз визначається статусом екосистем, в яких спостерігаються кризові явища.

4. За ефектом дії на певні об'єкти, у тому числі і на людину, екологічні кризи поділяються на локальні, регіональні та панорайкуменні.

Екологічна катастрофа це гостра форма екологічної патології, що має важливі соціальні та екологічні наслідки. За рівнем соціальності, А. Пригожин виділяє такі типи катастроф: природні, екологічні або соціо-природні, технічні, соціальні.

Лекція 9. Екопсихологічна освіта та виховання.

1. Методологічні проблеми екологічної освіти та виховання.

2. Віковий підхід до формування екологічної свідомості.

3. Застосування активних соціально-психологічних методів у екологічному вихованні та екологічній освіті.

Короткий зміст лекції

Ставлення до довкілля можна представити як трикомпонентну структуру, що складається з таких елементів:

- емотивного (емоційного);
- когнітивного (пізнавального);
- конативного (поведінкового).

Ставлення до довкілля у дітей дошкільного віку значною мірою визначається особливістю мислення, яке Жан Піаже характеризував як егоцентричне. Окрім егоцентризму у ставленні до довкілля для дошкільників, особливо молодших, характерні також *антропоморфізм, артифікалізм та прагматизм*.

У молодшому шкільному віці починає стрімко формуватися поведінковий компонент екологічної свідомості. У цей період з'являється бажання та можливість самому доглядати тварин, вирощувати рослини, створювати комфорт та затишок навколо себе.

Молодший підлітковий вік вважається найбільш сприятливим для цілеспрямованого формування екологічної свідомості, тому важливо не тільки залучати підлітків до широкого вивчення довкілля, а й для активних дій щодо його охорони та поліпшення.

Середній підлітковий вік характеризується тим, що пізнавальний інтерес до світу природи починає втрачати своє першорядне значення і поступається місцем інтересу до людини, до взаємин між людьми. Особливу увагу у цьому віці слід зосередити на організації їх участі в охороні довкілля, тобто у сфері формування стратегій та технологій екологічної діяльності.

Старший підлітковий вік вважається критичним, а отже, найбільш психологічно складним етапом формування екологічної свідомості. У цьому віці вже домінує об'єктне уявлення про світ природи, а прагматизм відносно неї сягає максимуму.

У юнацькому віці переважно виражене естетичне сприймання довкілля, ставлення до якого має об'єктивніший характер, проте він менш прагматичний, ніж у підлітків. Юнацький вік сприяє пошуку гармонії у світі та усвідомленню власного місця у ньому. У цьому віці завершується формування картини світу.

Зрілий вік на сьогоднішній день характеризується двома стратегіями ставлення до довкілля – господарською та завойовницькою.

Практичні заняття – 18 год.

1 заняття. Екологічна психологія як наука. Предмет та завдання її дослідження.

1. Тест «Скільки місця Ви займаєте на Землі?»
2. Методологічні проблеми екологічної психології.

Запитання та завдання для контролю

- Доведіть, що проблеми екологічної психології є нагальними проблемами сучасної цивілізації.
- Що вивчає екологічна психологія?

- Які завдання стоять перед екологічною психологією?
- У чому полягає трагедія «общинних вигонів»?
- Що означає поняття «екологічний світ» за Дж.Гібсоном?
- У чому полягає екопсихологічний підхід?
- У чому сутність принципу екологічності?
- У чому виражається найвищий рівень екологічності?

2 заняття. Основні поняття екологічної психології.

1. Соціальне середовище як екологічний фактор.
2. Особисте середовище.
3. Поняття про соціоекологічні системи.

Запитання та завдання для контролю

- Чи може людина знаходитись поза середовищем як таким?
- Дайте означення поняттю «середовище».
- Які об'єкти належать до природного середовища?
- Назвіть чотири параметри включення людини до середовища.
- У чому полягає сутність понять «мікросередовище», «мезосередовище», «макросередовище»?
- Як визначається поняття «особисте середовище»?
- Які поняття ще застосовуються як тотожні поняттю «середовище»?
- Чому представники біоцентричного підходу в екології виступають проти поняття «оточуюче середовище»?
- Що належить до феномена, яке визначає поняття «внутрішнє середовище»?
- Які утворення можна віднести до соціоекосистем?
- Назвіть основні моделі взаємодії людини з довкіллям.

3 заняття. **Фактори екологічного середовища.**

1. Особливості дії різноманітних факторів середовища на людину (зорові, предметно-просторові, освітлення, слухові, інформація, нюховий фактор, вібраційний, особливості індивідуального сприймання негативних факторів середовища).
2. Вплив екологічного чинника на етнопсихологію українців.

Запитання та завдання для контролю

- Дайте визначення поняттям «біогенні фактори середовища» та «антропогенні фактори середовища».
- Наведіть приклади антропогенних факторів середовища.
- Розкажіть про вплив біогенних факторів середовища на людину.
- У чому сутність класифікації факторів середовища?
- Яким чином екологія впливає на психологію етносу?

4 заняття. **Ставлення до природи як предмет психологічного дослідження.**

Запитання та завдання для контролю

1. Сформулюйте специфіку значення понять «особистісний зміст», «установка», «суб'єктне ставлення».
2. Наведіть приклади, що ілюструють взаємозв'язок Вашого суб'єктного ставлення до когось (чогось) і відповідних вчинків.
3. Продемонструйте на прикладах різницю між параметрами «усвідомлений» і «свідомий» ставлення до природи.
4. Покажіть різницю між перцептивно-афективним компонентом інтенсивності ставлення до природи і таким його параметром, як «емоційність».
5. Назвіть природні об'єкти, до яких у Вас сформувалося суб'єктне ставлення: а) об'єктно-прагматичної модальності; б) суб'єктно-непрагматичної.

Письмова робота. Опишіть Ваше суб'єктне ставлення до природи в цілому, використовуючи всю систему параметрів. Який тип суб'єктного ставлення до природи в цілому характерний для Вас особисто?

5 заняття. Механізми формування суб'єктного ставлення до природи по перцептивному, когнітивному та практичному каналах.

1. Роль психологічних релізерів у формуванні суб'єктного ставлення до природних об'єктів.
2. Природні психологічні релізери перцептивного каналу.
3. Соціальні психологічні релізери когнітивного каналу.
4. Екологічні факти як психологічні релізери когнітивного каналу.
5. Механізми формування суб'єктного ставлення до природи по практичному каналу.

Запитання та завдання для контролю

- Чим відрізняються поняття «релізер» і «психологічний релізер»?
- Наведіть приклади використання психологічних релізерів у рекламі.
- Назвіть тварин та рослин, від яких одночасно поступають і позитивні і негативні природні психологічні релізери.
- В чому проявляється специфіка впливу вітальних релізерів?
- В чому полягає відмінність між природними і соціальними психологічними релізерами?
- Наведіть приклади соціальних психологічних релізерів архетипічного та етнопсихологічного походження.
- Наведіть приклади соціальних психологічних релізерів естетичного та етичного характеру.
- Наведіть приклад ієрархії психологічних релізерів.
- Яка роль установок в процесі формування суб'єктивного відношення до природних об'єктів?

- Зачитайте підготовлені заздалегідь уривки художніх творів з описаними природними психологічними релізерами.

6 заняття. **Формування суб'єктного ставлення до природи як система.**

1. Психологічні релізери як система.
2. Формування модальності суб'єктного ставлення до природи.
3. Системна модель процесу формування суб'єктного ставлення до природи.

Запитання та завдання для контролю

- Наведіть приклади ієрархії психологічних релізерів.
- Як можна пояснити дані про те, що негативне відношення до тварин формується під впливом екологічних фактів?
- Яка роль установок в процесі формування суб'єктного ставлення до природних об'єктів?
- Наведіть приклади неузгодженості різних компонентів екологічних установок і спрогнозуйте її можливий результат.
- В чому схожість і різниця дії перцептивних механізмів при сприйманні інших людей і природних об'єктів?
- Обґрунтуйте, що процес формування суб'єктного ставлення до природи носить системний характер.

7-8 заняття. **Проблеми екологічної свідомості.**

1. Типологія екологічних криз.
2. Соціально-екологічні проблеми, що виникають під час екологічних катастроф.

Запитання та завдання для контролю

- Дайте визначення поняття «екологічна свідомість».
- Які типи екологічної свідомості Ви знаєте?
- Охарактеризуйте: а) антропоцентричний тип екологічної свідомості;
б) природоцентричний тип екологічної свідомості;

в) екоцентричний тип екологічної сідомості.

- Як впливає сила екологічного стимулу на поведінку людини?
- Як впливає мотивація на екологічну поведінку людини?
- Які методи підсилення екологічної мотивації Ви знаєте?
- Як застосовується принцип «зворотного зв'язку» у природоохоронній діяльності?
- У чому полягають основні закономірності пропаганди екологічної поведінки?
- Як визначається поняття екологічна криза?
- Наведіть визначення поняття «екологічна катастрофа».
- Які типи екологічних криз Ви знаєте?
- Назвіть типи екологічних катастроф, що визначаються за рівнем соціальності.
- Які джерела виникнення екологічних катастроф Ви знаєте?

9 заняття. Підсумок вивченого. **Контрольна робота (тести)**

СПИСОК ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барановська Л., Тимчук І. Особистість гуманістично спрямованого фахівця-еколога: аналіз компонентів структури / Лілія Барановська, Інна Тимчук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2008. – №3. – С. 70–75.
2. Барановська Л., Тимчук І. Психолого-педагогічна характеристика викладача, здатного до гуманізації навчання студентів / Л. Барановська, І. Тимчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія, – Випуск 19. – 2007 – С. 130–141.
3. Баранюк В.Н. Системный подход к экологическому воспитанию школьников / В.Н. Баранюк // Материалы междунар. конференции «Экопедагогика: состояние, проблемы, перспективы». – Минск, – 1995. – С. 120–122.
4. Білик Л.І. Теоретико-методологічні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу: автореф. д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. І. Білик. – Черкаси, 2005. – 51 с.

5. Білявський Г.О., Падун М.М. Пріоритети й принципи екологічної освіти в Україні / Г.О. Білявський, М.М. Падун // Проблемы создания единой системы экологического образования и воспитания в Украине [Тез.докл., ред.кол. В.Е. Некос и др.]. – Харьков, 1994. – С. 26–28.
6. Бобылева Л. О воспитании экологической культуры / Л. Бобылева // Высшее образование в России – №5. – 2003. – С. 132–135.
7. Вайда Т.С. Формування екологічної культури студентів педвузів засобами туристсько-краєзнавчої діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Вайда Тарас Степанович. – Херсон, 1998. – 226 с.
8. Вербицький В.В. Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи / В.В. Вербицький. – К.: СМП «Аверс». – 2003. – 304 с.
9. Гиренок Ф.И. Экология, цивилизация, ноосфера / Ф.И. Гиренок. – М.: Педагогика, 1982. – С. 150.
10. Грейда Н.Б. Формування екологічної культури студентів природничо-географічного факультету вузу: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н.Б. Грейда. – Луцьк, 1997. – 20 с.
11. Дробноход М. Пріоритети стійкого екологічно безпечного розвитку / М. Дробноход // Освіта і управління. – 2003. – №3. – С. 5–17.
12. Дробноход М.І., Вольвач Ф.В., Іваненко С.Г. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / [Кол. моногр.]. – К.: МАУП, 2000. – 75 с.
13. Екологічна стежка (методика, організація, характеристика модельної стежки «Лісники») / [Дідух Л.Б., Єрмоленко В.М., Крижанівська О.Т. та ін.]. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 88 с.
14. Кмець А. Екологічна свідомість майбутніх учителів: проблеми, зміст, типологія / А. Кмець // Вища освіта України. – 2001. – №2. – С. 96–100.
15. Концепція екологічної освіти в Україні [електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm>
16. Костюкова К.В. Екологічне мислення як показник зрілості особистості / К.В. Костюкова // Актуальні проблеми екологічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименко]. – К.: «Міленіум», 2005. – Т.7. – Вип.5. Ч. 1 – С. 241–245.
17. Котенєва І.С. Формування естетико-екологічної культури майбутнього вчителя засобами мистецтва: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / С. І. Котенєва. – Луганськ, 1996. – 24 с.
18. Кравченко С.А. Психологічні особливості розвитку екологічного мислення у студентів: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 « Теорія та історія педагогіки» / С.А. Кравченко. — К., 1996. – 24 с.
19. Краткий психологический словарь / Ред. – сост. Карпенко Л.А. [Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – 2 изд., расш, испр. и доп. – Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. – 512, [1] с.

20. Крисаченко В.С., Хилько М.І. Екологія. Культура. Політика / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько. – К.: „Знання України”. – 2001. – 598 с.
21. Лазебна О.М. Формування активної екологічної позиції підлітків: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О. М. Лазебна. – 2004. – 20 с.
22. Левочкина А.М. Использование активных методов в изучении экологической психологии с целью формирования экологического сознания студентов высших учебных заведений / А.М. Левочкина [за ред. С.Д. Максименко] // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т.7. – Ч. 1. – С. 236–240.
23. Лубянська С.П. Профілактика екодевіантної поведінки молоді / С.П. Лубянська // Актуальні проблеми екологічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименко]. – К.: Міленіум, 2003. – Т.7. Ч.1 – С. 240–244.
24. Лук'янова Л.Б. Екологічна освіта у професійно-технічних навчальних закладах: теоретичний і практичний аспекти: Монографія / Л.Б. Лук'янова. – К.: Міленіум, 2006. – 252с.
25. Людина і світ / [Л.В. Губерський, А.О. Приятельчук та ін.] ; голов. ред. Л.В. Губерський. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. – 349с.
26. Максименко О.О. Формування екологічних цінностей – необхідна складова екологічного виховання // Актуальні проблеми екологічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименко]. – К.: Міленіум, 2004. – Т.7. – Вип. 2. – С.103–109.
27. Мельниченко Н.В. Польова практика з ботаніки як одна з форм екологічного навчання і виховання студентів / Н.В. Мельниченко // Матеріали ІV міжнародної конференції «Екологія і освіта: Питання теорії та практики». – Черкаси, 1988, – С. 71-74.
28. Негруца Н.А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів І- II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін: : автореф дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. А. Негруца. – К., 2003. – 17 с.
29. Панченко В.І. Екологічна етика як основний духовний принцип в підготовці сучасних спеціалістів / В.І. Панченко // Актуальні проблеми екологічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименко]. – К.: Міленіум, 2003. – Т.7. Ч.1. – С. 339–347.
30. Пустовіт Н. Концептуальні засади і стан екологічної освіти в Україні / Н. Пустовіт // Екологічні проблеми та перспективи їх вирішення в регіонах України: Матеріали виступів учасників міжнародної конференції та всеукраїнського екологічного ярмарку. – Черкаси, 2003. – С. 37–43.

31. Романенко М., Братаніч Б. Формування екологічно-ноосферної свідомості як основа забезпечення цілісності природничо-наукової освіти / М. Романенко, Б. Братаніч // Імідж сучасного педагога. – 2005. – №3–4. – С. 3–5.
32. Рудоміно-Дусятська О.В. Психологічні проблеми саморегуляції екологічної поведінки / О.В. Рудоміно-Дусятська [за ред. С.Д. Максименко] // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т.7. – Вип. 9. – С. 327–330.
33. Рябчук Т., Івченко Н. Виховання екологічно свідомої особистості / Т. Рябчук, Н. Івченко // Директор школи. – 2006. – березень. – С. 17–20.
34. Тарасенко Г.С. Екологічна естетика в системі професійної підготовки вчителя. Монографія. (Методологічний аспект) / Г.С. Тарасенко. – Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1997 – 112 с.
35. Тепла О.М. Формування гуманістичних цінностей у студентів аграрних вищих навчальних закладів у позааудиторній діяльності: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О.М. Тепла. – К., 2008. – 23 с.
36. Тимчук І. Гуманістична спрямованість особистості майбутнього еколога як психолого-педагогічна категорія / Інна Тимчук // Молодь і ринок. – 2008. – №3. – С. 111–114.
37. Тимчук І.М. Вимоги до науково-педагогічних працівників, що забезпечують процес гуманізації навчання студентів-екологів / І.М. Тимчук // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 8. – Глухів: ГДПУ, 2006. – С. 222-226.
38. Тимчук І.М. Гуманізація професійного навчання майбутніх екологів: констатувальний зріз / І.М. Тимчук // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 18. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. – С. 475-480.
39. Тимчук І.М. Студент і викладач: гуманізація взаємовідносин // Вісник Черкаського національного університету (Серія: Педагогічні науки): Фах. зб. наук. праць. – Випуск 89. – Черкаси – 2006. – С.91-95.
40. Хилько М.І. Екологічна компонента національної освіти / М.І. Хилько // Філософія: Наук.вісн. / ХДПУ. – Х.: 2000. – Вип. 5. – С. 93 – 100.
41. Швед М.С. Розвиток екологічного мислення студентів університету в процесі професійної підготовки: : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / М.С. Швед. – Львів, 1997. – 24с.

Завдання

для організації самостійної роботи студентів з екологічної психології

Тема 1. Історія виникнення та становлення екологічної психології.

1. Виникнення та розвиток зарубіжної екологічної психології.
2. Історія розвитку екологічної психології в Україні.

Тема 2. Система методів екологічної психології та конкретні методики екопсихологічного дослідження.

1. Метод спостереження.
2. Діагностичні методи.
3. Формуючі методи.

Тема 3. Фактори екологічного середовища та їх взаємодія з людським фактором.

1. Вплив людини на оточуюче середовище.
  - Вплив на географічний стан Землі.
  - Вплив на атмосферу.
  - Вплив на літосферу.
  - Вплив на ґрунти.
  - Забруднення водного басейну.
  - Вплив на флору і фауну.
  - Вплив на мікроорганізми.
  - Вплив на генофонд.
  - Глобальні наслідки впливу людини на довкілля.
2. Природокористування та природоохоронна діяльність:
  - Наведіть приклади руйнівного впливу людини на природне середовище. Які методи запобігання цьому впливу ви можете запропонувати?
  - Чим, насамперед, визначається розвиток історії взаємовідносин людства та природи?

Тема 4. Радіоекологічна психологія.

Запитання для контролю

1. Що є предметом радіоекологічної психології?
2. З яких симптомів складається «синдром чорнобильця»? Яка природа кожного симптому?
3. Соціально-психологічні проблеми та характеристика пост чорнобильської ситуації.
4. У чому полягає психологічна допомога постраждалим від Чорнобильської катастрофи?
5. Які методи самодопомоги у стресових ситуаціях ви знаєте?
6. Як змінювалися у часі уявлення про наслідки аварії на ЧАЕС?

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

1. Психологічна екологія та екологічний підхід в психології Дж.Гібсона.
2. Психологія оточуючого середовища.
3. Екологічна психологія. Предмет і завдання.
4. Методологічні проблеми екологічної психології.
5. Основні методи дослідження в екологічній психології (методика «Полярних профілів», методика «ТЕД», тест «Натурофіл»).
6. Поняття про середовище.
7. Природне і штучне середовище. Взаємозв'язок і взаємодія природного і штучного середовища.
8. Параметри функціонального включення індивіда у середовище.
9. Поняття про мікро середовище, мезосередовище і макросередовище та їх роль у формуванні екологічного типу мислення.
10. Соціальне середовище як екологічний фактор.
11. Особисте середовище.
12. Поняття про соціоекологічні системи.
13. Середовище як джерело інформації.

14. Проблеми визначення межі оточуючого середовища.
15. Класифікація за переважаючим видом сприймання.
16. Особливості дії різноманітних факторів середовища на людину (зоріві, предметно-просторові, освітлення, слухові, інформація, нюховий фактор, вібраційний, особливості індивідуального сприймання негативних факторів середовища).
17. Особливості дії різноманітних факторів середовища на людину (зоріві, предметно-просторові, освітлення, слухові, інформація, нюховий фактор, вібраційний, особливості індивідуального сприймання негативних факторів середовища).
18. Вплив екологічного чинника на етнопсихологію українців.
19. Вплив людини на оточуюче середовище: вплив на географічний стан Землі; вплив на атмосферу; вплив на літосферу; вплив на ґрунти; забруднення водного басейну; вплив на флору і фауну; вплив на мікроорганізми; вплив на генофонд; глобальні наслідки впливу людини на довкілля.
20. Природокористування та природоохоронна діяльність.
21. Базові параметри суб'єктивного ставлення до природи (параметри першого порядку).
22. Параметри другого порядку суб'єктивного ставлення до природи.
23. Компоненти інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи.
24. Психологічне обґрунтування основних типів суб'єктивного ставлення до природи.
25. Сутність суб'єктивного сприймання світу природи. Його гносеологічний, установчий, функціональний аспекти.
26. Анімізм. Антропоморфізм. Персоніфікація і суб'єктифікація природних об'єктів.
27. Механізми суб'єктифікації природних об'єктів.
28. Психологічні релізери як система.
29. Формування модальності суб'єктивного відношення до природи.

30. Системна модель процесу формування суб'єктного ставлення до природи.
31. Роль психологічних релізерів у формуванні суб'єктного відношення до природи по перцептивному, когнітивному та практичному каналах.
32. Соціальні психологічні релізери когнітивного каналу.
33. Екологічні факти як психологічні релізери когнітивного каналу.
34. Механізми формування суб'єктного відношення до природи по практичному каналу.
35. Соціальні психологічні релізери когнітивного каналу.
36. Екологічні факти як психологічні релізери когнітивного каналу.
37. Механізми обробки психологічних релізерів когнітивного каналу.
38. Екологічна свідомість – її сутність, властивості та форми прояву.
39. Типи екологічної свідомості.
40. Екологічні установки та екологічна поведінка.
41. Екологічні установки та екологічна поведінка.
42. Вплив криз та катастроф на екологічну свідомість.
43. Типологія екологічних криз.
44. Соціально-екологічні проблеми, що виникають під час екологічних катастроф.
45. Методологічні проблеми екологічної освіти та виховання.
46. Віковий підхід до формування екологічної свідомості.
47. Застосування активних соціально-психологічних методів у екологічному вихованні та екологічній освіті.
48. Соціально-психологічні проблеми та характеристика пост чорнобильської ситуації.
49. Психологічна допомога постраждалим від Чорнобильської катастрофи.

Додаток Ж

Зразок доповіді

студентки 2 курсу екологічного факультету БНАУ
Пилипівської Майї

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Просвітницька робота серед молоді щодо здорового способу життя у наш час є не дуже ефективною. Більшість студентів і учнів старших класів (від 80 до 97%) не мають достатніх знань із таких гострих проблем, як запобігання наркоманії, алкоголізму, СНІДу тощо. Знання про шляхи збереження й зміцнення здоров'я в навчальних закладах України реалізуються здебільшого формально, епізодично, без урахування об'єктивних тенденцій у молодіжному середовищі (погіршення життєвих умов, послаблення мотивації до здорового способу життя, низький рівень превентивних знань, навичок, вмінь і т.д.). Профілактичні програми спрямовані на попередження зловживання наркотиками та токсикантами (що є також різновидами екодевіативної поведінки) не отримали розповсюдження у нашій країні.

Відомо, що екодевіантна поведінка – це поведінка, в основі якої простежуються риси, які шкодять природному та антропогенному середовищу. Екодевіант – людина з відхиленнями від екологічно здорової поведінки. Відомо також, що не будь яке відхилення в екологічній поведінці може потрапити під кримінальну відповідальність (знищення мурашника або гнізда птахів, засмітнення зеленої зони, розпалення вогнищ та ін.). Також уживання шкідливого продукту (скажімо, наркотичної речовини) або використання радіаційно заражених матеріальних цінностей – теж екодевіція.

Інститутом соціології було проведено дослідження з питань екопсихологічних диспозицій студентства. 98% опитаних визнали, що хоча б одноразово наносили шкоду навколишньому середовищу; 87% робили це неодноразово. Серед прикладів екодевіантної поведінки були: засмітнення навколишнього середовища (88%); байдуже ставлення до живої природи (81%); використання гілок молодих дерев для вогнищ (49%); надмірне вживання алкоголю (38%); псевдоавторитет друзів щодо поведінки на природі (22%); відсутність внутрішньої мотивації на безпечну щодо себе і природи поведінку (17%); пожежі у лісі (14%); псевдоавторитет осіб протилежної статі (13%); вбивство та знущання над тваринами (9%); вживання наркотичних речовин (3%). Опитувані виділяли наступні мотиви екодевіантної поведінки: наслідування поведінки друзів та батьків (57%); сприймання вчинків як цілком нормальних (32%); відсутність відповідальності (14%); звичку (14%); цікавість (8%); сексуальне збудження при цьому (2%).

З метою профілактики екодевіантної поведінки, інформованості населення, в основному молоді, розробляються заходи первинної профілактики, які включають: лекції екологів, психологів, юристів, лікарів-наркологів та санологів; роботу круглих столів під час обов'язкових «годин здоров'я»; перегляд кінострічок серії BBC з їх подальшим обговоренням; конкурси стіннівок та листівок з визначенням переможців; суботники; установлення додаткових смітників на поверхах та навколо університету, придбаних за кошт пожертвувань; Клуби Веселих та Кмітливих екопсихологічної тематики; підготовлені студентами-екологами, психологами та журналістами передачі на радіо та телебаченні щодо збереження навколишнього середовища та здорового способу життя, залучання до діяльності викладачів природничого та філософського факультетів; виїзди на природу студентських груп із кураторами.

Враховуючи вищезазначене, для попередження екодевіантної поведінки в студентському середовищі науковці пропонують: розширити соціально-екологічну освітню програму; до роботи діючих психологічних клубів при

навчальних закладах ввести курс з профілактики екодевіантної поведінки та отримання знань щодо головних питань екологічної освіти; сформувати при навчальних закладах добровільні гурти із захисту оточуючого середовища, проводити регулярно конкурси стінних малюнків, бюлетенів; за допомогою студентів факультетів психології та соціології проводити регулярні опитування щодо екологічної інформованості в студентському середовищі; під час обов'язкових суботників залучати до роботи як технічних працівників навчальних закладів, так і викладацький склад і студентів.

Додаток 3

Перевірка гіпотези про розходження емпіричних (експериментальних) частот n_i і теоретичних (контрольних) розподілів n'_i :

1. Заносимо в таблицю назву розрядів і емпіричні частоти (дані по експериментальній групі). (n_i)
2. У другий стовпчик записуємо теоретичні частоти (дані по контрольній групі). (n'_i)
3. Перевіряємо рівність суми частот $\sum n_i = \sum n'_i$.
4. Розраховуємо різницю між емпіричними і теоретичними частотами (експериментальною і контрольною групами) і записуємо її в третій стовпчик таблиці.
5. Підносимо до квадрату отримані різниці і записуємо їх у четвертий стовпчик.
6. Ділимо отримані квадрати різниць на теоретичні частоти (дані по контрольній групі) і записуємо в 5 стовпчик.
7. Підсумовуємо значення 5-го стовпця, і позначаємо його як $X^2_{\text{дів}}$.
8. Визначаємо по таблиці критичне значення для відповідного рівня значимості α і даного числа рівнів свободи $r = m - 1$. (m – кількість розрядів ознаки, тобто рядків в таблиці). В нашому випадку $r = 3 - 1 = 2$
9. Якщо $X^2_{\text{дів}} \geq X^2_{\text{кр}}$, то розбіжність між розподілами суттєва на даному рівні значимості

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агроєкологія: Навч. посібник / [О.Ф. Смаглій, А.Т. Кардашов, П.В. Литвак та ін.]. – К.: Вища школа, 2006. – 671 с.
2. Амонашвили Ш. Бесконечные пути совершенства: О гуманистически-личностой педагогике / Ш. Амонашвили // Пед. вести. – 2002. – Февр. (№ 3). – С. 1–4.
3. Амонашвили Ш. Четвертое измерение педагогики: Беседа со знаменитым учителем Шалвой Амонашвили / [Беседу вела М. Карапетян] // Семья и школа – 2002. – № 1/2. – С. 16–19.
4. Амонашвили Ш. Школа жизни: Трактат о начальной ступени образования, основанной на принципах гуманистически-личностой педагогики / Ш. Амонашвили. – М.: Издат. Дом Шалвы Амонашвили, 2000. – 142 с.
5. Андрущенко В., Олексенко В. Високі педагогічні технології / В. Андрущенко, В. Олексенко // Вища освіта України. – 2007. – № 2. – С. 70–76.
6. Аносов І.П. Антропологізм як чинник гуманізації освіти (теоретико-концептуальні основи): автореф дис. на здобуття наукового ступеня доктора пед. наук : 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / І. П. Аносов. – К., 2004. – 45 с.
7. Астахова В.І. Гуманістичний підхід – головний принцип освітньої реформи в Україні // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. / [Кол. авт.]. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 12. – 216 с.
8. Азбука нравственности. Сборник / [сост. А.И. Алексеева]. – К.: Молодь.– 1978. – 256 с.
9. Балл Г. Психологічні аспекти гуманізації освіти: Кн. для вчителя / Г. Балл. – К. – Рівне, – 1996. – 128 с.
10. Балл Г.О. Діалогічні універсалії сучасного гуманізму / Г. О. Балл // Гуманітарні науки. – 2001. – №1. – С. 4–11.

11. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. – Рівне: «Піста – М» – 2003. – 128 с.
12. Балтремус К.А. Гуманізація виховного процесу в старших класах загальноосвітньої приватної школи: : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / К.А. Балтремус. – К., 2003. – 20 с.
13. Бандурка А.М. Психологія управління / [А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянська]. – Харків: ООО «Фортуна-прес», 1998. – 464с.
14. Барановська Л., Тимчук І. Особистість гуманістично спрямованого фахівця-еколога: аналіз компонентів структури / Лілія Барановська, Інна Тимчук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2008. – №3. – С. 70–75.
15. Барановська Л., Тимчук І. Психолого-педагогічна характеристика викладача, здатного до гуманізації навчання студентів / Л. Барановська, І. Тимчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія,. – Випуск 19. – 2007 – С. 130–141.
16. Барановська Л.В. Навчання студентів професійного спілкування: Монографія / Л.В. Барановська. – Біла Церква, 2002. – 256 с.
17. Барановська Л.В., Барановський М.М., Тимчук І.М., Слободенюк О.І. Екологічна психологія. Навчально-методичний посібник з організації самостійної роботи студентів за кредитно-модульною технологією навчання / Л.В. Барановська, М.М. Барановський, І.М. Тимчук, О.І. Слободенюк. – Біла Церква, 2006. – 56 с.
18. Барановська Л.В., Дьомін А.І., Тимчук І.М., Мельник Л.А. Психологія. Навчально-методичний посібник, укладений за вимогами кредитно-модульної технології навчання / Л.В. Барановська, А.І. Дьомін, І.М. Тимчук, Л.А. Мельник. – Біла Церква: БДАУ, 2007. – 150 с.

19. Барановська Л.В., Якимець І.М. Психологія взаємодії: навчально-методичний посібник для студентів, що опановують психолого-педагогічні дисципліни / Л.В. Барановська, І.М. Якимець. – Біла Церква, 2003. – 80 с.
20. Баранюк В.Н. Системный подход к экологическому воспитанию школьников / В.Н. Баранюк // Материалы междунар. конференции «Экопедагогика: состояние, проблемы, перспективы». – Минск, – 1995. – С. 120–122.
21. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване навчання: Науково-методичний посібник / І. Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
22. Беланова Р. Гуманізація особистості на початку ХХІ століття / Рима Беланова // Освіта і управління. – 2002. – Т. 2. №2. – С. 164–168.
23. Беланова Р. Місце та роль людини на теренах освіти в епоху постмодернізму / Р. Беланова // Рідна школа. – 2002. – №2. – С. 7–9.
24. Бібік Н. Теоретичні засади моделі особистісно орієнтованого навчання за програмою «Крок за кроком» / Н. М. Бібік // Пед. інновації: ідеї, реалії, перспективи. – К., 2000. – С. 134–138.
25. Біда О.А. Підготовка майбутніх учителів до здійснення природознавчої освіти у початковій школі: Теоретико-методологічні засади: Монографія / О.А. Біда. – К.: Наук. світ, 2002. – 322 с.
26. Білецька Г. А. Педагогічні умови інтеграції фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін у підготовці екологів: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г. А. Білецька. – Вінниця, 2004. – 20 с.
27. Білик Л.І. Теоретико-методологічні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу: автореф. д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. І. Білик. – Черкаси, 2005. – 51 с.
28. Білявський Г.О., Падун М.М. Пріоритети й принципи екологічної освіти в Україні / Г.О. Білявський, М.М. Падун // Проблемы создания единой системы

екологического образования и воспитания в Украине [Тез.докл., ред.кол. В.Е. Некос и др.]. – Харьков, 1994. – С. 26–28.

29. Бобко Л. Ідеї гуманістичного виховання епохи Відродження / Лариса Бобко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2001. – № 2. – С. 160–167.

30. Бобко Л. Гуманістичне виховання студентів вищих навчальних закладів фінансово-економічного профілю в аспекті експериментального дослідження / Л. Бобко // Педагогіка і психологія професійної освіти – 2003. – №3. – С. 133–134.

31. Бобылева Л. О воспитании экологической культуры / Л. Бобылева // Высшее образование в России – №5. – 2003. – С. 132–135.

32. Богуш А.М. Принципи гуманізації освіти у вищій школі / А.М. Богуш // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського [Збірник наукових праць]. – Одеса, 2003. – Вип. 9–10. – С. 50–54.

33. Бондар С.П. Гуманізація в структурі процесу навчання / С.П. Бондар // Освіта і управління. – 1998. – №3. – С. 37–41.

34. Борис Н.П. Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу школи і вузу / Н.П. Борис // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та вузі: Зб. наукових праць. – Рівне: «Ліста», – 2001. – С. 71–75.

35. Вайда Т.С. Формування екологічної культури студентів педвузів засобами туристсько-краєзнавчої діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Вайда Тарас Степанович. – Херсон, 1998. – 226 с.

36. Васянович Г.П. Педагогічна етика: Навчально-методичний посібник / Г.П. Васянович. – Львів: «Норма», 2005. – 344 с.

37. Вербицький В.В. Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи / В.В. Вербицький. – К.: СМП «Аверс». – 2003. – 304 с.

38. Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник / [М.Ф.Степко, Л.Я. Болюбаш, В.Д.Шинкарук, В.В.Грубінко, І.І.Бобик]: за ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 384 с.
39. Вірковський А.П. Формування гуманістичного ідеалу старшокласників у позанавчальній діяльності: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / А.П. Вірковський. – К., 2002. – 20 с.
40. Вітвицька С.С. Практикум з педагогіки вищої школи: Навчальний посібник за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури / С.С. Вітвицька. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 396 с.
41. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 576 с.
42. Галузеві стандарти вищої освіти з напряму підготовки 0708 – екологія. Засоби діагностики якості вищої освіти бакалавра (проект). – К., Міністерство освіти і науки України, 2002. – 350 с.
43. Галузинский В.М., Евтух Н.Б Основы педагогики и психологии высшей школы в Украине. Учебное пособие / В.М. Галузинский, Н.Б. Евтух. – Киев: ИНТЕЛ, 1995. – 168 с.
44. Герасимова І.Г. Гуманізація професійної підготовки майбутніх менеджерів виробничої сфери: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. Г. Герасимова. – Вінниця, 2002. – 19 с.
45. Гиренок Ф.И. Экология, цивилизация, ноосфера / Ф.И. Гиренок. – М.: Педагогика, 1982. – С. 150.
46. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
47. Гончаренко С.У. Зміст загальної освіти і її гуманітаризація / С.У. Гончаренко [за ред. І.А. Зязюна]: Монографія. – К.: Віпол, 2000. – С. 81–107.

48. Гончаренко С.У., Мальований Ю.І. Гуманізація і гуманітаризація освіти / С.У. Гончаренко, Ю.І. Мальований // Шлях освіти. – 2001. – №2. – С. 2–7; №3. – С. 2–8.
49. Горшкова Е.Г. Гуманизация педагогической деятельности классного руководителя со старшеклассниками: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Горшкова Елена Геннадиевна. – Луганск, 1998. – 225 с.
50. Грейда Н.Б. Формування екологічної культури студентів природничо-географічного факультету вузу: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н.Б. Грейда. – Луцьк, 1997. – 20 с.
51. Гуманізація виховної роботи у сучасній загальноосвітній школі (навчально-тематичний план і програма проблемного семінару) / [укл. В.Г. Розмариця]. – К.: ІЗМ Н, 1997. – 28 с.
52. Гуманізація процесу навчання в школі: Навчальний посібник / [за ред. С.П. Бондар]. – 2-ге вид., доповн. – К.: Стилос, 2001. – 256с.
53. Гуманістична психологія: Антологія: В 3-х т.: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наук. т-во ім. Шевченка у США, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України / [За ред. Р. Трача, Г. Балла]. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2001 – Т.2: Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) / [Упоряд.: Г. Балл, Р. Трач]. К, 2005. – 279 с.
54. Гуманітаризація та гуманізація. Хрестоматія / [Ред.колегія Журко О.І., Л.М. Малінич, Т.М. Морозова, М.М.Мельник, В.Л. Співачук]. – Хмельницький: Поділля, 1997. – 303 с.
55. Гуревич Р. С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Р.С. Гуревич. – К., 1999. – 33 с.
56. Дегтярьова Г.А. Гуманізація навчального процесу в основній школі засобами інформаційних технологій (на прикладі предметів гуманітарного

- циклу): автореф дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.09 «Теорія навчання» / Г.А. Дегтярьова. – Х., 2007. – 20 с.
57. ДЕРЕБО С.Д., ЯСВИН В.А. Экологическая педагогика и психология / С.Д. ДЕРЕБО, В.А. ЯСВИН. – Ростов-на-Дону: Издательство «Феникс», 1996. – 480с.
58. Державна національна програма «Освіта (Україна ХХІ століття)». – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
59. Дмитренко І.А. Екологічне право України: Підручник / І.А. Дмитренко [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К.: ЮРІНКОН Інтер, 2001. – 352 с.
60. Добрускін М. Гуманізація як стратегічний напрям технічної освіти / М. Добрускін // Рідна школа. – 2001. – Грудень. – С. 13–16.
61. Дробноход М. Пріоритети стійкого екологічно безпечного розвитку / М. Дробноход // Освіта і управління. – 2003. – №3. – С. 5–17.
62. Дробноход М.І., Вольвач Ф.В., Іваненко С.Г. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / [Кол. моногр.]. – К.: МАУП, 2000. – 75 с.
63. Дьомін О.А., Дьомін А.І. Проблемна лекція з використанням смислового пов'язувального стержня інтеграції знань / О.А. Дьомін, А.І. Дьомін // Досвід та проблеми країн Європи (Великобританії, Німеччини, Франції, Іспанії, України) з реалізації ідей Болонської конвенції: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Біла Церква, 2006. – Ч.1. – С. 25–30.
64. Дьомкін В.О. Вступ до екологічної політики / В.О. Дьомкін. – К.: Тандем, 2000. – 194 с.
65. Екологічна стежка (методика, організація, характеристика модельної стежки «Лісники») / [Дідух Л.Б., Єрмоленко В.М., Крижанівська О.Т. та ін.]. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 88 с.
66. Євтух М.Б. Методологічні засади розбудови особистісно-орієнтованої навчальної діяльності у вищій школі / М.Б. Євтух // Філософія освіти ХХІ століття: Проблеми і перспективи. Зб. наук.праць. – К.: Знання, 2000. – С. 42–50.

67. Єфіменко Н.П. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти:) автореф дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н.П. Єфіменко. – Х., 2000. – 22 с.
68. Загальна психологія: Підручник / [Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огородійчук З.В. та ін.]: під ред. О.В. Скрипченко. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
69. Закон України «Про вищу освіту» // Освіта. – 20–27 лютого 2002р.
70. Закон України «Про освіту» // Голос України. – №77. – 25.04.1996
71. Залеський І.І., Клименко М.О. Екологія людини: підручник / І.І. Залеський, М.О. Клименко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 288 с.
72. Зинкевичус В.О. Гуманізація педагогічного об'єднання в умовах модульного навчання студентів університету: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Зинкевичус Вікторія Олегівна. – О., 1997. – 256 с.
73. Злобін Ю.А., Кочубей Н.В. Загальна екологія: Навчальний посібник / Ю.А. Злобін, Н.В. Кочубей. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 416с.
74. Зязюн І. А. Філософські проблеми гуманізації та гуманітаризації освіти / І.А.Зязюн // Педагогіка толерантності. – 2000. – №3. – С. 58–61.
75. Зязюн І. Освіта і вчитель у контексті українського державотворення / І. Зязюн // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1999. – №1. – С. 20.
76. Зязюн І.А. Філософські засади освіти в сучасній Україні / І.А. Зязюн // Матеріали I Всеукр. науково-практ. конф. «Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні». – К.: ІЗМН, 1997. – С. 61–65.
77. Зязюн Л. Гуманістична парадигма освіти і виховання / Лариса Зязюн // Вища освіта України. – 2002. – №3. – С. 111–116.
78. Іващенко С.Г. Розвиток еколого-педагогічної культури вчителя в системі післядипломної педагогічної освіти: автореф дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / С. Г. Іващенко. – К., 2004. — 22 с.

79. Іващенко. С. Екологічна культура в контексті національного виховання / С. Іващенко // Освіта і управління. – 1999(2001). – Т1. – №4. – С. 108–114.
80. Історія української школи і педагогіки: Навч. посіб. / [За ред. О.О. Любара]. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 450с. – (Вища освіта XXI століття).
81. Кан-Калик В.А. Основы профессионально-педагогического общения / В.А. Кан-Калик. – Грозный, 1979. – С. 101–109.
82. Касьяненко М.Д. Педагогіка співробітництва: Навч. посібник / М.Д. Касьяненко [за ред. М.А. Симоненко]. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
83. Киреева И.В. Дидактические условия гуманизации учебного процесса при изучении курса педагогики: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Киреева Ирина Вениаминовна. – Бердянск, 1999. – 206 с.
84. Киричок В.А. Гуманне ставлення до дитини: Методичний посібник для вчителів / В.А. Киричок. – К.: АПНУ, Інститут проблем виховання, 2004. – 56с.
85. Кисельов М.М. Гуманістичні засади сучасної екології / М.М. Кисельов // Філософська думка, 2000. – №3. – С. 4– 23.
86. Кмець А. Екологічна свідомість майбутніх учителів: проблеми, зміст, типологія / А. Кмець // Вища освіта України. – 2001. – №2. – С. 96–100.
87. Колесник М. О. Екологічне виховання учнів на засадах «глибинної екології» в процесі вивчення біології: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / М. О. Колесник. – Т., 2003. – 20 с.
88. Коломієць О.Б. Гуманістичний аспект вивчення проблем культури / О.Б. Коломієць // Гуманітарна освіта в технічних вищих закладах. – К.: ІВЦ Держкомстату України. – 2002. – Вип.4. – С. 130–138.
89. Коломієць О.Б. До питання про фактори деформації процесу гуманізації технічної освіти / О.Б. Коломієць // Наукові записки. – Кіровоград: КДТУ. – 1999. – Вип.1. – С. 143–147.

90. Коменский Я.А. Законы хорошо организованной школы: Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Я.А. Коменский [под ред. А.И. Пискунова и др.] . – Т.2 – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – 576 с.
91. Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци Й.Г. Педагогическое наследие / [сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий]. – М.: Педагогика, 1988. – 416 с. – (Б-ка учителя).
92. Концепція екологічної освіти в Україні [електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm>
93. Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – №6. – с. 18-25.
94. Король О.В. Формування екологічної культури учнів У–УІ класів у процесі вивчення інтегративного курсу «Навколишній світ»: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / О. В. Король. – Суми, 1999. – 20 с.
95. Коссов Б.Б. Обобщенность содержания высшего образования как фактор его развития / Б.Б. Коссов // Вопросы психологи, 1995. – №2 – С. 9–19.
96. Костицька І.М. Проблеми екологічної освіти в педагогічній теорії і практиці роботи шкіл України (1970 – 1990 рр.): : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / І.М. Костицька. – К., 1995. – 22 с.
97. Костюкова К.В. Екологічне мислення як показник зрілості особистості / К.В. Костюкова // Актуальні проблеми екологічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименко]. – К.: «Міленіум», 2005. – Т.7. – Вип.5. Ч. 1 – С. 241–245.
98. Котенєва І.С. Формування естетико-екологічної культури майбутнього вчителя засобами мистецтва: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / С. І. Котенєва. – Луганськ, 1996. – 24 с.
99. Кравець В. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва: Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів /

В. Кравець. – Тернопіль, 1996. – 436 с.

100. Кравець В. Історія української школи і педагогіки. Курс лекцій: [навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів та університетів] / В. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 359с.

101. Кравченко С.А. Психологічні особливості розвитку екологічного мислення у студентів: автореф дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / С.А. Кравченко. — К., 1996. – 24 с.

102. Краткий психологический словарь / Ред. – сост. Карпенко Л.А. [Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – 2 изд., расш, испр. и доп. – Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. – 512, [1] с.

103. Крижанівська В.П. Методичні особливості впровадження особистісно зорієнтованих технологій в економічних коледжах / В.П. Крижанівська [ред. кол.: А. Зязюн та ін.] // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб. наук. пр. – Вип. 20. – Київ-Вінниця: «ДОВ Вінниця», 2008. – С. 243–249.

104. Крисаченко В.С., Хилько М.І. Екологія. Культура. Політика / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько. – К.: „Знання України”. – 2001. – 598 с.

105. Кузнецова І.В. Гуманізація та гуманітаризація вищої технічної освіти: дис. ...д-ра пед. наук у формі наук. доповіді : 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Кузнецова Інеса Василівна - К.: АПН України. НДІ педагогіки, 1993. – 51с.

106. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник / А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – [2-ге вид., перероб. і доп.] – К.: Знання – Прес, 2004. – 445 с.

107. Лазебна О.М. Формування активної екологічної позиції підлітків: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О. М. Лазебна. – 2004. – 20 с.

108. Лебідь С.Г. Формування екологічної культури учнів 7-11 класів у процесі вивчення курсу екології: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / С.Г. Лебідь. – К., 2001. – 20 с.
109. Левківський М. В. Історія педагогіки: Підручник / М.В. Левківський. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
110. Левовіцкі Т. Універсальні ідеї гуманізму в освіті: історичний нарис та сучасний стан міжкультурного навчання / Тадеуш Левовіцкі // Управління соціальними системами. – 2001. – № 2. – С. 9–14.
111. Левочкина А.М. Использование активных методов в изучении экологической психологии с целью формирования экологического сознания студентов высших учебных заведений / А.М. Левочкина [за ред. С.Д. Максименко] // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т.7. – Ч. 1. – С. 236–240.
112. Левчук Н.В. Систематизація екологічних знань та умінь старшокласників на факультативних заняттях: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01; 13.00.02 «Теорія та історія педагогіки» / Н. В. Левчук. – К., 1996. – 24 с.
113. Листопад О.А. Дидактичні умови гуманізації навчання майбутніх учителів в університеті: автореф дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. А. Листопад. – К., 2008. – 24 с.
114. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості: Навчальний посібник / Н.В. Ліфарєва. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 240 с.
115. Лозниця В.С. Психологія менеджменту / В.С. Лозниця. – К.: ЕксОб, 2000. – 512 с.
116. Лубянська С.П. Профілактика екодевіантної поведінки молоді / С.П. Лубянська // Актуальні проблеми екологічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименко]. – К.: Міленіум, 2003. – Т.7. Ч.1 – С. 240–244.

117. Лук'янова Л.Б. Екологічна освіта у професійно-технічних навчальних закладах: теоретичний і практичний аспекти: Монографія / Л.Б. Лук'янова. – К.: Міленіум, 2006. – 252с.
118. Людина і світ / [Л.В. Губерський, А.О. Приятельчук та ін.] ; голов. ред. Л.В. Губерський. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. – 349с.
119. Львовчкіна А.М. Основи екологічної психології: Навч. посіб. / А.М. Львовчкіна. – К.: МАУП, 2004. – 136 с.
120. Магура Н.Л. Формування екологічних знань учнів професійно-технічних закладів освіти у процесі вивчення біології: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н.Л. Магура. – К., 2002. – 20 с.
121. Мазурина В.А. Гуманізація взаимоотношень учителів и старшекласників во внеурочной работе общеобразовательной школы: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Мазурина Валентина Александровна. – К., 1999. – 191 с.
122. Макаренко А.С. Методика виховної роботи / А.С. Макаренко. – К., 1990. – 120 с.
123. Максименко О.О. Формування екологічних цінностей – необхідна складова екологічного виховання // Актуальні проблеми екологічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименко]. – К.: Міленіум, 2004. – Т.7. – Вип. 2. – С.103–109.
124. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник / С.Д. Максименко. – Видання друге, перероблене та доповнене. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
125. Марченко Г. В. Розвиток екологічної освіти в середніх школах Великої Британії у другій половині ХХ століття: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Г.В. Марченко. – К., 2004. – 23 с.

126. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу [пер. с англ. Г.А. Балл] – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
127. Матеюк О.П. Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку: автореф дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О.П. Матеюк. – Вінниця, 2008. – 20 с.
128. Медведева Г.П. Этика социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Г.П. Медведева. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 208 с.
129. Мельник Л.Г. Екологічна економіка: Підручник / Л.Г. Мельник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. – 346 с.
130. Мельник Л.П. Психологія управління: Курс лекцій / Л.П. Мельник. – [2-ге вид., стереотип.] – К.: МАУП, 2002. – 176 с.
131. Мельниченко Н.В. Польова практика з ботаніки як одна з форм екологічного навчання і виховання студентів / Н.В. Мельниченко // Матеріали ІV міжнародної конференції «Екологія і освіта: Питання теорії та практики». – Черкаси, 1988, – С. 71-74.
132. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник / Н.Є. Мойсеюк. – [4-е видання, доповнене], 2003. – 615 с.
133. Мороз О.Г., Падалка О.С., Юрченко В.І. Педагогіка і психологія вищої школи: Навч. посіб. / О.Г. Мороз, О.С. Падалка, В.І. Юрченко [за ред. О.Г. Мороза]. – К.:НПУ, 2003. – 268 с.
134. Негруца Н.А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів І- II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін: : автореф дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. А. Негруца. – К., 2003. – 17 с.
135. Ничкало Н.Г. Проблеми гуманізації та гуманітаризації професійної освіти / Н.Г. Ничкало [ред. кол.: І.А. Зязюн та ін.] // Наук. – метод. зб. – К., 1995. – С. 8–14.

136. Нінова Т. С. Підготовка майбутніх учителів хімії до екологічної освіти і виховання учнів: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т. С. Нінова. – К., 2002. – 20 с.
137. Ноосфера: духовный мир человека / [сост. А.В. Коротнян]. – Л.: Лениздат, 1987. – С.23.
138. Нудько В.А. К вопросу о необходимости формирования гуманистических ценностных ориентаций у студентов-лингвистов технического вуза / В.А. Нудько // Педагогические науки. – 2006. – №1. – С. 110–112.
139. Онищук Л. Гуманізація навчально-виховного процесу в загальноосвітньому закладі (Навчально-тематичний план і програма проблемного семінару / Л. Онищук // Освіта і управління. – 2004. – Т.7. № 2. – С. 95–102.
140. Онищук Л. Проектування системи гуманістичного навчання і виховання: управлінський аспект / Людмила Онищук // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. №1. – С. 97–101.
141. Онуфрієва Р.А. Гуманістичні проблеми навчання та виховання студентської молоді / Р.А. Онуфрієва // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали других Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – С. 16–20.
142. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: Посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 568 с.
143. Освітні технології: Навч.-метод.посіб. / [О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін.]: За заг ред. О.М. Пехоти. – К.: А.С.К., 2002. – 255 с.
144. Панасенко Е. Гуманізація педагогічної освіти у вищій школі / Евеліна Панасенко // Рідна школа. – 2002. – №8–9. – С. 3–5.
145. Панфилова Т.В. О содержании понятий "гуманизм" / Т.В. Панфилова // Филос. науки. – 1990. – № 9. – С. 116.

146. Панченко В.І. Екологічна етика як основний духовний принцип в підготовці сучасних спеціалістів / В.І. Панченко // Актуальні проблеми екологічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименко]. – К.: Міленіум, 2003. – Т.7. Ч.1. – С. 339–347.
147. Партико Т.Б. Загальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Т.Б. Партико. К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2008. – 416 с.
148. Педагогіка вищої школи: Навч. посібн. / [З.Н. Курлянд, Р.І. Хмелюк, А.В. Семенова та ін.] / за ред. З.Н. Курлянд. – [2-ге вид., перероб. і доп.] – К.: Знання, 2005. – 399 с.
149. Педагогічна майстерність: Підручник / [І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.] ; за ред. І.А. Зязюна. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К.: Вища шк., 2004. – 422 с.
150. Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди / [збірка праць]. – К.: Вища школа, 1972. – С. 53–64.
151. Пехота О.М. Індивідуалізація професійно-педагогічної підготовки вчителя: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О.М. Пехота. – К., 1997. – 52 с.
152. Пищулин Н.П. Формировать, воспитывать духовность учащихся / Н.П. Пищулин // Педагогика толерантности. – 2002. – №3. – С. 92–101.
153. Плахотнік О. В. Розвиток геоекологічної освіти в Україні: автореф дис. на здобуття наукового ступеня доктора пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О.В. Плахотнік. – К.: 1998. – 35 с.
154. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование / С.И. Подмазин. – Запорожье: Просвіта, 2000. – 250 с.
155. Подмазін С. Особистісно-зорієнтована освіта: Особливий вид діяльності / С. Подмазін // Директор шк. Україна. – 2001. – № 3. – С. 93–95.
156. Подмазін С. Сутність парадигми особистісно-орієнтованої освіти / С. Подмазін // Директор шк. Україна. – 2000. – № 7. – С. 58-63; № 8. – С. 49–53.

157. Пономарьова Г.Ф. Педагогічні умови формування екологічної культури студентів педагогічного коледжу: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Г.Ф. Пономарьова. – Х., 1997. – 17 с.
158. Пруцакова О.Л. Формування основ екологічної культури учнів 5-8 класів засобами дидактичної гри: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О.Л. Пруцакова. – К., 2002. – 19 с.
159. Психологія і педагогіка життєтворчості: навч. – метод. посібник / [ред. рада: В.М.Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков та ін.] – К., 1996. – 792 с.
160. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Г. П. Пустовіт. – К., 2002. – 19 с.
161. Пустовіт Н. Концептуальні засади і стан екологічної освіти в Україні / Н. Пустовіт // Екологічні проблеми та перспективи їх вирішення в регіонах України: Матеріали виступів учасників міжнародної конференції та всеукраїнського екологічного ярмарку. – Черкаси, 2003. – С. 37–43.
162. Рибалка В. Психолого-педагогічні принципи і стадії розробки особистісно орієнтованої підготовки учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти / В. Рибалка // Неперерв. проф. освіта: теорія і практика. – 2001. – Вип.ІІ (Квіт.-черв.) – С. 33– 41.
163. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників / В. В. Рибалка [За ред. Г. О. Балла]. – К.: Деміур, 1998. – 160 с.
164. Родыгина И.В. Гуманизация и гуманитаризация естественнонаучного образования школьников: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Родыгина Ирина Викторовна. – Луганск, 2000. – 232 с.

165. Романенко М., Братаніч Б. Формування екологічно-ноосферної свідомості як основа забезпечення цілісності природничо-наукової освіти / М. Романенко, Б. Братаніч // Імідж сучасного педагога. – 2005. – №3–4. – С. 3–5.
166. Романенко М.І. Гуманізація освіти: концептуальні проблеми та практичний досвід: Наукова монографія / М.І. Романенко. – Дніпропетровськ: Вид-во «Промінь», 2001. – 52 с.
167. Романишина Л., Островська Н. Мотивація підготовки майбутніх фахівців і особистісно-орієнтований підхід у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу / Людмила Романишина, Надія Островська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – № 3. – С. 59–61.
168. Романовська Д. Гуманістичне мислення особистості у професійній підготовці майбутнього практичного психолога / Діана Романовська // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2003. – №5 – С. 121–127.
169. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / В.А. Роменець, І.П. Маноха [Вст. ст. В.О. Татенка, Т.М. Титаренко]. – К.: Либідь, 1998. – 565 с.
170. Руденко Ю.Д. Українська козацька педагогіка: Відродження, пошуки, перспективи / Ю.Д. Руденко // Рідна шк. – 1994. – №5. – С. 16.
171. Рудоміно-Дусятська О.В. Психологічні проблеми саморегуляції екологічної поведінки / О.В. Рудоміно-Дусятська [за ред. С.Д. Максименко] // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т.7. – Вип. 9. – С. 327–330.
172. Рябчук Т., Івченко Н. Виховання екологічно свідомої особистості / Т. Рябчук, Н. Івченко // Директор школи. – 2006. – березень. – С. 17–20.
173. Салтовський О.І. Основи соціальної екології: Навчальний посібник / О.І. Салтовський. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 382 с.
174. Семенов М.А. Гуманізація навчально-виховного процесу в старших класах загальноосвітніх середніх шкіл в умовах інформаційних технологій: дис.

- ... канд. пед. наук : : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / М.А. Семенов. – Луганськ, 2001. – 20 с.
175. Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність учителя / І.О. Синиця. – К.: Рад. школа, 1981. – 319 с.
176. Сисоєва С. Творчий розвиток учнів у контексті особистісно орієнтованого навчання / С.О. Сисоєва // Гуманіт. науки. – 2001. – № 1. – С. 110–118.
177. Сисоєва С.О., Соколова І. В. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: Навчальний посібник / С.О. Сисоєва, І.В. Соколова. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 308 с.
178. Скребець В.О. Екологічна психологія: Навч. посібник / В.О. Скребець. – К.: МАУП, 1998. – 144с.
179. Слостенин В.А. Педагогіка. / В.А. Слостенин – М.: Издательский Дом Магістр-Пресс, 2000. – 488 с.
180. Словарь по этике / [под ред. Кона И.С]. – М., 1981. – С. 337.
181. Слово про вчителя / [упор. О.Т. Губко]. – К.: Рад. шк., 1994. – С. 145.
182. Сметанський М. Деякі аспекти поліпшення педагогічної освіти майбутніх учителів / М. Сметанський // Вища освіта України. – 2008. – №1. – С. 103-109.
183. Совгіра С. В. Підготовка майбутнього вчителя до екологічного виховання старшокласників (на краєзнавчому матеріалі): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / С. В. Совгіра. – К., 1999. – 20 с.
184. Стахів М. . Український комунікативний етикет: Навч.-метод. посіб. / Марія Стахів. – К.: Знання, 2008. – 245 с.
185. Степаненко В.Ф. Етика в проблемних і аналітичних задачах. Навчальний посібник / В.Ф. Степаненко – К.: ТОВ «Видавництво Лібра», 1998. – 265 с.
186. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. Сухомлинська // Шлях освіти, 2002. – № 4. – С.13–18.

187. Сухомлинський В.О. Народження громадянина: Вибрані твори в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – Т. 3. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 283–565.
188. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа: Вибрані твори в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – Т. 4. – К.: Радянська школа, 1976. – С. 7–393.
189. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям: Вибрані твори в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – Т. 3. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 308–316.
190. Сучасний тлумачний словник української мови [уклад: Л.П. Олексієнко, О.Л. Шумейко]. – К.: Кобза, 2005. – С. 143.
191. Танська В.В. Підготовка вчителя біології до екологічної освіти старшокласників: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / В. В. Танська. – Житомир, 2006. – 20 с.
192. Тарасенко Г.С. Екологічна естетика в системі професійної підготовки вчителя. Монографія. (Методологічний аспект) / Г.С. Тарасенко. – Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1997 – 112 с.
193. Тепла О.М. Формування гуманістичних цінностей у студентів аграрних вищих навчальних закладів у позааудиторній діяльності: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О.М. Тепла. – К., 2008. – 23 с.
194. Терещенко В.И. Система профілактики правонарушень среди детей и подростков средствами гуманизации современной школы : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Терещенко Владимир Иванович. – К., 1997. – 226с.
195. Тимчук І. Гуманістична спрямованість особистості майбутнього еколога як психолого-педагогічна категорія / Інна Тимчук // Молодь і ринок. – 2008. – №3. – С. 111–114.
196. Тимчук І. Гуманістичні ідеї західної психології та педагогіки ХХ століття / І. Тимчук // Професійно-художня освіта України: Зб. наук. праць. – Київ; Черкаси: видавництво „Черкаський ЦНТЕІ”, 2007. – Вип. IV. – С. 241-250.

197. Тимчук І.М. Вимоги до науково-педагогічних працівників, що забезпечують процес гуманізації навчання студентів-екологів / І.М. Тимчук // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 8. – Глухів: ГДПУ, 2006. – С. 222-226.
198. Тимчук І.М. Гуманізація професійного навчання майбутніх екологів: констатувальний зріз / І.М. Тимчук // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Вип. 18. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. – С. 475-480.
199. Тимчук І.М. Проблема гуманізації навчання в історії світової наукової думки / І.М. Тимчук // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія №11: Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – №2. – С. 136–142.
200. Тимчук І.М. Проблема гуманізації навчання та виховання в історії вітчизняної педагогічної думки / І.М. Тимчук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Серія 16: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць. – К.: НПУ, 2004. – Вип.1 (11) – С. 118–125.
201. Тимчук І.М. Студент і викладач: гуманізація взаємовідносин // Вісник Черкаського національного університету (Серія: Педагогічні науки): Фах. зб. наук. праць. – Випуск 89. – Черкаси – 2006. – С.91-95.
202. Тинний В., Колечко В. Ідеї гуманізму в сучасній педагогіці / Вадим Тинний, Валентина Колечко // Вища школа, науково-практичне видання. – 2002. – №2–3. – С. 70–75.
203. Ткаченко В.М., Романець З.О. До проблеми змістового наповнення психолого-педагогічних дисциплін у контексті гуманізації суспільства / В.М. Ткаченко, З.О. Романець // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – К., 2001. – Вип. 3. – 163 с.
204. Токмак О.В. Гуманізм як поняття і соціальне явище [Електронний ресурс] / О.В. Токмак // Мультиверсум. Філософський альманах. - К.: Центр духовної

- культури, – 2004. – №40. – Режим доступу до журн. : <http://www.nbww.gov.ua/artigles/2003/03klinko.htm>,
205. Трухін І.О. Соціальна психологія спілкування: Навчальний посібник / І.О. Трухін. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 336 с.
206. Тютюнник В.Ю. Гуманістичні основи взаємовідносин вчителя і учня в сучасній школі / В.Ю. Тютюнник // Гуманістична педагогіка ХХІ століття: Матеріали перших Всеукраїнських педагогічних читань 20 лютого 2004р. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – С. 83–89.
207. Українська козацька педагогіка // Основи національного виховання: концепція – К., 1993. – 71с.
208. Ушинський К. Людина як предмет виховання: Вибрані педагогічні твори у 2 т. / К. Ушинський.– Т. 1. – К., 1982. – 310 с.
209. Ушинський К. Рідне слово: Вибрані педагогічні твори у 2 т. / К. Ушинський . – Т.1. – К., 1982. – С. 121–133.
210. Файзуллина Г. Я. Гуманизм педагогического наследия В.А. Сухомлинского: автореф. дис. ... на соиск. ученой степени канд. пед. наук : 13.00.01 « Теория и история педагогики» / Г. Я. Файзуллина. – Казань, 1986. – 45 с.
211. Федоренко Д.Т. Т.Г. Шевченко і народна педагогіка / Д.Т. Федоренко // Рідна шк. – 1993. – №3. – С. 35–36.
212. Федорченко В.К. Гуманізація вищої освіти: імперативи та проблеми / В.К. Федорченко [редкол.: Т.І. Сущенко та ін] // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. пр. – Київ-Запоріжжя, 2002. Вип.25. – С. 16–21.
213. Флешар Є. Дидактичні основи підготовки студентів – майбутніх вчителів біології до реалізації екологічної освіти: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня док. пед. наук: 13.00.02 «Теорія та методика навчання» / Єва Флешар. – К., 1999. – 41 с.
214. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл [Пер. с англ]. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

215. Франко І. Наші народні школи і їх потреби: Твори в 50 т. / І. Франко. – Т.46. – Кн.2. – К., 1976 – 1989. – С. 114–115.
216. Франко І. Одвертий лист до галицької української молоді: Твори в 50 т. / І. Франко. – Т. 45. – К., 1976 –1989. – С. 404–410.
217. Хилько М.І. Екологічна компонента національної освіти / М.І. Хилько // Філософія: Наук.вісн. / ХДПУ. – Х.: 2000. – Вип. 5. – С. 93 – 100.
218. Хоружа Л. Гуманізація як системоутворюючий компонент реформування освіти і виховання / Л. Хоружа // Освіта і управління. – 2000 (2001). – Т. 4. №3–4. – С. 47–54.
219. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (основные понятия, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер [Пер. с англ]. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 608 с.
220. Ціхоцька О.А. Формування гуманістичних ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі вивчення іноземної мови: : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О.А. Ціхоцька. – К., 2003. – 20 с.
221. Червонецький В.В. Екологічна освіта учнів країн Східної та Центральної Європи / В.В. Червонецький. – Донецьк: Юго-Восток, 1998. – 284 с.
222. Чернікова О.В. Підготовка майбутніх учителів біології до формування екологічної культури старшокласників: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О.В. Чернікова. – О., 2004. – 20 с.
223. Шахов В.І. Теоретико-методологічні основи базової підготовки педагогічної освіти майбутніх учителів: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / В.І. Шахов. – Т., 2008. – 43 с.
224. Швед М. Екологічна едукація за кордоном і в Україні / М. Швед. – Львів: Вид-во «Світ», 1997. – 103 с.
225. Швед М.С. Розвиток екологічного мислення студентів університету в процесі професійної підготовки: : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня

- канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / М.С. Швед. – Львів, 1997. – 24с.
226. Шевченко Т.Г. Прогулка с удовольствием и не без морали: Твори у 3 т. / Т.Г. Шевченко. – Т. 2. – К., – 1955. – С. 635–636.
227. Шмаленко Ю.І. Золоте правило гуманізму та моральності в сучасній освіті / Ю.І. Шмаленко // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали других Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – С. 393–397.
228. Штейнбах Х.Э., Еленский В.И. Психология жизненного пространства / Х.Э. Штейнбах, В.И. Еленский. – СПб: Речь, 2004 – 239 с.
229. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И. С. Якиманская. – М.: Сентябрь, 1996. – 96 с. – (Б-ка журн. «Директор школы»; Вып. 2).
230. Якиманская И.С. Личностно-ориентированный урок / И.С. Якиманская // Директор школы. – 1999. – №2. – С. 15–20.
231. Якиманская И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения / И.С. Якиманская // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 30–34.
232. Ясінська Н.В. Розвиток екологічної культури вчителя в системі післядипломної освіти: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н.В. Ясінська. – Тернопіль, 2001. – 16 с.
233. Dauber H. Grundlagen humanistischer Pädagogik: integrative Ansätze zwischen Therapie und Politik / Heinrich Dauber. – Bad Heilbrunn: Klinikhardt, 1997. – 230s.
234. Quitmann H. Humanistische Psychologie: Psychologie, Philosophie, Organisationsentwicklung / Helmut Quitmann. – 3., überarb. und erw. Aufl. – Göttingen, Bern, Toronto, Seattle: Hogrefe, Verl. Für Psychologie, 1996. – 314 s.
235. Hilbert M. Unterrichtsmethoden / Hilbert Meyer. – Frankfurt am Main. – 6 Auflage, 1994. – S. 72–85.

236. Neue Medien in der Sekundarstufe I und II: Didaktik, Unterrichtspraxis / [Hrsg.: Wilfried Hendricks]. - Berlin: Cornelsen Scriptor, 2000.– S. 166–177.
237. G. Günther. Methoden Manual 1: „Neues Lernen“ / Gugel Günther. – Weinheim und Basel, 1997. – S.164–185.
238. Keller J.,Novak F. Kleines pädagogisches Wörterbuch : Grundbegriffe, Praxisorientierungen, Reformideen / Josef A. Keller ; Felix Novak. – Völlig überarb. und aktualisierte Neuausg., 7. Aufl. - Freiburg im Breisgau [u.a.] : Herder, 2000. – 396 s.
239. Schaub H., Zenke K. Wörterbuch Pädagogik / Horst Schaub, Karl G. Zenke. - Orig.-Ausg., 4. grundlegend überarb. und erw. Aufl. – München : Deutscher Taschenbuch-Verlag, 2000. – 690 s.